

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЛИТВИН ВАЛЕНТИНА АНАТОЛІЇВНА

УДК 316.347:161.201.3]:061.2(477.61/.62)

ДИСЕРТАЦІЯ

**«НЕФОРМАЛЬНІ ІНСТИТУТИ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ
РЕГІОНАЛЬНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ ДОНБАСУ»**

Спеціальність 052 – «Політологія»

(Галузь знань 05 – «Соціальні та поведінкові науки»)

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

В. А. Литвин

*Дей мисленням університету
є університету за звітності
Голоси ентузіазму вказує
ДФБ 64.051.047
Литвин (В.А.Степан)*

Науковий керівник: Работягова Ірина Володимирівна, кандидат політичних наук, доцент.

Харків – 2021

АНОТАЦІЯ

Литвин В. А. Неформальні інститути у процесі формування регіональних ідентичностей Донбасу. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 – «Політологія» (Галузь знань 05 – «Соціальні та поведінкові науки»). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021.

У даній роботі представлено дослідження впливу неформальних інститутів у процесі формування регіональних ідентичностей Донбасу. Актуальність даного дослідження полягає передусім в акценті на значенні в широкому сенсі культурної складової ідентичності, яка дає можливість більш переконливо пояснити процес формування та реформування політичних інститутів через вплив певного когнітивного набору (у нашому кейсі – через прояви регіональних самоідентифікацій мешканців Донбасу) на стратегії вибору і дії індивідів в умовах сучасного українського політичного процесу. Оскільки формальні політичні інститути в Україні є недостатньо дієспроможними, особливий дослідницький інтерес становить аналіз неформальних практик в якості важливих стійких компонентів, що системно відтворюються в рамках ідентичностей, а також визначення характеру взаємодії неформальних практик із формальними інститутами.

Вивчення феномену регіональних ідентичностей Донбасу є також надзвичайно актуальним практичним завданням в умовах збройного російсько-українського протистояння. Хоча протягом семи років розгортання та перебігу конфлікту на Донбасі цей військовий конфлікт досі не отримав достатнього осмислення та концептуалізації як у вітчизняному, так і у міжнародному науковому дискурсах, переважна більшість дослідників так чи інакше виділяють регіональні ідентичності Донбасу в якості чи то детермінанти збройного конфлікту, чи то важливої складової в рамках російської інформаційної війни та пропаганди, чи то основної причини та сутності конфлікту, чи то взагалі в якості окремого соціально-політичного

явища, яке було сформовано та/або трансформовано в результаті конфлікту на Донбасі. До того ж контекст збройного російсько-українського протистояння дозволяє наочно прослідкувати укоріненість та малорухливість культурно-ціннісних структур, що лежать в основі ідентичностей.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у здійсненні комплексного дослідження формування регіональних ідентичностей Донбасу крізь інституційно-ціннісну призму аналізу, на основі якого розроблено карту рекомендацій для вироблення політик для ефективного реформування та побудови дієвих демократичних інститутів, а також політик у сфері миробудування та реінтеграції.

Отримані результати, які відзначаються науковою новизною, конкретизуються у таких положеннях. Вперше запропоновано та обґрунтовано поняття інституційної інтертекстуальності в якості організаційного принципу неформальних інститутів, що дозволяє концептуалізувати апріорну передзаданність цього феномену, яка заздалегідь обмежує і передбачає специфіку неформальних інститутів, які виникатимуть у конкретному суспільстві. Запропоновано та обґрунтовано інституційно-ціннісний підхід до дослідження феномена ідентичності, який передбачає аналіз неформальних практик та ціннісних установок. Комплексно досліджено взаємозв'язок та взаємовплив неформальних інститутів, цінностей та ідентичності на кейсі регіональних ідентичностей Донбасу.

Удосконалено класифікацію типів ідентичності; на основі аналізу класичних та сучасних підходів до визначення ідентичності запропоновано комплексне мультирівневе дослідження цього феномену на онтологічному (рефлексивна/нерефлексивна особиста ідентичність) та соціальному (колективна ідентичність відповідно до територіально-інституційного рівня та соціальних атрибутів) вимірах. В рамках даного підходу окремими зв'язками поєднано нерефлексивну та регіональну/локальну і національну/державну ідентичності, для того щоб продемонструвати взаємозв'язок ідентичності та неформальних інститутів. Також удосконалено концептуалізацію та

визначення поняття неформальні інститути через введення категорії ідентичності. Неформальні інститути визначені як повторювані соціальні, культурні, політичні та економічні практики, які виникають та відтворюються поза межами офіційно санкціонованих каналів внаслідок впливу культурної спадщини, вкорінені у переконаннях та цінностях індивідів, і які відображають специфічну логіку функціонування та правила ідентичності.

Дістали подальшого розвитку застосування концепції габітусу П. Бурдьє, яка лягла в основу розробки інституційно-ціннісного підходу до дослідження феномена ідентичності. Також дістали подальшого розвитку застосування концепції територіального простору та простору приналежності С. Рокана та Д. Урвіна. Регіональну ідентичність Донбасу проаналізовано як «переважно територіальний простір, але з сильними ознаками простору приналежності». Продемонстровано, що в рамках інформаційних дискурсів та наративів гібридного україно-російського протистояння, російська пропаганда представляє регіональну ідентичність Донбасу як «переважно простір приналежності». На основі класифікації неформальних інститутів, запропонованої О. Стойко, а також класифікації методів дослідження територіальної ідентичності Я. Олійник та О. Гнатюк, розроблено принципи дослідження ідентичності через вивчення неформальних інститутів.

В рамках дисертаційного дослідження було проаналізовано та систематизовано існуючі класичні і сучасні підходи до визначення поняття ідентичність і регіональна ідентичність. Запропоновано комплексне мультирівневе дослідження феномену ідентичності, з точки зору онтологічного (особиста ідентичність) та соціального (колективна ідентичність) вимірів. Особиста ідентичність розглянута як результат сприйняття індивідом особистого досвіду, колективна або соціальна ідентичність – з точки зору уявного усвідомлення існування спільноти, що розділяє спільні для людини інтереси, переконання та цінності. Регіональну ідентичність визначено як суб'єктивне соціально-географічне відчуття ототожнення, що сформовано на базі почуття спільного володіння та

користування певною територією, за якою закріплені власні соціальні зв'язки, певні життєві стилі та способи організації життєдіяльності, системи переконань та цінностей, які є відмінними від загальнонаціональних. Проаналізовано та класифіковано емпіричні підходи до дослідження ідентичності з точки зору безпосереднього чи опосередкованого аналізу. Наведено приклади міжнародних та національних досліджень ідентичності, які спрямовані на виявлення маркерів певних типів ідентичності (цінності, ідеологічні та геополітичні погляди, електоральні вподобання, мистецькі смаки, наративи тощо).

Здійснений аналіз теоретико-методологічних підходів до концептуалізації неформальних інститутів продемонстрував, що найбільш фундаментальною залишається проблема співвідношення культурних цінностей і неформальних інститутів, оскільки більшість концепцій погоджуються із тим, що так чи інакше неформальні практики або засновані на суб'єктивних очікуваннях індивіда, які виходять із його соціокультурних вподобань, або є безпосередньо втіленням цінностей, що транслуються певною культурою. У нашому дослідженні неформальні інститути було розмежовано з поняттями культура, цінності, соціальні переконаннями. Ми визначили неформальні інститути як повторювані соціальні, культурні, політичні та економічні практики, які виникають та відтворюються поза межами офіційно санкціонованих каналів внаслідок впливу культурної спадщини, вкорінені у переконаннях та цінностях індивідів, і які відображають специфічну логіку функціонування та правила ідентичності.

Досліджено прояви регіональних ідентичностей Донбасу на інституційно-ціннісному рівні. Спростовано припущення, що використання російської мови на Донбасі є важливою характеристикою російської ідентичності. Розглянуто, що на Донбасі існує значна повага та прив'язаність до російської мови, яка співіснує з упевненістю, що за допомогою цієї мови можна виражати українську культуру. Таким чином, російськомовна людина не тотожна етнічному росіянинові, російська мова виступає лише як засіб комунікації.

Спостоване припущення про антиєвропейськість Донбасу. Не дивлячись на досить низький рівень підтримки євроінтеграції на Донбасі, Донецька та Луганська області не є антиєвропейськими. Уявлення про Європу та пов'язаним із нею Європейський Союз мають значну привабливість для мешканців регіону з точки зору носіїв стандартів та цінностей, які є недоступними та/або бажаними для жителів регіону. Ця характеристика є справедливою навіть за умови, що більшість мешканців виступають проти членства у ЄС.

Вивчено практичне значення та функції регіональних ідентичностей Донбасу в умовах російсько-українського збройного протистояння. Проаналізовано, яким чином принцип взаємовиключення «чи вони – чи ми» був взятий за основу російською пропагандою для характеристики політики України, створення нарративу «протистояння регіональної спільноти решті України», коли через реанімацію та оновлення численних радянських міфів та міфологем був створений образ сепаратистського Донбасу. Розглянуто, яким чином елементи регіональних ідентичностей, культурні та ментальні особливості Донбасу були використані російською пропагандою. Доведено, що фактичному військовому протистоянню на Донбасі передувала віртуальна війна, результатом якої стало формування «правильних» для Росії когнітивних фреймів сприйняття конфлікту передусім серед самих мешканців Донбасу. Розглянуто різні перспективи аналізу конфлікту на Донбасі (громадянська війна, зовнішня інспірація конфлікту, структуралістський підхід, поміркований підхід). Обґрунтовано, що конфлікт на Донбасі не можна вважати конфліктом ідентичностей, оскільки окремішня і сепаратистська ідентичність Донбасу була сформована саме у дискурсі російської пропаганди, яка дуже мітко поцілила у больові точки та гострі питання щодо Донбасу, які назрівали у відносинах «центр – регіон» вже понад десятиліття.

Здійснено порівняльний аналіз досліджень регіональних ідентичностей Донбасу проведених протягом 2014-2021 років та визначено основні тенденції розвитку та/або трансформації регіональних ідентичностей Донбасу 2014-2021 років. Доведено, що дослідження змін ідентичностей в умовах війни

надзвичайно важливе як для розуміння кроків миробудування, так і для розробки стратегії державного розвитку після закінчення збройного конфлікту. На основі останніх досліджень проаналізовано функції регіональної ідентичності, яка вплинула на формування ставлення мешканців Донбасу до повстанців/бойовиків: жителі регіону, які у першу чергу ідентифікували себе як мешканці регіону, частіше приписували повстанцям ідеальні мотиви їхньої діяльності, повідомляли про те, що вони не знають про жертви серед громадян, які були би спричинені діями повстанців, а також повідомляли, що вони відчували себе в безпеці в присутності бойовиків. І, навпаки, мешканці Донбасу, які у першу чергу ідентифікували себе як громадян України, частіше приписували повстанцям матеріальні мотиви, вказували на їхню відповідальність за напади проти цивільного населення та відчували страх під час прямих зустрічей із повстанцями.

Розроблено комплексні рекомендації для вироблення політик у сфері миробудування та реінтеграції на основні концепції онтологічної безпеки Е. Гідденса та інклюзивної громадянської ідентичності, а також з урахуванням інституційно-ціннісних особливостей регіональних ідентичностей Донбасу. Передусім загальні рекомендації полягають в необхідності приділяти значну увагу ціннісному компоненту в рамках культурної та інформаційної політики, а також працювати над встановленням та забезпеченням постійного діалогу між українською владою та населенням. Перетворення конкуруючої регіональної ідентичності Донбасу на комплементарну до загальнонаціональної ідентичності можна забезпечити шляхом переходу від пострадянської патерналістської політичної культури до партисипаторної культури участі. Впровадження ефективних інструментів прямої політичної участі через механізми прозорості, підзвітності, відкритого доступу тощо буде сприяти нейтралізуванню потенціал неконвенціональних протестних практик.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що результати дисертаційної роботи можуть бути використані при розробці та викладанні навчальних курсів «Політологія», «Глобальні проблеми

сучасності», «Ідеологія та політика», «Прикладна політологія» тощо. Матеріали дослідження можуть знайти практичне використання в навчальному процесі, при підготовці нормативних і спеціальних курсів у вищих навчальних закладах з проблем політології, етнополітології, конфліктології, міжнародних відносин, зовнішньої політики України, новітньої історії. Основні результати дослідження можуть бути використані в діяльності Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, Міністерства розвитку громад та територій України, інших міністерств та органів державної влади, науково-дослідних інститутів та центрів, громадських організацій.

Ключові слова: ідентичність, регіональні ідентичності, неформальні інститути, Донбас, гібридна війна.

ABSTRACT

Lytvyn V. A. Informal institutions in the process of formation of regional identities in Donbas. Qualification scholarly paper: a manuscript.

Thesis submitted for obtaining the Doctor of Philosophy degree in Social and Behavioral Sciences, Speciality – 052. V. N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2021.

This thesis presents a study of the influence of informal institutions in the process of formation of regional identities in Donbas. The relevance of this study lies primarily in the emphasis on the meaning in a broad sense of the cultural component of identity, which provides a more convincing explanation of the political institutions' formation and transformation processes through the influence of a certain cognitive set (in our case – through regional self-identification of Donbas citizens) on the strategies of choice and action of individuals in the modern Ukrainian political process. Since formal political institutions in Ukraine are ineffective, the analysis of informal practices as important sustainable components that are systematically reproduced within identities as well as determining the nature of the interaction of informal practices with formal institutions are of particular interest.

The study of the regional identities of Donbas phenomenon is also an extremely important practical task in the context of the armed Russian-Ukrainian confrontation. Although during the seven years of the deployment and course of the conflict in Donbas, this military conflict has not yet received sufficient understanding and conceptualization in both domestic and international scientific discourses, the vast majority of researchers from one or another perspective identify Donbas regional identities either as determinants of the armed conflict or as an important component in the framework of Russia's information war and propaganda, or as the main cause and essence of the conflict, or as a separate socio-political phenomenon that was formed and/or transformed as a result of the conflict in Donbas. In addition, the context of the armed Russian-Ukrainian confrontation

allows us to clearly trace the rootedness and immobility of the cultural and value structures that underlie identities.

The scientific novelty of the obtained results lies a comprehensive study of the formation of regional identities of Donbas through the institutional-value prism of analysis, based on which a map of recommendations for policy development for effective reforms' implementation and democratic institutions building, as well as policies in peacebuilding and reintegration is developed.

The obtained results, which are marked by scientific novelty, are specified in the following provisions. For the first time, the concept of institutional intertextuality was proposed and substantiated as an organizational principle of informal institutions, which allows to conceptualize the a priori predetermination of this phenomenon, which limits and predicts the specifics of informal institutions that emerge in a particular society. The institutional-value approach to the study of the phenomenon of identity, which involves the analysis of informal practices and values, is proposed and substantiated. The interrelationship and interaction of informal institutions, values and identity on the case of regional identities of Donbas are comprehensively studied.

The classification of identity types is improved; based on the analysis of classical and modern approaches to the definition of identity, a comprehensive multilevel study of this phenomenon on ontological (reflexive/non-reflexive personal identity) and social (collective identity according to territorial-institutional level and social attributes) dimensions is proposed. This approach combines non-reflexive and regional/local and national/state identities in order to demonstrate the relationship between identity and informal institutions. The conceptualization and definition of informal institutions through the introduction of the category of identity is also improved. Informal institutions are defined as repetitive social, cultural, political and economic practices that arise and reproduce outside officially sanctioned channels due to the influence of cultural heritage, rooted in the beliefs and values of individuals, and the ones which reflect the specific logic and rules of identity.

The application of P. Bourdieu's concept of habitus, which formed the basis for the development of an institutional-value approach to the study of the identity phenomenon, was further developed. The application of the concepts of territorial space and the space of belonging of S. Rokan and D. Urwin were also further developed. The regional identity of Donbas was analyzed as «mostly territorial space, but with strong signs of belonging space». It has been shown that within the information discourses and narratives of the hybrid Ukrainian-Russian confrontation, Russian propaganda presents the regional identity of Donbas as «mostly a space of belonging». Based on the classification of informal institutions proposed by O. Stoyko, as well as the classification of research methods of territorial identity Y. Oliynyk and O. Hnatiuk, the principles of research of identity through the study of informal institutions are developed.

In the framework of the thesis research the existing classical and modern approaches to the definition of the concept of identity and regional identity were analyzed and systematized. A comprehensive multilevel study of the phenomenon of identity, in terms of ontological (personal identity) and social (collective identity) dimensions is proposed. Personal identity is seen as the result of an individual's perception of personal experience, collective or social identity is seen in terms of imaginary awareness of the community's existence that shares common human interests, beliefs and values. Regional identity is defined as a subjective socio-geographical sense of identity, formed on the basis of a sense of joint ownership and use of a certain territory, which has its own social ties, certain lifestyles and ways of organizing life, beliefs and values that are different from the national ones. Empirical approaches to the study of identity from the point of view of direct or indirect analysis are analyzed and classified. Examples of international and national identity research aimed at identifying markers of certain types of identity (values, ideological and geopolitical views, electoral preferences, artistic tastes, narratives, etc.) are presented.

The analysis of theoretical and methodological approaches to the conceptualization of informal institutions has shown that the most fundamental

problem is the relationship between cultural values and informal institutions, as the majority of existing concepts agree that one way or another informal practices or based on subjective expectations of the individual socio-cultural preferences, or is a direct embodiment of the values transmitted by a particular culture. In our study, informal institutions were distinguished from the concepts of culture, values, and social beliefs. We have defined informal institutions as repetitive social, cultural, political and economic practices that arise and reproduce outside officially sanctioned channels due to the influence of cultural heritage, rooted in the beliefs and values of individuals, and reflect the specific logic and rules of identity.

Manifestations of regional identities of Donbas at the institutional and value levels are studied. Based on a comprehensive analysis of domestic and foreign research, the assumption that the use of the Russian language in Donbas is an important characteristic of Russian identity has been refuted. It is considered that in Donbas there is a significant respect and attachment to the Russian language, which coexists with the confidence that this language can be used to express Ukrainian culture. Thus, a Russian-speaking person is not identical to an ethnic Russian, the Russian language acts only as a means of communication. Based on a comprehensive analysis of domestic and foreign research, the assumption about the anti-European nature of Donbas is also refuted. Despite the relatively low level of support for European integration in the Donbas, Donetsk and Luhansk oblasts are not anti-European. Perceptions of Europe and the related European Union are very attractive to the people of the region in terms of bearers of standards and values that are inaccessible and/or desirable to the people of the region. This characteristic is true even if the majority of residents oppose EU membership.

The practical significance and functions of regional identities of Donbas under the conditions of Russian-Ukrainian armed confrontation are studied. It is analyzed how the principle of mutual exclusion «either they or we» was taken as a basis by Russian propaganda to characterize Ukraine's policy, creating a narrative «opposition of the regional community to the rest of Ukraine», when through the resuscitation and renewal of numerous Soviet myths and mythologists image of

separatist Donbas was created. It is considered how the elements of regional identities, cultural and mental features of Donbas were used by Russian propaganda. It is proved that the actual military confrontation in Donbas was preceded by a virtual war, which resulted in the formation of «correct» for Russia cognitive frames of perception of the conflict, especially among the residents of Donbas. Different perspectives of the analysis of the conflict in Donbas (civil war, external inspiration of the conflict, structuralist approach, moderate approach) are considered. It is substantiated that the conflict in Donbas cannot be considered as a conflict of identities, since the separate and separatist identity of Donbas was formed in the discourse of Russian propaganda, which was very effectively aimed at the pain points and acute issues about Donbas center-region relations which lasted over decade.

The comparative analysis of regional identities of Donbas studies carried out during 2014-2021 is done and the basic tendencies of development and/or transformation of regional identities of Donbas during 2014-2021 years are defined. It is proved that the study of identity's changes in the conditions of war is extremely important both for understanding the steps of peacebuilding and for developing a strategy for state development after the end of the armed conflict. Based on the latest research, the functions of regional identity, which influenced the attitude of Donbas residents to the insurgents/militants, were analyzed: residents of the region, who primarily identified themselves as residents of the region, more often attributed to the insurgents ideal motives for their activities, which would have been caused by the actions of the insurgents, and also reported that they felt safe in the presence of militants. Conversely, residents of Donbas, who primarily identified themselves as Ukrainian citizens, were more likely to attribute material motives to the insurgents, point to their responsibility for attacks on civilians, and feel fear during direct meetings with insurgents.

Comprehensive recommendations for the development of policies in the field of peacebuilding and reintegration on the basic concepts of ontological security of E. Giddens and inclusive civic identity, as well as taking into account the

institutional and value characteristics of regional identities of Donbas are provided. First of all, the general recommendations lie in the need to pay considerable attention to the value component in the framework of cultural and information policy, as well as to work on establishing and ensuring a permanent dialogue between the Ukrainian authorities and the population. The transformation of Donbas's competing regional identity into a complementary one to a national identity can be achieved by moving from a post-Soviet paternalistic political culture to a participatory culture of participation. The introduction of effective tools for direct political participation through mechanisms of transparency, accountability, open access will help neutralize the potential of unconventional protest practices.

The practical significance of the obtained results is that the results of the thesis can be used in the development and teaching of courses «Political Science», «Global Problems of Modernity», «Ideology and Politics», «Applied Political Science», etc. Research materials can be used in practice in the educational process, in the preparation of normative and special courses of higher education institutions of political science, ethnopolitics, conflictology, international relations, foreign policy of Ukraine, modern history. The main results of the study can be used in the operating activities of the Ministry of Reintegration of the Temporarily Occupied Territories of Ukraine, the Ministry of Communities and Territories Development of Ukraine, other ministries and public authorities, research institutes and centers, non-governmental organizations.

Key words: identity, regional identities, informal institutions, Donbas, hybrid war.

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Публікації у фахових виданнях України:

1. Kyselova V. The Concept of Post-Soviet Habitus: Dimensions of Institutes and Values. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології*. 2017. Вип. 31. С. 41–46. URL : <https://periodicals.karazin.ua/politology/article/view/9587>
2. Rabotyagova I., Kyselova V. Informal Institutions Research: Theoretical and Conceptual Dilemmas. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології*. 2018. Вип. 33. С. 19–26 (особистий внесок здобувача: Литвин В. А. проаналізовані класичні і сучасні підходи до визначення поняття неформальні інститути). URL : <https://periodicals.karazin.ua/politology/article/view/11790>
3. Avksentiev A., Kyselova V. Participatory Budgeting in Kharkiv: Institutional and Procedural Constraints. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*. 2018. Вип. 1(15). С. 4-17 (особистий внесок здобувача: Литвин В. А. проаналізовано та обґрунтовано наявність інституційних і процедурних обмежень, які знижують ефективність імплементації практики прямої демократії). URL : http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2 S21P03=FILA=&2 S21STR=cuc 2018 1 3
4. Кисельова В. А. Дослідження феномена ідентичності: теоретичний рівень. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології*. 2019. Вип. 35. С. 36–43. URL : <https://periodicals.karazin.ua/politology/article/view/14333>

Публікація у виданні України, що входить до міжнародної наукометричної бази Scopus:

5. Avksentiev A., Kyselova V. Calculated Versus Ideological Motives: The Logic of National and Regional Coalition Formation in Ukraine. *Ideology and Politics Journal*. 2018. № 9 (1). P. 22-65 (особистий внесок здобувача: Литвин В. А. проаналізовано ціннісно-ідеологічні принципи, які лежать в основі формування національних та регіональних ідентичностей України)

URL: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85058895456&origin=resultslist&sort=plf-f&src=s&st1=Kyselova&st2=V&nlo=1&nlr=20&nls=count-f&sid=81890580bddd4aebe66f19a60e29ff5&sot=anl&sdt=aut&sl=40&s=AU-ID%28%22Kyselova%2c+Valentyna%22+57205171013%29&relpos=1&citeCnt=0&searchTerm=>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Kyselova V. Values in the Process of Political Modernization of Ukraine. *Academic and Scientific Challenges of Diverse Fields of Knowledge in the XXIst Century*. Зб. матеріалів VII всеукраїнської студентської наукової конференції з міжнародною участю. ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2018. С. 47-50.

7. Kyselova V. Values as a Key To Political Modernization of Ukraine. *Young Researchers in the Global World: Vistas and Challenges. Book of Papers*. Харківський національний університет імені О. М. Бекетова. 2018. С. 20-22.

8. Кисельова В. А. Регіональні ідентичності України в контексті гібридної війни. *Політичні партії і вибори: українські та світові практики*. Зб. ст. і тез за результатами наук. конф. «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа). ЛНУ імені І. Франка. 2019. Вип. 3. С. 211–217. URL :

<https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/26034/1/%D0%9B%D0%9D%D0%A3%20%D1%96%D0%BC.%20%D0%A4%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%>

[BA%D0%B0%20%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B2%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97%20%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96%D1%97%20%D1%82%D0%B0%20%D0%B2%D0%B8%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8%202018.pdf](#)

9. Кисельова В. А. Неформальні інститути у процесі трансформації регіональних ідентичностей України: теоретико-методологічні засади дослідження. Тези доповіді для теоретичного семінару. ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. URL: http://philosophy.karazin.ua/ua/kafedra/staff_pol/nauka/teorseminar/kiselova.doc

10. Литвин В. А. Інституційний та ціннісний рівні аналізу феномена ідентичності. *Modern Science: Concepts, Theories and Methods of Basic and Applied Research*. Міжнар. наук.-практ. конф. Grail of science. Вінниця-Відень, 2021. Вип. 6. С. 254-258. DOI: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.25.06.2021>

ЗМІСТ

ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ...	28
1.1. Інституціоналізм, неінституціоналізм, структуралізм та конструктивізм як базові парадигми дослідження.....	28
1.2. Неформальні інститути: специфіка і дилеми визначення.....	53
1.3. Регіональна ідентичність: теоретичний та емпіричний виміри.....	65
Висновки до розділу 1.....	80
РОЗДІЛ 2. ІДЕНТИЧНІСТЬ, ЦІННОСТІ, НЕФОРМАЛЬНІ ІНСТИТУТИ: ТОЧКИ ДОТИКУ ТА ВЗАЄМОВПЛИВУ.....	83
2.1. Інституційний та ціннісний рівні аналізу феномена ідентичності.....	83
2.2. Неформальні інститути в структурі регіональної ідентичності: кейс Донбасу.....	95
2.3. Практичне значення і функції регіональної ідентичності: конфлікт на Донбасі – конфлікт ідентичностей?.....	117
Висновки до розділу 2.....	135
РОЗДІЛ 3. НЕФОРМАЛЬНІ ІНСТИТУТИ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ДОНБАСУ.....	139
3.1. Регіональна ідентичність Донбасу в умовах гібридної війни.....	139
3.2. Порівняльний аналіз досліджень ідентичностей Донбасу протягом 2014-2021.....	147
3.3. Навіщо і чи можливо «працювати» з ідентичностями: карта рекомендацій.....	173
Висновки до розділу 3.....	181
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	185
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	192
ДОДАТКИ.....	223

Додаток А. Список публікацій здобувача за темою дисертації.....	223
Додаток Б. Підходи до комплексного аналізу феномену ідентичності в якості мультирівневого конструкту.....	226
Додаток В. Умови існування, габітус та стиль життя відповідно до концепції П. Бурдьє.....	227

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. У сучасних наукових підходах відбувається зміна підходів до концептуалізації та розуміння поняття ідентичності. Якщо раніше ідентичність аналізувалась як наслідок впливу інститутів соціалізації, у теперішньому науковому дискурсі вона розглядається як самостійний механізм структурування соціального і політичного життя. Проте не дивлячись на досить інтенсивний розвиток так званого когнітивного напрямку в соціально-політичних науках, найбільш розповсюдженою призмою дослідження ідентичностей у вітчизняній науці залишається традиційний аналіз так званих аскриптивних характеристик феномену ідентичності (спільні уявні приписані якості, які розділяє група індивідів, що володіють однаковою ідентичністю). Такий класичний підхід до дослідження ідентичності представлений у роботах А. Колодій, Л. Нагорної, С. Плохія, В. Арбеніної, Л. Ази, О. Стегнія, В. Середи, К. Іващенко, Я. Грицака, Т. Панченко, О. Кривицької, Я. Верменич, М. Кармазіної тощо.

Актуальність даного дослідження полягає передусім в акценті на значенні в широкому сенсі культурної складової ідентичності, яка дає можливість більш переконливо пояснити процес формування та реформування політичних інститутів через вплив певного когнітивного набору (у нашому кейсі – через прояви регіональних самоідентифікацій мешканців Донбасу) на стратегії вибору і дії індивідів в умовах сучасного українського політичного процесу. Оскільки формальні політичні інститути в Україні є недостатньо дієспроможними, особливий дослідницький інтерес становить аналіз неформальних практик в якості важливих стійких компонентів, що системно відтворюються в рамках ідентичностей, а також визначення характеру взаємодії неформальних практик із формальними інститутами.

Дане дослідження сфокусоване на аналізі діяльнісного компоненту ідентичності. Методологічний акцент зроблено на дослідженні практик, рутинних дій індивідів, вчинення яких не просто відповідає уявленням певної

спільноти про поведінку її членів, а і практично закріплює та відтворює ідентичність індивідів. Серед напрацювань у цьому напрямку варто виокремити роботи таких зарубіжних та вітчизняних дослідників як І. Работягова, А. Ручка, Д. Судин, Н. Черниш, О. Маланчук, О. Онуч, П. Бурд'є, Р. Брубейкер, Г. Дерлуг'ян. В рамках цього підходу особливе місце для аналізу виділяється неформальним практикам або неформальним інститутам (серед дослідників неформальних інститутів варто зазначити І. Работягову, О. Фісуна, Г. Хейла, В. Гельмана, Ю. Мацієвського, О. Крисенко, Дж. Марча, Й. Олсена, Д. Норта, Б. Вейнгаста, П. Холла, Р. Тейлора, Г. Хемке, С. Левицького). Діяльнісний підхід дослідження ідентичності також важливе місце приділяє аналізу цінностей, які розглядаються в якості критеріїв чи стандартів для здійснення вибору між наявними альтернативами поведінки (Т. Парсонс, Р. Інглхарт, Г. Хофстеде, А. Ручка, Є. Головаха, Я. Грицак).

Вивчення феномену регіональних ідентичностей Донбасу є також надзвичайно актуальним практичним завданням в умовах збройного російсько-українського протистояння. Хоча протягом семи років розгортання та перебігу конфлікту на Донбасі цей військовий конфлікт досі не отримав достатнього осмислення та концептуалізації як у вітчизняному, так і у міжнародному науковому дискурсах, переважна більшість дослідників так чи інакше виділяють регіональні ідентичності Донбасу в якості чи то детермінанти збройного конфлікту (С. Куделя, І. Качановський, Р. Саква, А. Умланд, Т. Кузьо, Е. Джуліано, М. Студенна-Скруква), чи то важливої складової в рамках російської інформаційної війни та пропаганди (Ю. Мацієвський, Д. Марплс, А. Мотиль, Ю. Жуков, П. Бейкке), чи то основної причини та сутності конфлікту (А. Матвеєва, Е. Вілсон), чи то взагалі в якості окремого соціально-політичного явища, яке було сформовано та/або трансформовано в результаті конфлікту на Донбасі (А. Портнов, Р. Саква, В. Кулик, О. Онуч, Г. Хейл, Г. Сас). До того ж контекст збройного російсько-українського протистояння дозволяє наочно прослідкувати укоріненість та

малорухливість культурно-ціннісних структур, що лежать в основі ідентичностей.

Доповнення напрацювань із вивчення діяльнісного компоненту ідентичності через аналіз ціннісної складової неформальних інститутів на прикладі регіональних ідентичностей Донбасу видається актуальним дослідницьким завданням не лише в умовах російсько-українського збройного протистояння, розв'язання якого збагачує вітчизняний доробок у цій сфері та має практичне застосування для розробки політик у сфері миробудування та реінтеграції. Аналіз та урахування особливостей неформальних інститутів в структурі ідентичностей на кейсі регіональних ідентичностей Донбасу може допомогти прояснити системні прорахунки у процесі державно-інституційного будівництва і, таким чином, сприяти більш ефективному процесу реформування та побудови дієвих демократичних інститутів.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає у розкритті впливу та функцій неформальних інститутів у процесі формування регіональних ідентичностей Донбасу.

Поставлена мета передбачає вирішення таких наукових завдань:

- проаналізувати та систематизувати існуючі класичні і сучасні підходи до визначення поняття «неформальні інститути»;
- проаналізувати та систематизувати існуючі класичні і сучасні підходи до визначення поняття «ідентичність» і «регіональна ідентичність»;
- класифікувати методи дослідження регіональної ідентичності;
- дослідити точки дотику та взаємовпливу між феноменами регіональної ідентичності, неформальних інститутів та цінностей;
- дослідити прояви регіональних ідентичностей Донбасу на інституційно-ціннісному рівні;
- вивчити практичне значення та функції регіональних ідентичностей Донбасу в умовах російсько-українського збройного протистояння;

- здійснити порівняльний аналіз досліджень регіональних ідентичностей Донбасу проведених протягом 2014-2021 років;
- визначити тенденції розвитку та/або трансформації регіональних ідентичностей Донбасу 2014-2021 років;
- розробити комплексні рекомендації для вироблення політики для ефективного реформування та побудови дієвих демократичних інститутів, а також політики у сфері миробудування та реінтеграції з урахуванням інституційно-ціннісних особливостей регіональних ідентичностей Донбасу.

Об’єкт дослідження – регіональні ідентичності Донбасу.

Предмет дослідження – вплив та функції неформальних інститутів на процес формування регіональних ідентичностей Донбасу.

Методологія дослідження. Теоретичною базою дослідження є концептуальний апарат парадигм інституціоналізму (М. Вебер, Т. Веблен, М. Дюверже), неінституціоналізму (Дж. Марч, Й. Олсен, Д. Норт, Б. Вейнгаст, П. Холл, Р. Тейлор, Д. Асемоглу), структуралізму (Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, Ж. Лакан), конструктивізму (Т. Лукман, П. Бергер, Б. Андерсон, І. Нойман), структуралістського конструктивізму (П. Бурдьє), які застосовані для аналізу таких понять як формальні та неформальні інститути, національна та регіональна ідентичність, політика ідентичності, поняття Донбасу, гібридна війна. Запропонована концепція інституційно-ціннісного підходу для аналізу феномена ідентичності обґрунтовується нами на основі теорій Т. Парсонса, Г. Хофстеде, Р. Брубейкера, А. Ручки, Д. Судина. У роботі використано концепції фреймінгу дискурсу на пострадянському просторі І. Работягової, неопатрімоніалізму О. Фісуна та Г. Хейла, нових воєн М. Калдор, малої війни Р. Боруна, відносної депривації Т. Гарра, палінгенетичної політичної спільноти Р. Гриффіна. У дослідженні також застосовано гіпотетико-дедуктивний метод, структурно-функціональний аналіз, систематизацію, та компаративний аналіз.

Емпіричну базу порівняльного аналізу тенденцій розвитку регіональних ідентичностей Донбасу протягом 2014-2021 років складають дані досліджень соціологічної групи «Рейтинг», Центру аналізу та соціологічних досліджень Міжнародного республіканського інституту, Фонду Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва, Центру Разумкова, Київського міжнародного інституту соціології, Інституту соціології НАН України, Індексу соціальної згуртованості і примирення (SCORE), розробленого Центром сталого миру й демократичного розвитку (SeeD).

Наукова новизна отриманих результатів полягає у здійсненні комплексного дослідження формування регіональних ідентичностей Донбасу крізь інституційно-ціннісний вимір, на основі якого розроблено карту рекомендацій для вироблення політик для ефективного реформування та побудови дієвих демократичних інститутів, а також політик у сфері миробудування та реінтеграції.

Отримані результати, які відзначаються науковою новизною, конкретизуються у таких положеннях.

Вперше:

– запропоновано та обґрунтовано поняття інституційної інтертекстуальності в якості організаційного принципу неформальних інститутів, що дозволяє концептуалізувати апріорну передзаданність цього феномену, яка заздалегідь обмежує і визначає специфіку неформальних інститутів, які виникатимуть у конкретному суспільстві;

– запропоновано та обґрунтовано інституційно-ціннісний підхід до дослідження феномена ідентичності, який передбачає аналіз неформальних практик та ціннісних установок;

– комплексно досліджено взаємозв'язок та взаємовплив неформальних інститутів, цінностей та ідентичності на кейсі регіональних ідентичностей Донбасу.

Удосконалено:

– класифікацію типів ідентичності; на основі аналізу класичних та сучасних підходів до визначення ідентичності запропоновано комплексне мультирівневе дослідження цього феномену на онтологічному (рефлексивна/нерефлексивна особиста ідентичність) та соціальному (колективна ідентичність відповідно до територіально-інституційного рівня та соціальних атрибутів) вимірах. В рамках даного підходу окремими зв'язками поєднано нерефлексивну та регіональну/локальну і національну/державну ідентичності, для того щоб продемонструвати взаємозв'язок ідентичності та неформальних інститутів;

– концептуалізацію та визначення поняття неформальні інститути через введення категорії ідентичності. Неформальні інститути визначено як повторювані соціальні, культурні, політичні та економічні практики, які виникають та відтворюються поза межами офіційно санкціонованих каналів внаслідок впливу культурної спадщини, вкорінені у переконаннях та цінностях індивідів, і які відображають специфічну логіку функціонування та правила ідентичності.

Дістали подальшого розвитку:

– застосування концепції габітусу П. Бурдьє, яка лягла в основу розробки інституційно-ціннісного підходу до дослідження феномена ідентичності;

– застосування концепції територіального простору та простору приналежності С. Рокана та Д. Урвіна. Регіональну ідентичність Донбасу проаналізовано як «переважно територіальний простір, але з сильними ознаками простору приналежності». Продемонстровано, що в рамках інформаційних дискурсів та наративів гібридного україно-російського протистояння, російська пропаганда представляє регіональну ідентичність Донбасу як «переважно простір приналежності».

– на основі класифікації неформальних інститутів, запропонованої О. Стойко, а також класифікації методів дослідження територіальної

ідентичності Я. Олійник та О. Гнатюк, розроблено принципи дослідження ідентичності через вивчення неформальних інститутів.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійно виконаною науковою працею. Наукові результати та висновки, що містяться в дисертації, отримані автором особисто. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в узагальненому вигляді використано лише ті фрагменти, які безпосередньо належать авторові дисертації. Зокрема, у статті «Informal Institutions Research: Theoretical and Conceptual Dilemmas» (співавтор Работягова І. В.) здобувачем Литвин В. А. проаналізовано класичні і сучасні підходи до визначення поняття неформальні інститути; у статті «Calculated Versus Ideological Motives: The Logic of National and Regional Coalition Formation in Ukraine» (співавтор Авксентьев А. О.) здобувачем Литвин В. А. проаналізовано ціннісно-ідеологічні принципи, які лежать в основі формування національних та регіональних ідентичностей України; у статті «Participatory Budgeting in Kharkiv: Institutional and Procedural Constrains» (співавтор Авксентьев А. О.) здобувачем Литвин В. А. проаналізовано та обґрунтовано наявність інституційних і процедурних обмежень, які знижують ефективність імплементації практики прямої демократії.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації апробовані на всеукраїнських та міжнародних конференціях: на VII всеукраїнській студентській науковій конференції з міжнародною участю (Харків, 2018); науковій конференції «Young Researchers in the Global World: Vistas and Challenges» (Харків, 2018); науковій конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) (Львів, 2018), міжнародній науково-практичній конференції Grail of science. (Вінниця-Відень, 2021). Також основні положення дисертації було використано для розробки матеріалів для тренінгів «Демократія та побудова миру. Можливості для України», проведених Європейської експертної

асоціації (Харків, 2021). Дисертація обговорювалася на теоретичному фаховому семінарі кафедри політології філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (2021).

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Обсяг загального тексту дисертації складає 227 сторінок (9 д. а.), з них основного тексту 165 сторінок (7 д. а.). Робота ілюстрована 12 таблицями та 20 рисунками. Список використаних джерел містить 258 найменувань.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що результати дисертаційної роботи можуть бути використані при розробці та викладанні навчальних курсів «Політологія», «Глобальні проблеми сучасності», «Ідеологія та політика», «Прикладна політологія» тощо. Матеріали дослідження можуть знайти практичне використання в навчальному процесі, при підготовці обов'язкових та вибіркового дисциплін у вищих навчальних закладах з проблем політології, етнополітології, конфліктології, міжнародних відносин, зовнішньої політики України, новітньої історії. Основні результати дослідження можуть бути використані в діяльності Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, Міністерства розвитку громад та територій України, інших міністерств та органів державної влади, науково-дослідних інститутів та центрів, громадських організацій.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Інституціоналізм, неоінституціоналізм, структуралізм та конструктивізм як базові парадигми дослідження

«Культура – це мати, інститути – її діти», - стверджує економіст Даніель Етунга-Мангеле [149, с. 29]. Якщо продовжити розвивати дану метафору, можна навіть сказати, що культура – це мати, а будь-які соціальні, політичні і навіть економічні процеси, які відбуваються в рамках певних інститутів, – її діти. Власне, саме ця загальна теза складатиме головну відправну точку запропонованого дослідження і буде детально розглянута у цьому підрозділі на прикладі чотирьох парадигм – інституціоналізму, неоінституціоналізму, структуралізму та конструктивізму. Усі ці парадигми мають одну спільну характеристику – вони з різних перспектив аналізують та пояснюють визначальний вплив культури на політико-економічне буття суспільств і країн. Виходячи з даного твердження, тим не менш, одразу варто наголосити, що у даній роботі ми не будемо «пропагувати» безкомпромісний культурний детермінізм, скоріше розглядатимемо культуру не в якості автономної екзогенної сфери, яка існує «паралельно» з політичною та економічною сферами, а в якості ендогенного іманентного елемента, який пронизує, взаємодіє та впливає на політичні та економічні процеси.

Культуру, у такому разі, ми розумітимемо у досить вузькому когнітивно-біхевіористському сенсі (на протиположність широкому розумінню культури в якості цивілізації). Згідно з визначенням Р. Бойда та П. Річersona ми розглядаємо культуру як «передачу, шляхом навчання і імітації, від одного покоління до іншого знань, цінностей та інших факторів, що впливають на поведінку» [174, с. 2]. Дане визначення також доповнює підхід Д. Норта, який пропонує розуміти культуру як «сукупні знання суспільства, втілені у мові, людській пам'яті та системах збереження символів, що складаються з вірувань, міфів, звичаїв... Культура не тільки визначає ефективність суспільства в даний

момент часу, але також завдяки тому, як саме побудовані на ній структури створюють витрати для гравців, робить свій внесок у процес змін» [90, с. 9]. Спираючись на поняття культури як загальну теоретичну рамку нашої роботи, ми операціоналізуємо його до більш конкретного поняття *цінностей*, яке будемо застосовувати у нашому аналізі. Цінності у свою чергу ми розуміємо, згідно з Р. Інглхартом, як «орієнтації, що встановлюють критерії бажаності або небажаності тих чи інших цілей» [48, с.43]. Варто зазначити, що подібне визначення цінностей у якості міри корисності будь-чого також характерне для неоінституційних економістів – підхід, який також буде розглянутий у цьому підрозділі в рамках парадигми нового інституціоналізму. Виходячи такого визначення цінностей, у широкому значенні інститут ми будемо розглядати відповідно до підходу Г. Лассвела як «модель, що складається з особливостей культури, пристосованих до створення і розподілу будь-якої особливої цінності (або системи цінностей)» [217, с. 47]. Відповідно до нашого теоретико-методологічного підходу, таким чином, цінності (як безпосередній прояв культури; мотиваційний фактор, який «накладає відбиток» на поведінку індивідів) – це незалежна змінна, яка впливає на два ключових поняття даної роботи – *ідентичність* та *неформальні інститути*. Схематично базову причинно-наслідкову логіку нашого дослідження можна представити наступним чином (Рис. 1.1).

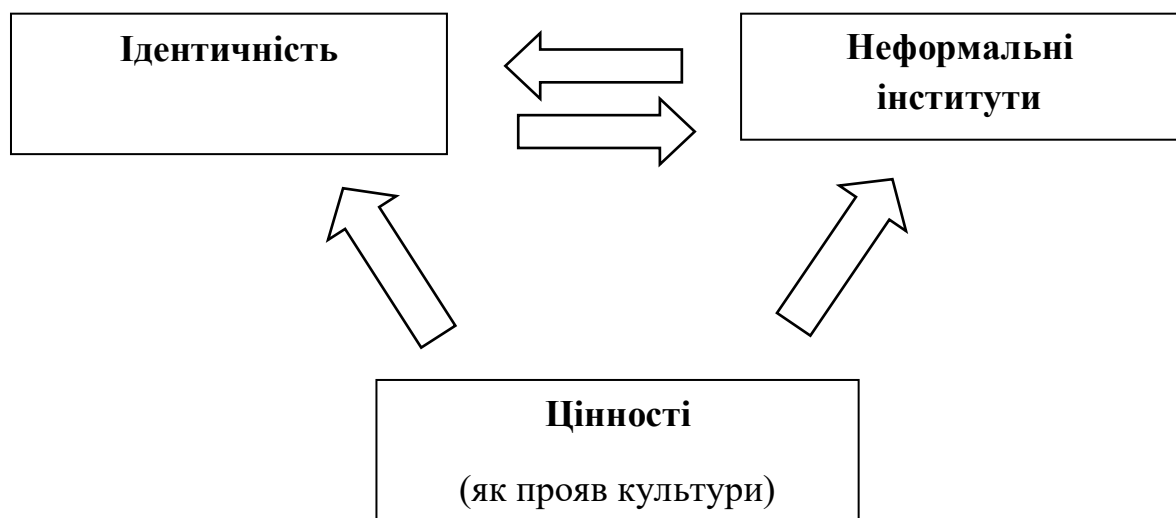

Рис. 1.1 Трикутник взаємовпливу: «Цінності – ідентичність – неформальні інститути»

Цей трикутник взаємовпливу детально досліджується у другому розділі нашої роботи. Дана схема лише задає перші вектори руху дослідження, почасти дана дисертаційна робота призначена також для того, щоб переглянути зазначені зв'язки і/або відкрити нові, виходячи з проведеного дослідження.

Ми ще багаторазово будемо повертатись до цієї схеми протягом нашого аналізу. Головні тези, які впливають із запропонованої схеми, наступні:

- Цінності лежать в основі ідентичності та неформальних інститутів і визначають їх;
- Цінності задають стимул (мотивацію), яких неформальних інститутів триматись, а яких – ні (якщо формальні інститути – юридично обов'язкові, неформальні – ні, тобто людина може у певному сенсі «обирати», які правила виконувати); з іншої сторони, ототожнення людини з певною спільнотою (тобто володіння певною соціальною ідентичністю) визначає те, які неформальні інститути «обирає» або «має обрати» людина, аби уникнути соціального осуду в якості «санкцій»;
- Ідентичність (особливо регіональна) і неформальні інститути взаємно визначають і формують один одного.

В основі наведених тверджень лежать теоретико-методологічні принципи чотирьох парадигм: інституціоналізму, неоінституціоналізму, структуралізму та конструктивізму. Розглянемо кожну з парадигм детальніше.

Інституціоналізм. Якщо спробувати виділити певну «константу», спільну для соціальних наук в цілому, це, вочевидь, буде категорія інститутів. Безпосередньо для сучасної політичної науки інститути – це ключова наукова «величина». За влучним висловлюванням Р. Гудвіна та Х. Клінгеманна «... яку би історію політологи не розповідали, це буде історія про інститути. Центральна головоломка в політології полягає в тому, що те, що ми бачимо в реальному світі, є величезною варіацією, у часі і просторі, особливостей цих

інститутів» [227, с. 134]. Більше того сьогодні в політології інституціоналізм є однією з найбільш базових та «легітимних» парадигм, що лежить в основі переважної більшості сучасних досліджень. З цього приводу відомі дослідники П. Пірсон і Т. Скочпол проводять наступну показову історичну паралель: «Ми можемо заявити про сучасну політичну науку приблизно те ж, що Річард Ніксон колись заявив про кейнсіанство: тепер ми всі інституціоналісти» [232, с. 706].

Безумовно, явище політичних інститутів можна спостерігати ще за часів аристотелівського поліса. Проте, на наш погляд, стверджувати, що інституціоналізм починає розвиватись ще за ранніх мислителів таких як Платон, Аристотель – недоречно, оскільки ранні філософи не використовувати категорії й методологію інституціоналізму цілеспрямовано і «свідомо». Натомість витоки інституціоналізму можна прослідкувати вже у працях Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, А. Токвіля, які досліджували політичні інститути з «класичної» точки зору (державу, принципи теорії розподілу влад, систему стримувань та противаг, закріплені конституцією, демократичну систему в цілому), не акцентуючи методологічну увагу на понятті інституту як такому, але використовуючи сам термін.

Наприклад, свою працю «Демократія в Америці» Токвіль характеризує як дослідження політичних інститутів Сполучених Штатів [135]. Токвіль застосовує поняття інститутів, для того щоб, по-перше, позначити певні принципи або характеристики, які лежать в основі організації органів влади: наприклад, він звертається до аналізу феодальних та аристократичних інститутів, протиставляючи їх демократичним інститутам. По-друге, у той же час дослідник розглядає інститути з точки зору конкретних сформованих органів або установ, наприклад, інститут мирових суддів, інститут суду присяжних, інститут земельної власності тощо [135]. Цікаво, що релігію, а саме демократичне та республіканське християнство, а також католицизм, Токвіль називає першим політичним інститутом США, який «значно полегшує життя вільного суспільства», оскільки «якщо закон дозволяє американському

народу робити все, що йому заманеться, то релігія ставить заслін багатьом його задумам і дерзанням» [135].

Вже на прикладі роботи А. Токвіля, написаної в 1831 році, можна простежити головні риси притаманні першим етапам розвитку парадигми інституціоналізму, який у подальшому отримає назву *старого* або *класичного інституціоналізму* (дослідники визначають наступні приблизні хронологічні рамки розвитку цієї парадигми – середина XIX століття – 1950-ті роки): основна увага аналізу зосереджена на державі, саме тому політичні інститути розглядаються як похідна від держави; політичні інститути переважно представлені адміністративними установами та правовими нормами (що безпосередньо відповідає етимології поняття: з латинської *institutum* означає встановлення, установа, звичай); при вивченні інститутів дослідники в основному обмежуються лише детальним описом інститутів, які вони спостерігають [27, с. 135].

Вважається, що сам термін «інституціоналізм» було впроваджено у 1918 році американським економістом У. Гамільтоном під час виступу на зборах Американської економічної асоціації [92, с. 69]. Під інститутом вчений розумів «загальноприйнятий спосіб мислення або дії, відображений у звичках груп і закріплений у звичаях народів» [92, с. 69]. Треба зауважити, що подібне розуміння інституту як орієнтирів поведінки людини на початку XX століття (досить близьке до подальшого розуміння інститутів у неоінституціоналізмі) було характерне лише для економічної науки, у той час як серед дослідників політичних інститутів переважали дещо інші підходи.

Так, видатний німецький вчений М. Вебер розглядав інститути (наприклад, бюрократію чи армію) та процес інституційного будівництва в цілому в якості головних рушійних сил модернізації [168, с. 747]. М. Вебер визначав інститут як форму соціального об'єднання, де суспільна поведінка впорядкована відповідно до раціональних установок цього об'єднання [20, с. 536-537]. Такі раціональні установки виникають залежно від цілей та засобів досягнення цілей необхідних для функціонування об'єднання, а також

підкріплюються апаратом фізичного чи психологічного примусу. Існування в рамках певного інституту для людини відповідно до вченого недобровільне, «афіліація» з інститутом відбувається автоматично згідно з місцем народження (у широкому сенсі суспільним колом) та вихованням. Саме тому індивіди «емпірично вважаються “зобов'язаними” брати участь в колективних діях, конститутивних для цієї спільноти» [20, с. 536-537].

Іншими словами, якщо спростити, інститут згідно з М. Вебером – це соціальне об'єднання з певним набором раціональних правил, що уможлиблюють існування цього об'єднання. «Раціональні» – важливе уточнення щодо набору правил, оскільки не будь-яке соціальне об'єднання є інститутом (як, наприклад, сімейна або мовна спільнота); інститутом є лише та спільнота, яка має раціональні установки (держава, церква) [20, с. 536-537]. Виходячи з цієї умови, М. Вебер протиставляє інститут простому союзу, що, натомість, базується лише на згоді членів, а отже на традиційному пануванні. До союзів вчений відносить суспільні форми характерні для традиційних суспільств: родову спільноту, патримоніальне політичне утворення, на чолі якого стоїть «правитель», релігійну спільноту з пророком тощо. Тому союз – це «прототип» сучасної форми інституту, а «інститут - частково раціонально упорядкований союз», що виникає внаслідок ускладнення структури господарського устрою, переходу від традиційного суспільства до суспільства модерну [20, с. 538]. «... в рамках доступного нашому огляду історичного розвитку можна констатувати... все більше розширення цілераціонального впорядкування дій на основі згоди за допомогою формалізованих встановлень і все більше перетворення союзів у цілераціонально впорядковані інститути», - зазначає вчений і, власне, таким чином, на його думку, відбувається процес модернізації [20, с. 541].

Таким чином, узагальнюючи основні положення класичного інституціоналізму, можна виділити два його базових напрямки – конституціоналізм (згідно з К. Байме – це перший прояв старого інституціоналізму, що поширився світом; конституція як прояв волі народу) і

державне управління [168, с. 743-744]. Тобто протягом перших десятиліть свого розвитку інституціоналізм був спрямований на вивчення формально-правових та адміністративних зв'язків (домовленостей) між державою (урядом) та громадським сектором, народом. «На відміну від старого інституціоналізму, – зауважує Дж. Олсен, – який використовував формально-правові норми в якості уповноважених (proxies) політичною дією, новий інституціоналізм є поведінковим» [228, с. 2]. Саме цей акцент на формально-правових правилах зазвичай є тією лінією розмежування, що протиставляє класичний і новий інституціоналізм.

Неоінституціоналізм. З розвитком інституціоналізму, а також під впливом становлення нових теорій у політичній науці, таких як біхевіоралізм, структуралізм, теорія раціонального вибору тощо, постало питання переосмислення сутності феномена інститутів. Біхевіоралізм (1920-1950 роки) у цьому контексті для нас цікавий тим, що ця теорія одна з перших у політичній науці спрямувала свій фокус на поведінку індивіда як окремий об'єкт дослідження, звернула увагу на неформальні правила, практики або світоглядні установки [49]. На відміну від біхевіоралізму, на етапі класичного інституціоналізму «за замовчуванням» вважалось, що політична поведінка у тій чи іншій мірі формується і визначається формальними правилами або процедурами інституційної структури. Наприклад, відоме поняття М. Вебера «ментальність бюрократії» було обґрунтовано саме як похідну від інституту бюрократії: як зазначав дослідник, бюрократи - раціональні, оскільки ця риса відповідає формальним правилам самої структури бюрократії, аби бути бюрократом, необхідно бути компетентним у правилах та нормах діяльності бюрократичної організації [21].

Проте варто зазначити, щодо ролі біхевіоралізму для розвитку нового інституціоналізму серед дослідників існують діаметрально протилежні оцінки: так, Р. Родс стверджує, що новий інституціоналізм виник як реакція проти біхевіоралізму [238], у той час як, наприклад, П. Хірш вважає,

біхевіоралізм став значним теоретичним джерелом інтеграції старого та нового інституціоналізму [201].

Ми також схильні підтримати точку зору П. Хірша, зважаючи на вже згаданий факт, що революція біхевіоралізму змінила інституційну традицію у вивченні політики, дещо зменшивши значення політичного інституту, проте надавши йому визначального статусу «етапу виникнення політичної поведінки» [254].

Однак передусім ключовим моментом для нас є те, що саме неінституційна теорія вводить поняття неформальних практик або неформальних інститутів. Оскільки дана робота в цілому присвячена феномену неформальних інститутів, у цій частині ми обмежимося лише описом еволюції класичного інституціоналізму, генези розвитку неінституціоналізму та розглянемо ключові відмінності цих двох парадигм. Більш детально підходи до визначення неформальних інститутів проаналізовані у підрозділі 1.2.

Отже, розглянемо наступні принципи і положення, які неінституційна теорія привнесла до класичного інституціоналізму. Передусім неінституціоналізм по-іншому визначає політику: не в аристотелівському сенсі як процес прийняття рішень, а у пост-елліністичному сенсі – політика як інтерпретація життя [220, с. 741]. Таке структуралістське розуміння політики в якості умовного поля або структури, в рамках якої створюються та затверджуються інтерпретації та інструменти для інтерпретації, сенси та цінності життя в цілому – це дуже важлива особливість, яка вплинула на переосмислення сутності, ролей та значення інститутів у суспільстві та соціально-політичному порядку.

Відповідно до такого розуміння політики неінституціоналізм пропонує і нове розуміння мотивів соціально-політичної поведінки індивіда: людина здійснює вибір не в результаті аналізу переваг і збитків (підхід теорії раціонального вибору), а в залежності від очікувань щодо того, що в конкретній ситуації буде вважатись «належним», «правильним», що буде мати

сенса. У такому разі від вибором йдеться про те, що політичний актор (термінологія Дж. Марча і Й. Олсена) зважає особисті переваги відповідно до суб'єктивних очікувань, пов'язує певні дії з певними ситуаціями та правилами доречності. «Доречне» для кожної людини визначається політичною та соціальною системами та формується шляхом соціалізації [220, с. 741].

Саме тому в умовах існування безлічі ситуацій, їхніх сенсів та інтерпретацій для індивіда особливо важливою стає наявність певних орієнтирів, які би дозволяли відрізнити «доречне» від «недоречного», і власне такими орієнтирами в неоінституціоналізмі стають інститути.

Так, безпосередньо інститути Дж. Марч і Й. Олсен визначають в якості шляхів, за допомогою яких політична поведінка глибоко впроваджується в структуру правил, норм, очікувань і традицій; інститути як сутності, що спрямовують індивідуальний вибір індивіда; інститути як встановлена практика, рутина [221, с. 5].

Інститут в неоінституціоналізмі розуміється в якості «стійкого набору правил і організованих практик, які вбудовані в структуру значення (сенсу) та ресурсів, які є відносно незмінними в умовах зміни індивідів та зовнішніх обставин»; інститути стають установчими правилами та «репертуарами» стандартних операційних процедур, функція яких – в умовах невизначеності передбачити відповідну поведінку для конкретних учасників у конкретних ситуаціях [228, с. 3].

Іншими словами, новий інституціоналізм пояснює будь-яку дію індивіда з точки зору виконання обов'язків і зобов'язань (*duties and obligations*), протиставляючи, таким чином поведінку, яка вмотивована уподобаннями індивіда (*preference-driven behavior*, цілераціональну поведінку) поведінці, яка вмотивована дотриманням певних правил (*rule-driven behavior*) [221, с. 23].

Основні відмінності класичного інституціоналізму від неоінституціоналізму представлені у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

**Порівняльний аналіз класичного інституціоналізму та
неоінституціоналізму**

Традиційний (класичний) інституціоналізм	Неоінституціоналізм
<i>Період становлення і розвитку</i>	
Середина XIX століття – 1970-ті роки	З 1980-тих років
<i>Основні представники</i>	
Т. Веблен, Дж. Коммонс, М. Вебер, М. Дюверже, Й. Шумпетер, В. Вільсон, Дж. Брюс, Т. Коул, Г. Картер, К. Фрідріх, В. Мітчел, К. Айрс, А. Бертле, Дж. Гелбрейт	Дж. Марч, Й. Олсен, Д. Норт, Т. Скокпол, Т. Мітчелл, К. Шепсл, Б. Вейнгафт, П. Холл, Р. Тейлор, Е. Остром, І. Валлерстайн, П. Бурд'є, М. Фуко, А. Франк, Ч. Тіллі, Р. Коуз, К. Ерроу, Г. Беккер, Дж. Бьюкенен, Д. Асемоглу, Дж. Робінсон, Г. Хелмке, С. Левицький, Дж. Кемпбел
<i>Ключові принципи</i>	
Політичні інститути – держава і все похідне від держави; це зовнішні екзогенні фактори, які впливають на впорядкування і розуміння колективного життя; інститут як підприємство	Політичні інститути – ендогенні змінні, які взаємодіють з іншими соціальними явищами і водночас є результатом взаємодії соціальних явищ
Формально-юридичне розуміння інститутів як адміністративних установ та правових норм	Формально-юридичне розуміння доповнено вивченням внутрішніх елементів політичних інститутів
Відсутність категорії неформальні інститути; інститути розглядаються виключно як формалізовані організації	Поява категорії неформальні інститути; політичні інститути розуміються у взаємозв'язку формальних норм і неформальних установок (загальноприйнятні умовності)

Продовження таблиці 1.1

Традиційний (класичний) інституціоналізм	Неоінституціоналізм
Політика – процес прийняття рішень	Політика – процес інтерпретації життя
Поведінка індивіда вмотивована його уподобаннями (preference-driven behavior)	Поведінка індивіда вмотивована дотриманням певних правил (rule-driven behavior)
<i>Приклади інститутів</i>	
Держава, парламент, політичні партії, політичні системи, конституція, суд присяжних, інститут земельної власності, церква тощо.	Формальні інститути: правила дорожнього руху, регламент, конституція, будь-які формально закріплені правила (парламент, партії, президент тощо – це організації за Д. Норттом, а не інститути). Неформальні інститути: сімейні правила, корпоративна етика, корупція, непотизм, мафія, кодекс джентельмена, правила дрескоду

Парадигма нового інституціоналізму неоднорідна і містить різні напрямки. Найбільш розповсюджений підхід до класифікацій течій в рамках цієї теорії виділяє історичний інституціоналізм, соціологічний інституціоналізм та інституціоналізм раціонального вибору [196]. Усі ці напрямки об'єднує спільна теза про те, що інститути відіграють головну роль, детермінують соціальні та політичні процеси. Проте кожен із напрямків по-своєму визначає особливості інститутів та шляхи їхнього соціально-політичного впливу.

Історичні інституціоналісти розглядають інститути як відносно стійкі фрагменти історичного ландшафту і в якості основного фактору, що направляє історичний розвиток відповідно до різних можливих історичних траєкторій

[196]. Відповідно до цього визначення важливим принципом історичного інституціоналізму є принцип траєкторії попереднього розвитку (“path dependency”), що акцентує увагу на залежності соціально-політичних трансформацій від минулого досвіду. З точки зору траєкторії попереднього розвитку формування конкретної конфігурації інституту є наслідком впливу та існування конкретного інституційного спадку. Будь-які нові інститути невід’ємно формуються під впливом попередньо існуючих інститутів і частково відтворюють їх.

В рамках цього підходу дослідники приділяють увагу історичним особливостям розвитку інститутів, переосмисленню їх значення протягом періоду їх існування (наприклад, еволюція соціальних структур в рамках світ-системи І. Валлерстайна, еволюція ролі інституту держави в процесі організації суспільства А.-Г. Франк). Представники цього напрямку розміщують інститути в певному каузальному ланцюжку подій, коли окремі події стають вирішальною поворотною точкою для визначення великих інституційних змін, де неабияку роль також грають і такі фактори як соціально-економічний розвиток та розповсюдження ідей [18, с. 8].

Соціологічний інституціоналізм надає провідне значення інститутам у якості «рамкових» норм і правил, культурних практик, що у свою чергу формують як індивідуальну, так і колективну ідентичність. Інститути у цьому підході виступають певними символічними системами або когнітивними сценаріями, які пропонують «рамки значень» для діяльності індивідів, визначають, що є «нормальним» і «легітимним»; становлять абстрактні статусно-рольові позиції [196]. У крайньому прояві соціологічного інституціоналізму індивід розглядається як *homo sociologicus* – «відбиток» або результат «маніпуляцій» та «тиранії» соціального середовища, «тихий квартирант нормованих приміщень, що надаються суспільством в залежності від виконуваних функцій», «який повністю інтерналізує зовнішні суспільні потреби і цінності, які стають його першим «Я» і визначають його благополуччя» [17, с. 117-118].

У більш поміркованому прояві соціологічного неоінституціоналізму, на принципи якого спирається дана робота, також визнається дещо «репресивний» вплив інститутів, коли індивіди так чи інакше відтворюють сенси створені інститутами; стверджується, що у соціальному плані індивіди є продуктами інститутів, які у своїй поведінці керуються значеннями сконструйованими і переданими через інститути. Рішення індивідів – рутинізовані, тобто завжди опосередковані та детерміновані загальноприйнятими соціальними практиками конкретного суспільства [150, с. 117]. Проте одночасно з цим також підкреслюється роль індивідів у створенні цих самих інститутів (наприклад, концепція габітусу П. Бурд'є) [214, с. 43-44]. У цьому сенсі соціологічний неоінституціоналізм дуже близький за своїм наповненням до структуралізму, коли індивіди розглядаються як породження звичаїв, сенсів, влади та непередбачуваних обставин (умовно – породження структури) та конструктивізму, коли індивіди діють не просто як «автомати, налагоджені як годинники, згідно з законами механіки, які їм невідомі», але й впливають на конструювання соціальних правил [154]. Індивіди все ж таки здійснюють свої власні стратегії (які такі поступово змінюють інститути), проте в рамках, заданими й встановленими цими же інститутами (у структуралізмі поняття інституту дещо ототожнюється з поняттям структури): «Соціальні структури обумовлюють практики та уявлення агентів, але агенти виробляють практики і тим самим відтворюють чи перетворюють структури» [155].

Нарешті інституціоналізм раціонального вибору або економічний неоінституціоналізм (до цього напрямку можна також віднести теорію суспільного вибору, теорію ігор) розглядає інститути як поведінкові правила гри, в рамках яких взаємодіють раціональні індивіди, які переслідують цілі максимальної вигоди та користі. Окрім того, інститути розглядаються в якості інструментів, які індивіди використовують для досягнення своїх цілей. Для цього напрямку характерна економічна модель розуміння індивіда (*homo economicus*), людини тверезого розрахунку, яка «егоцентрично, без будь-яких

почуттів ненависті і любові, реалізує свої уявлення про вигоду і підтримує з собі подібними лише еквівалентно ціннісні відносини» [17, с. 117-118].

Важливими принципами сучасної теорії економічного неоінституціоналізму є те, що індивіди вважаються обмежено або частково раціональними (тобто з обмеженими калькуляційними здібностями та обмеженим доступом до інформації), а також схильними до опортуністичної поведінки (індивіди не схильні дотримуватись правил, можуть застосовувати хитрість у своїй поведінці) [136, с. 39]. Виходячи з цього, не володіючи абсолютною раціональністю, для того щоб прийняти максимально ефективне рішення, не вирішуючи при цьому складну оптимізаційну задачу, індивіди приймають рішення, обираючи норму або алгоритм поведінки, який найкраще (з точки зору витрат і переваг) підходить до конкретної ситуації. Тобто інститути у цьому теоретичному напрямку виконують координаційну (координують дії індивідів) та розподільну (механізм розподілу будь-якого ресурсу) функції і є у певному сенсі зручним інструментом для прийняття рішень.

Для нас економічний неоінституціоналізм також є важливим тим, що цей методологічний напрямок суттєве значення надає ролі неформальних інститутів, зокрема в процесі політичної та економічної модернізації. Оскільки інститути визначають стимули та обмеження індивідів, саме від особливостей наповнення інститутів і особливостей взаємодії формальних та неформальних інститутів залежать результати функціонування політики та економіки [4, с.180]. Д. Норт наводить показовий приклад «інституційної теорії модернізації», аналізуючи економічний розвиток країн так званого «третього світу», виходячи зі специфіки наявних інститутів. Так, зазвичай політичні та економічні керівники мають змішаний стартовий набір можливостей, але протягом свого керування створюють такі інституційні рамки, які заохочують більше перерозподіл ресурсів, аніж виробництво нових матеріальних благ, формують швидше монополії, аніж конкурентне середовище, і швидше обмежують, аніж розширюють вибір, рідко стимулюючи інвестиції в освіту,

яка підвищує продуктивність та іноваційність [90, с. 25]. Подібні стратегії як правило обумовлені слабкістю, недієздатністю формальних інститутів і міцністю неформальних практик, які до того ж обумовлюють соціальне схвалення часто економічно неефективних, але «легітимних» рішень.

Підсумовуючи розглянуті течії неоінституціоналізму, варто зазначити, що дана робота так чи інакше спирається на базові принципи кожної з них. Проте у більшій мірі ми виходитимемо з позицій соціологічного неоінституціоналізму, який пояснює вплив інститутів на формування ідентичностей, зокрема вплив неформальних інститутів, існування яких підтримується завдяки наявності певних цінностей, що у свою чергу забезпечують соціальне схвалення або осуд ти чи інших соціальних і політичних практик.

Структуралізм. Розглядаючи теорії нового інституціоналізму, ми вже неодноразово проводили паралелі зі структуралізмом. У певному сенсі, на наш погляд, можна сказати, що неоінституціоналізм та структуралізм пояснюють однакові явища за допомогою однакових принципів, але застосовуючи різні базові методологічні терміни, відповідно – інститути та структури. Так, за аналогією з інституціоналізмом, методологія структуралізму базується на наступному головному принципі: потрібно знайти глибинну структуру, яка визначає породження аналізованого явища як прояв цієї структури (у соціологічному неоінституціоналізмі конкретне явище та інтерпретація цього явища – це результат, породження функціонування певної конфігурації інститутів).

Інституціоналізм та структуралізм настільки близькі за своєю суттю, що деякі вчені навіть ототожнюють інститути та структури. Наприклад, Н. Луман, який зазначав, що «інститути – це поведінкові очікування, узагальнені у часовому та соціальному вимірах, а отже вони створюють структуру соціальних систем» [168, с. 748]. Також існує підхід, коли «замість інститутів, що знову спрямовує нас до формальних норм», вчені віддають перевагу структурам [170, с. 719]. І нарешті підхід, у якому інститути складаються зі

структур: «інститути складаються з когнітивної, нормативної та регулятивної структур та заходів, які забезпечують стабільність та значення соціальної поведінки» [170, с. 717]. На нашу думку, структура є терміном більш загальним, широким і у певному сенсі нейтральним, ніж інститут, але який охоплює, розповсюджується, пояснює однакові з терміном інститут поняття, однакову «реальність».

Структуралізм як нова течія в гуманітарних науках виникає у 1920-30 роках завдяки роботам із лінгвістики Ф. де Сосюра, Р. Якобсона, Л. Вітгенштейна, започатковуючи так званий лінгвістичний поворот у соціальних науках ХХ століття [107, с. 34-35]. Проте свого справжнього розквіту та розвитку структуралізм набуває у середині ХХ століття з роботами таких вчених як К. Леві-Строс, Р. Барт, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, Ю. Крістева, П. Бурд'є, М. Фуко, Е. Гіденс, Ж. Лакан.

Вихідна точка структуралізму – наявність певної структури в якості первісної основи, яку більше неможливо ні до чого редукувати, яка існує з самого початку будь-якого явища. Такою глибинною структурою, до якої немає прямого доступу і яка лежить в основі всіх явищ, враховуючи, що структуралізм бере свої витoki із структурної лінгвістики, передусім є мова. Інші структури – похідні від мови. Як зазначає Ж. Дельоз: «Насправді існують лише мовні структури, будь то езотерична мова або навіть невербальна. Структура несвідомого є лише в тій мірі, в якій несвідоме говорить і є мовою. Структура тіла – лише в тій мірі, в якій тіла вважаються розмовляючими, з мовою, що є мовою симптомів. Навіть речі мають структуру, оскільки вони містять в собі тихий дискурс, який представляє собою мову знаків» [39].

Вирішальна важливість мови, яка визначає реальність індивідів, розуміння всесвіту і особливо розуміння себе – це базовий принцип структуралізму, на який спиратиметься дана робота, коли ми будемо аналізувати феномен ідентичності та політику ідентичності. Мова – це структура, без якої ми не можемо подивитись на світ. У свою чергу світ, в якому ми живемо, це світ визначений за певними законами мови. «Ми

розчленовуємо природу в напрямку, підказаним нашою рідною мовою. Ми виділяємо в світі явищ ті чи інші категорії і типи зовсім не тому, що вони (ці категорії і типи) самоочевидні. Навпаки, світ постає перед нами як калейдоскопічний потік вражень, який повинен бути організований нашою свідомістю, тобто мовною системою перш за все» [140, с. 97].

Мова як першопричина продукує не просто реальність та її сприйняття, вона формує розуміння індивіда самого себе, а отже його суб'єктність. Відповідно до концепції структурного психоаналізу Ж. Лакана людина завжди сприймає себе лише через оточення з іншими людьми, тобто людина надана собі опосередковано, на відміну від тварин, які надані собі безпосередньо. І, отже, від самого початку свідомого життя особистість кожної людини формується іншими людьми за допомогою знакових засобів - жестів, слів-найменувань, слів-понять і культурних зразків поведінки. Іншими словами, людина завжди розуміє і сприймає себе не зсередини, вільно і самостійно, а ззовні – через власний зовнішній образ, який визначає Інший – структура мови, вже існуючі в культурі слова і поняття. Бо у нас немає особистих слів, мова - це завжди мова Іншого, якій нас спочатку навчили в дитинстві, яку ми потім вивчили самі [73].

Таким чином, найважливіший принцип, який ілюструє структуралізм в цілому та концепція Ж. Лакана зокрема, це те, що *мова формує ідентичність*. Відповідно, змінюючи мову, можна змінити ідентичність. Більше того, змінюючи мову, можна радикальним чином змінювати суспільство (наприклад, централізована уніфікація французької мови на основі паризького діалекту у XVI столітті сприяла об'єднанню Франції та значній зміні суспільної ментальності, формуванню національної ідентичності; у XVIII столітті французька мова стає невід'ємною частиною революції на противагу іншим «феодалним» діалектам) [78]. Тобто будь-яка боротьба за панування над реальністю нерозривно пов'язана з боротьбою за панування над мовою, що буде детальніше розглянуто нами у другому розділі.

Окремо також варто зазначити, що індивідуальна та колективна ідентичність, окрім мови, нерозривно пов'язана та детермінована рутинізованими практиками, рутиною, яка інкорпорована в моделі поведінки і манери спілкування з іншими індивідами. У зв'язку з цим варто також розглянути концепцію габітусу як структури, яка структурує соціальний світ, П. Бурд'є.

Поняття габітус походить від латинського слова «habeo», що в перекладі означає мати, володіти; для зручності розуміння цього терміну можна також звернутись до схожого в англійській мові поняття «habits», що перекладається як звички. У самому загальному значенні габітус виступає посередником між сформованими, стійкими структурами й модельованими, гнучкими практиками, та становить систему сталих диспозицій (скорочення від французького *prédisposition* – те, що народжено й обумовлене позицією). П. Бурд'є визначає габітус як «систематизовані моделі сприйняття та оцінювання, а також когнітивні й оцінювальні структури, що є результатом тривалого досвіду суб'єкта, та обумовлені певною соціальною позицією» [15, с. 143].

Габітус формується шляхом соціалізації, він виникає через об'єктивні закономірності існування певної соціальної групи, прагне створювати «розумні» способи поведінки, що задовольняють умови «здорового глузду», які можливі в рамках лише конкретних реалій буття, логіки існування даної групи. Первісно габітус починає формуватися із початком усвідомленого життя людини через практики та правила поведінки у сім'ї (до речі, такі сімейні практики є прикладом неформальних інститутів), далі – через нові обставини та нове соціальне оточення: дитячий садок, школа, університет, місце роботи тощо. Габітус є «хронологічно впорядкованою серією структур... габітус, набутий у родині, лежить в основі структурування шкільних досвідів... габітус, змінений дією школи, яка сама є диверсифікованою, своєю чергою стає основою усіх наступних досвідів... і так далі, від реструктурування до реструктурування» [12, с. 109].

Габітус можна порівняти з певним «фільтром» світосприйняття. Цей «фільтр» формується соціальним оточенням індивіда і відповідно до цього «фільтру» індивід приймає рішення, обирає ту чи іншу стратегію поведінки. Габітус виступає «системою інкорпорованих класифікацій, що детермінують уподобання, які відчуються як покликання, і орієнтують оціночні судження» (Бурдьє П. Система образования и система мышления). Як зазначає П. Бурдьє: «Це надзвичайно складна взаємозалежність. Виходячи з власного габітусу, я побачу – або не побачу – ті чи інші речі в одній і тій самій ситуації. Помічаючи чи не помічаючи ці речі, я буду схильний здійснювати або ні ті чи інші вчинки» [13].

Ідентичність і габітус поняття дуже близькі та взаємозалежні. На наш погляд, взаємодію ідентичності і габітусу дуже точно можна описати за допомогою структуралістської методології: габітус – це несвідома структура, яка «стоїть за» та обумовлює формування тієї чи іншої ідентичності. Деякі вчені розглядають ідентичність як елемент габітусу з точки зору сприйняття соціального простору як простору соціальних позицій, усвідомлення групової приналежності, прийнятті соціальних ролей, формування соціальних установок і навіть набуття «практичного відчуття» [87]. Також існують підходи розгляду колективної ідентичності в якості класового габітусу [179]. У будь-якому разі, на нашу думку, габітус може стати тим самим методологічним містком, що об'єднає неформальні інститути, цінності та ідентичність. Саме тому концепція габітусу також використана в якості аналітичного інструменту в рамках нашого дослідження.

Завершуючи огляд методологічних принципів структуралізму, які ми використовуємо у своїй роботі, проведемо цікаву, на наш погляд, паралель структуралістського принципу інтертекстуальності та логіки розвитку і становлення неформальних інститутів. Принцип інтертексту полягає у наступному: «Будь-який текст – це інтертекст: на різноманітних рівнях, у більш чи менш впізнаваній формі в ньому присутні інші тексти – тексти попередньої культури і тексти культури оточуючої; будь-який текст – це

тканина, зіткана з цитат, які побували у використанні. У текст проникають і піддаються там перерозподілу уламки всіляких кодів, різні вирази, ритмічні моделі, фрагменти соціальних мов тощо... Інтертекст – це розмите поле анонімних формул, походження яких нечасто вдається встановити, несвідомих або автоматичних цитат без лапок» [110].

Так само як будь-який текст несе в собі в більшій чи меншій видимій формі сліди певного спадку і пам'ять про традицію, так само неформальні інститути є відбитком традицій певного соціокультурного середовища. Так само як інтертекстуальність передбачає «принципову рухливість самого письма, транспонуючого попередні чи нинішні висловлювання», «безкінечний процес відтворення тексту, що передував цьому тексту, текстову динаміку» [110], так само неформальні інститути постійно відтворюють і структурують попередній соціальний досвід, є вкоріненими в тому чи іншому історичному контексті (на відміну від формальних інститутів, які можуть бути «позаконтекстуальними», наприклад, насадження демократичних інститутів у країнах, які не мають відповідного демократичного історичного «досвіду»).

У цьому сенсі, на наш погляд, доречним є введення такої категорії як *інституційна інтертекстуальність* в якості організаційного принципу неформальних інститутів. Певною мірою інституційна інтертекстуальність стверджує передданність, яка заздалегідь обмежує і передбачає специфіку неформальних інститутів, які виникатимуть у конкретному суспільстві (принцип *path dependance*, який ми розглядали раніше). Логіка інституційної інтертекстуальності – це рекомбінування чи вибудова нових суспільних цінностей і практик на базі вже існуючих, внаслідок чого одні інститути лише повторюють інші.

Таким чином, характерні для інтертекстуальності відносини співприсутності (за Ж. Женетт) притаманні й для неформальних інститутів, які завжди є результатом втілення взаємозалежностей. Якщо інтертекстуальність апелює до тексту і складає «конститутивну особливість творчості письменника», інституційна інтертекстуальність звертається до «тканини»

соціальних взаємовідносин, «соціальної еволюції», дозволяє «схопити» специфічну логіку становлення і розвитку неформальних інститутів і є конститутивною для суспільства в цілому, особливо, якщо виходити з позиції А. Щютца, який зазначав, що прототипом усіх соціальних відносин є інтерсуб'єктивний зв'язок мотивів [160]. Даний запропонований принцип інституційної інтертекстуальності доповнює принцип кумулятивності, введений Д. Нортон: «Інституційні обмеження накопичуються з часом, тому культура суспільства є кумулятивною структурою правил і норм (а також переконань), яку ми успадковуємо з минулого, яка визначає наше сьогодення та впливає на наше майбутнє» [91, с. 20].

Конструктивізм. Неабияку методологічну вагу у нашому дослідженні відіграє також парадигма конструктивізму. Базові принципи цієї парадигми ми будемо використовувати для аналізу передусім таких понять:

1. Інститути;
2. Ідентичність, політика ідентичності;
3. Поняття Донбасу;
4. Гібридна війна.

У соціальних науках парадигма конструктивізму виникає у 1960-х роках і легітимізується із публікацією у 1966 році роботи П. Бергера та Т. Лукмана «Соціальне конструювання реальності». Основні принципи цієї парадигми впливають з ключової ідеї, що процес пізнання не є пасивним відображенням сталої реальності, а є активним та конструктивним процесом побудови образів пізнаваних предметів і подій у свідомості суб'єктів [7, с. 13]. Одне з базових понять даного напрямку – поняття конструкту, від якого, власне, і походить назва конструктивізму. У самому загальному розумінні конструкти – це способи тлумачення світу, своєрідні класифікаційно-оціночні шаблони, які людина створює для передбачення подій і через які вона сприймає світ [138, с. 37]. У такому ключі теоретизування конструктивізм або соціальний конструктивізм діалектично протиставляється есенціалізму – парадигмі, яка

виходить із того, що категоріальну структуру реальності визначають позаісторичні сутності, які не залежать від свідомості людей.

Окрім соціології та психології, парадигма конструктивізму складає важливий методологічний напрямок для аналізу теорії міжнародних відносин, що сформувався наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років як відповідь на неможливість теорій реалізму та неолібералізму ефективно пояснювати реалії міжнародного життя. Представники конструктивізму виходять з того, що особливості взаємодії суб'єктів міжнародних відносин детерміновані передусім моделлю поведінки, що визначається та формується певною системою ідентичностей, які можуть трансформуватись протягом певного часу. Якщо представники реалізму пояснюють специфіку міжнародних відносин раціональною поведінкою акторів та їхньою взаємодією в умовах обмежених матеріальних ресурсів, а неолібералізм зводить усе до інституційних структур і обмежень, які існують на міжнародному і локальному рівнях, конструктивізм виходить із того, що поведінка акторів є обумовленою конкретною системою соціальних відносин та може змінюватись внаслідок дій цих акторів [189, с. 56].

Більше того, відповідно до конструктивістського підходу будь-які інтереси акторів, включаючи матеріальні, базуються на ідентичностях, які, у свою чергу, соціально сконструйовані особливостями взаємодії акторами з іншими суб'єктами: «Актори часто не можуть визначити, якими є їхні інтереси, допоки вони не будуть знати, що вони представляють – або хто вони такі є – що, своєю чергою, залежить від їхніх соціальних стосунків» [236, с. 58]. Окремі підходи навіть пропонують визначати ідентичність держав через неформальні інститути як фактор, що впливає на поведінку та стратегії держав на міжнародній арені. Наприклад, А. Казанцев визначає регіональну ідентичність як набір неформальних інститутів або сукупність норм культури, що обумовлюють специфіку формально-правових інститутів [50, с. 24]. Виходячи з даного визначення регіональна ідентичність є вагомим політичним інструментом міжнародної та національної політики, а також фактором, що

впливає на формулювання національних інтересів, розуміння окремими країнами свого місця у світі, своїх союзників і противників [50, с. 24]. Отже, як ми бачимо, поняття ідентичності є надзвичайно важливим для конструктивізму, введення якого в аналіз специфіки міжнародних відносин показало, що інтереси держав дуже важко визначити наперед, оскільки вони є вкоріненими в ідентичності. Відповідно до представників школи соціального конструктивізму будь-яка політична дія або взаємодія на міжнародній арені має розглядатись із урахуванням такої категорії як ідентичність [251; 193].

Відповідно до концепції А. Вендта політична дія обумовлена не лише специфікою середовища, де відбувається політичне співробітництво, а й уявленнями щодо процесу взаємодії самих учасників. Ці уявлення складаються протягом певного історичного розвитку і впливають на формування ідентичності [251, с. 43]. Під ідентичністю дослідник розуміє приналежність до певної спільноти, у першу чергу – міжнародної, регіональної чи локальної. Така приналежність впливає на те, як визначаються пріоритети зовнішньої політики суб'єкта взаємодії і на те, як формуються його інтереси та цілі [251, с. 43]. Виходячи з базових засад конструктивізму, А. Вендт також зазначає, у процесі взаємодії міжнародні актори продукують сукупність спільних знань, цінностей, правил та норм, які впливають на формування їхніх спільних уявлень про поведінку одне одного [251, с. 41]. Тобто ідентичність у даному підході лежить в основі інтересів акторів.

Парадигма конструктивізму також «наклала відбиток» і на розвиток теорій в рамках неінституціоналізму. Так, британський дослідник К. Хей зазначає, що «наймолодшим» напрямком у «сім'ї» теорій неінституціоналізму є конструктивістський інституціоналізм, що виникає із взаємодії з іншими неінституційними напрямками та з їхніх обмежень [199, с. 56]. Найважливіше місце у конструктивістському інституціоналізмі надається ідеям: актори освоюють світ, що переповнений інститутами та ідеями про інститути. Уявлення акторів про те, що можливо, законно, і бажано, формуються як інституціональним середовищем, в якому вони перебувають,

так і існуючими парадигмами політики і світоглядом [199, с. 65]. Іншими словами, не тільки інститути, а й самі ідеї, на яких вони засновані і які визначають їхній дизайн і розвиток, накладають обмеження на поведінку індивідів. «Таким чином, конструктивістський інституціоналізм прагне ідентифікувати, деталізувати і дослідити ступінь, в якій – за допомогою процесів нормалізації та інституційного вбудовування – усталені ідеї кодифікуються, виступаючи в якості когнітивних пристосувань, за допомогою яких актори приходять до інтерпретації сигналів навколишнього середовища» [199, с. 65].

Розглядаючи конструктивізм у соціологічних теоріях не можливо також не згадати про методологію конструктивістського структуралізму П. Бурд'є, яка є важливою для нашої роботи. «Теоретичні принципи моєї концепції в двох словах можна визначити як конструктивістський структуралізм або структуралістський конструктивізм», - зазначає П. Бурд'є в лекції, присвяченій питанням соціального простору та символічної влади, – теоретичним засадам, які склали основу праці «Розрізнення. Соціальна критика суджень» 1979 року [15]. Під структуралізмом дослідник розуміє існування в соціальній системі об'єктивних структур, які не залежать від свідомості та волі суб'єктів, проте здатні спрямовувати (стимулювати чи стримувати) їх дії й прагнення. У свою чергу конструктивізм присутній в методології вченого в якості прояву соціогенезу. Іншими словами, детермінізм структур, які визначають соціальне буття, – не усталений, а змінний, тобто такий, що може бути сконструйованим внаслідок дій соціальних груп. Саме тому П. Бурд'є впроваджує поняття агенту на противагу виключно структуралістському терміну суб'єкт чи феноменологічному значенню індивіда (особливо у значенні Ж.-П. Сартра абсолютної свободи вчинків). Агенти – це «не автомати, налагоджені як годинники, згідно з законами механіки, які їм невідомі» [154]. Агенти або локалізовані тіла все ж таки здійснюють свої власні стратегії (які таки поступово змінюють структури), проте в рамках, заданими й встановленими цими же структурами.

Виходячи з розглянутих вище основних принципів методології конструктивізму, ми будемо розглядати поняття інститутів (у тому числі неформальних інститутів), ідентичності та поняття Донбасу в якості соціальних конструктів. Як пише Д. Норт: «інститути неможливо побачити, відчутти, торкнутися їх і навіть виміряти. Інститути – це конструкції, створені людською свідомістю» [90, с. 137]. Конструктивістські підходи до аналізу феномена ідентичності, такі як теорія політики визнання та соціальної уявленості Ч. Тейлора, плинної та рефлексивної ідентичності Е. Гідденса, концепція уявлених спільнот Б. Андерсона, «використання Іншого» та ексклюзивної ідентичності І. Ноймана, антисубстанціалістський підхід до аналізу ідентичності Р. Брубейкера будуть детально розглянуті у підрозділі 1.3. Усі теорії ідентичності будуть розглядатись у класичному контексті П. Бергера та Т. Лукмана соціального конструювання реальності і, відповідно, ідентичність буде проаналізована як феномен, що виникає із діалектичного взаємозв'язку індивіда та суспільства [7, с. 281].

У даному дослідженні ми також використовуємо поняття «Донбас» в якості соціального, економічного та культурного конструкту, розглядаючи регіональні ідентичності як основу для формування цінностей, ідеології та неформальних інститутів регіону. Регіоналізм в цілому ми розглядаємо з точки зору процесу конструювання різнорівневих просторових схем взаємодії та продукту політичної взаємодії регіональних груп. Гібридне україно-російське протистояння на Донбасі також розглядається з позицій конструктивізму в контексті культурно-інформаційного протистояння, використання політики ідентичності в якості мобілізаційного ресурсу індивідів, формування маніпулятивних дискурсів та наративів.

1.2 Неформальні інститути: специфіка і дилеми визначення

Неформальні інститути – критично важлива категорія для розуміння сучасних політичних, економічних і соціальних процесів. Дослідження неформальних інститутів здатне вичерпно пояснити «провали» модернізації і економічну стагнацію, так само як і обґрунтувати інструменти для встановлення консолідованої демократії, забезпечення стабільного макроекономічного розвитку. Більше того, чим потужніше розвиваються прикладні науки (зокрема, економічна наука), тим чіткіше вони виявляють власну недостатність, з точки зору виявлення нових факторів і детермінант «об’єктивних» процесів, які вимагають звернення до соціокультурної площини, проведення міждисциплінарних досліджень неформальних інститутів [165; 180; 250].

Проте не дивлячись на те, що феномен неформальних інститутів є дуже затребуваним з того зору власного евристичного потенціалу у сучасних дослідженнях, наразі основна проблема вивчення неформальних інститутів полягає у наявності теоретико-концептуальної невизначеності. У науковому колі ряд питань залишається без переконливих відповідей. Ці питання стосуються того, як виникають неформальні інститути, чи можливо їх «створити», чи вони складаються стихійно, як співвідносяться між собою неформальні інститути і культурні цінності, чи доцільно ототожнювати неформальні інститути і культуру в цілому тощо.

Різні теоретичні підходи, які детально будуть розглянуті у цьому підрозділі, пропонують діаметрально протилежні відповіді. Так, С. Педжович наголошує на тому, що неформальні інститути – це культурні традиції, вкорінені в суспільстві, а Г. Хелмке і С. Левицький, навпаки, зауважують, що варто розводити ці два поняття, оскільки цінності індивідів не завжди укорінені в культурі [230; 200]. К. Буссард визначає неформальні інститути виключно як правила, що впроваджуються громадянським суспільством,

проте одночасно з цим характеризує громадянське суспільство в цілому як неформальний інститут [172]. А. Аузан і Є. Нікішина виходять з того, що у ролі «автора» і гаранта неформального правила може виступати будь-який індивід [5]. У той час як Дж. Найт зауважує, що неформальні інститути складаються самостійно і є самодостатніми у тому сенсі, що відсутня будь-яка зовнішня влада, яка контролює їх виконання [208].

Передусім варто зазначити, що на виокремлення окремої теоретичної категорії неформальних інститутів значною мірою вплинули напрацювання у сфері соціології, зокрема теорії структуралізму, які виходять з того, що поведінка індивідів детермінована конфігураціями структур, які обмежують і задають умови вибору для прийняття рішень. Класичний приклад цього – теорія габітусу П. Бурд'є, де габітус – це стійкі поведінкові установки, що транслюються (через вимоги бути адаптованим до конкретного соціального середовища) «у тіло і світосприйняття індивіда» [173]. Якщо скористатись методологією Дж. Лакоффа і перейти на мову метафор, то можна провести аналогію між габітусом і тим, як зазвичай люди переміщуються у метро: людина, яка має тривалий досвід користування метро, не зважаючи на покажчики буде йти у потрібну сторону, на ескалаторі ставати справа тощо. Так само габітус у вигляді набутих практик і цінностей дозволяє індивідам «на автопілоті» переміщуватися в соціальному просторі, роблячи певні дії, позив до яких вони вивчили раніше шляхом соціалізації.

Теорія фреймів І. Гофмана також набуває окремого значення в контексті дослідження неформальних інститутів. Вчений виходить із того, що соціальна взаємодія складається зі стійких, повторюваних ситуацій, які відповідають певному «порядку», який не конструюється спонтанно. Власне, подібні ситуації дослідник і визначає в якості фреймів – це одночасно і «матриця можливих подій», яку уможлиблює «розстановка ролей», і «схема інтерпретації», яка присутня у будь-якому сприйнятті [19, с. 110]. Фактично будь-який фрейм у Гофмана (наприклад, такі типові ситуації як «кінотеатр» або «за вечерею») задає певні правила «гри» - взаємодії і спілкування, які

прийнятні в умовах одного фрейму і табуйовані в іншому. «Коли X виявляє себе в ситуації Y, він має вести себе таким і таким чином» - ось показовий мовний оборот, який вчений досить часто використовує у власних роботах [19, с. 110].

У цілому порядок соціальної інтеракції, за теорією І. Гофмана, задається певними «ритуалами», які ми постійно здійснюємо по відношенню до себе та інших людей. І. Гофман відносить подібні ритуали до сфери етикету, розмежовуючи її зі сферою етики, яка є, на його думку, більш релятивістською: в області етикету люди впевнені, що є норми, які не можна порушувати, незважаючи на будь-які обставини [188]. Наприклад, більшість людей вважає, що хоча вбивати недобре, вбивати тих, хто збирається вбити тебе або інших людей - допустимо і навіть похвально. Порушення етичних норм може викликати осуд або критику, у той час як порушення норм етикету загрожує виключенням із соціальної інтеракції взагалі, що слугує найжорстокішою санкцією для людини (за Гофманом люди потрапляють до психіатричної лікарні не тому, що мають викривлене сприйняття реальності, а тому що поводять себе не відповідно до правил суспільної взаємодії) [88].

Подібна логіка функціонування етикету в рамках певного фрейму, на наш погляд, аналогічна функціонуванню неформальних інститутів у рамках певної спільноти. Не важливо, наскільки ефективна усталена суспільно-політична практика (критерій «виживання» неформальних інститутів у класичному інституціоналізмі), важливий рівень її легітимності, розповсюдженості та вкоріненості у суспільстві. Найпростіший приклад в українському контексті: практика давання хабара, яка переважно не визиває суспільний осуд, оскільки «усі так роблять», а інакше – неможливо вирішувати справи, взаємодіяти; спрацьовує наступна логіка «не даш хабара – будеш виключений із певного фрейму: бізнесу, політики тощо».

Розглянувши концептуально близькі категорії габітусу і фрейму, важливо проаналізувати специфіку та, навпаки, тотожність визначення поняття неформальних інститутів. І тут ми підходимо до питання теоретико-

концептуальної дилеми, оскільки у сучасній політичній науці склалось декілька підходів і логік визначення неформальних інститутів, що подекуди навіть заперечують одне одного. Ми пропонуємо дослідити шість найбільш розповсюджених підходів до визначення цього феномену:

1. Неформальні інститути як традиційні політичні практики вкорінені та відтворені в бюрократичних структурах (антропологічний підхід).
2. Неформальні інститути як культурні традиції.
3. Неформальні інститути як «продукт» громадянського суспільства.
4. Неформальні інститути – природні і самодостатні, не потребують «третьої сторони» для гарантії їх виконання.
5. Неформальні інститути як «продукт» будь-якого громадянина
6. Неформальні інститути як феномен, що існує поза межами офіційно санкціонованих каналів.

1. Неформальні інститути як традиційні політичні практики вкорінені та відтворені в бюрократичних структурах (антропологічний підхід). Перша перспектива аналізу неформальних інституцій лежить у сфері політичної антропології. В рамках цього підходу неформальні інститути розглядаються як політична практика, яка виникла з дополітичної стадії розвитку суспільств і відтворюється в сучасних політичних структурах. Неформальні практики відповідно до цього напрямку виникають як відродження з минулого, є реінкарнацією традиційних практик. Наприклад, патронаж і клієнтелізм, сімейно-кланові політичні угруповання, а також корупція тут пояснюються як «оновлена» політична практика, властива традиційним суспільствам («коли головними регуляторами були сімейні відносини, племінний порядок, обмін послугами та пізніші форми - традиційна економіка»), який був перенесений у сучасні політичні реалії [111, с. 63; 67]. Практика неопатрімоніалізму, що реалізується переважно на всьому пострадянському просторі у тій чи іншій формі також є яскравим прикладом потестарної практики, відтвореної у сучасних політичних умовах [141]. Для політичних процесів на пострадянському просторі в цілому характерна традиційність внаслідок

неефективності та недостатнього розвитку політичних інститутів, коли політика керується кодексами поведінки, традиціями, звичаями, суспільними нормами, а не формальним законодавством [59].

2. *Неформальні інститути як культурні традиції.* Найбільш очевидний і превалюючий підхід концептуалізації неформальних інститутів полягає в їх ототожненні з «традиціями, звичаями, моральними цінностями, релігійними віруваннями та іншими нормами поведінки, які пройшли випробування часом» [230, с. 166]. М. Діа визначає неформальні інститути як «корінні, місцеві» («indigenous institutions»), які закріплені («anchored») в місцевій культурі та цінностях, мають значну підтримку і легітимність у суспільстві, підтримують його відчуття ідентичності [180, с. 1]. Тобто загалом у такому підході неформальні інститути складають частину культури певного суспільства («the accumulated wisdom of the past»), що передаються від покоління до покоління через такі механізми як «імітація, усна традиція та навчання» [230, с. 166].

Варто зазначити, що такий підхід близький представникам неінституційної економіки, які урівнюючи культуру і неформальні інститути, досить загально пояснюють шляхи їх виникнення і становлення. Наприклад, С. Педжович зазначає, що соціальні інтеракції важливі для індивідів з точки зору виживання, саме тому певні типи інтеракцій повторювались знову і знову - не тому, що індивіди розуміли їх, а тому, що вони спрацьовували; згодом подібні стійкі типи соціальних взаємодій інституціонувались у табу, традиції, моральні цінності тощо [230, с. 172]. Цікаво, що С. Педжович характеризує як «традиційні» ті сучасні суспільства, де неформальні інститути домінують над формальними.

Існують і протилежні точки зору щодо даного підходу. Наприклад, дослідники Г. Хелмке і С. Левіцький вважають, що ототожнення неформальних інститутів та культури призводить до ігнорування багатьох важливих особливостей. Передусім, не можна говорити, що культура визначає діяльність індивідів однаковим конкретним способом, на відміну від

неформальних інститутів. До того ж якщо культура безпосередньо пов'язана та має справу з цінностями, коли мова йде про неформальні інститути – мова йде про очікування: «неформальні інститути відображають спільні очікування, але не завжди спільні цінності» [200].

3. Неформальні інститути як «продукт» громадянського суспільства. Основний критерій у цьому підході – розрізнення державного і соціального, громадянського (state-societal distinction). Згідно з цією теоретичною перспективою формальні інститути розглядаються як правила, що впроваджуються державою та її органами. Відповідно, неформальні інститути – це правила, що впроваджуються інституціями (organizations) громадянського суспільства. Варто зазначити, що основний акцент у цьому підході – роль неформальних інститутів в процесі демократичної консолідації: чим більш розвинутим є громадянське суспільство, тим вищим є рівень демократичної консолідації [172].

Цей підхід, на нашу думку, дещо точніше окреслює предметне поле неформальних інститутів, ніж попередній, оскільки виокремлює акторів і механізми виникнення/створення неформальних практик. Проте теоретико-концептуальні дилеми у цьому випадку виникають у зв'язку з різними підходами до визначення громадянського суспільства. Наприклад, К. Буссард пропонує розглядати дві складові концепції громадянського суспільства: «матеріальні» організації між державно-публічною та приватною сферою (громадянське суспільство в ліберальному сенсі), «нематеріальні» інститути у вигляді цінностей і норм (громадянське суспільство у сенсі демократії більшості) [172]. При цьому дослідниця розглядає громадянське суспільство в цілому як неформальний інститут.

4. Неформальні інститути – природні і самодостатні, не потребують «третьої сторони» для гарантії їх виконання. Даний підхід виділяє наступні особливості неформальних інститутів. Якщо формальні інститути впроваджуються третьою стороною, частіше державою, і саме держава гарантує те, що соціальні суб'єкти будуть дотримуватись цих правил і

процедур, неформальні інститути складаються самостійно і є самодостатніми (self-enforcing) у тому сенсі, що відсутня будь-яка зовнішня влада, яка контролює їх виконання [208, с. 3]. Важливі акценти у рамках цього підходу: по-перше, саме в первісному середовищі неформальних інститутів виникають формальні правила і процедури; по-друге, за порушення неформальних інститутів послідує такі ж самі неформальні та децентралізовані санкції. У цілому відповідно до концепції Дж. Найта інститути виступають побічними продуктами конфліктів з розподілу ресурсів між нерівними суб'єктами, коли існує багато можливих конфігурацій рівноваги (умовно: для того щоб обмежити поведінку суб'єкта В, суб'єкт А має керувати очікуванням В від поведінки А за допомогою попереднього зобов'язання та загрози) [208].

5. *Неформальні інститути як «продукт» будь-якого громадянина.* Цей підхід доповнює попередньо розглянуту концепцію у тому сенсі, що «третьою стороною» для впровадження неформальних інститутів може стати кожен індивід. На цьому базується їхнє визначення: неформальні інститути – правила, де у ролі гаранта правила може виступати будь-який індивід, який вважає, що правило, яке розглядається, має виконуватись [5, с. 50]. Створюючи неформальний інститут, індивід виходить із власних цінностей, які визначають його поведінкові установки (з точки зору неоінституційної економіки – очікування від потенційних вигід і витрат). Тобто знову бачимо аспект примусу і контролю за виконанням правил: у випадку формальних інститутів «гарант» – спеціалізований, а у випадку неформальних інститутів – грантом виступає все суспільство. Індивід у певному сенсі «голосує» за інститути через повсякденну практику [5]. Виходячи з цього підходу, неформальні інститути ефективні в невеликих суспільствах, які засновані на персоналізованих зв'язках. Для ефективної координації більших суспільств необхідні формальні інститути.

6. *Неформальні інститути як феномен, що існує поза межами офіційно санкціонованих каналів.* Останній із розглянутих підходів у рамках даної статті – концепція Г. Хелмке і С. Левицького, на нашу думку, найбільш

збалансована, але водночас не менш неоднозначна. Вчені визначають неформальні інститути в якості соціально сформованих правил, зазвичай неписаних, які створюються, повідомляються та застосовуються за межами офіційно санкціонованих каналів [200, с. 727]. Офіційно санкціоновані канали Г. Хелмке і С. Левицький прописують досить чітко – це державні інституції (суди, парламенти, бюрократії), правила, що задаються державою (конституція, закони, постанови тощо), а також офіційні правила, за якими функціонують корпорації, політичні партії, групи інтересів.

Важливими уточненнями концептуалізації поняття, які пропонують дослідники, є те, що: неформальні інститути не варто ототожнювати зі слабкими інститутами, а також простими поведінковими звичками (зняти капелюха в церкві – неформальний інститут, а зняти капелюха в ресторані – поведінкова звичка). Нарешті вчені розводять поняття культура та неформальні інститути, зазначаючи, що не завжди стійкі очікування індивідів укорінені в соціетальних культурних цінностях [200, с. 728].

Отже, виходячи з даних шести підходів до визначення неформальних інститутів, ми бачимо, що у сучасному політологічному дискурсі серед дослідників відсутнє спільне бачення самої сутності явища. З однієї сторони неформальні інститути розглядаються в якості культурної спадщини, передусім у контексті теорії *path dependance*, коли минула траєкторія розвитку визначає сучасний напрямок руху. З іншої сторони вони аналізуються з точки зору побічних продуктів конфліктів з розподілу ресурсів між нерівними суб'єктами, коли суб'єкт із більшим обсягом ресурсів може встановлювати власні правила поведінки, виходячи з власних інтересів. Одночасно із цими існуючими теоріями представники неоінституційної економіки вбачають в неформальних інститутах інструмент реалізації індивідами нереалізованих у рамках формальних інститутів потреб.

Розглядаючи функції, які виконують неформальні інститути, варто зазначити, що вони можуть позитивно чи негативно впливати на характер функціонування формальних інститутів. Наприклад, Г. Хелмке і С. Левицький

виділяють комплементарні, замінні (субституційні), поступливі, конкуруючі неформальні інститути по відношенню до формальних [200, с. 728]. Вивчаючи режими встановлених демократій Дж. Азарі та Дж. Сміт розмежовують неформальні інститути, які доповнюють, існують паралельно або координують формальні інститути [165]. Тоді як А. Грзимала-Буссе стверджує, що в перехідних режимах у Центральній та Східній Європі неформальні інститути можуть замінювати, підривати, підтримувати або зміцнювати (сприяючи конкуренції між елітами) незалежно від їх стійкості і сили формальні інститути [192].

О. Фісун на підставі аналізу конфігурації взаємодії формальних і неформальних інститутів концептуалізує чотири типи владних режимів, характерних для пострадянського простору: демократична консолідація, бюрократичний неопатримоніалізм, олігархічний неопатримоніалізм, а також султаністський неопатримоніалізм, а у подальших дослідженнях, виходячи з дослідження формальних і неформальних перешкод для демократичних перетворень, вводить термін неопатримоніальної демократії [141, с. 177; 143, с. 10]. О. Крисенко зазначає, що неформальні інститути є автономними від нормативно-правової площини. Досліджуючи специфіку неформальних інститутів у сучасному політичному процесі України та наслідки домінування неформальних інститутів над формальними, вчений вказує, що приймаючи участь в неформальних нелегальних процесах та схемах, індивіди розвивають та створюють системи покриття даних форм взаємодії. Це у свою чергу призводить до зниження рівня соціального попиту на право та правові механізми регулювання відносин, наслідком чого є втрата формальними правовими інститутами арбітражної функції в політичному процесі [66]. Г. Хейл досліджує, як саме формальні інститути (конституції) впливають на закріплення пострадянських політичних режимів, в основі яких лежать неформальні інститути («піраміди влади») [194; 195]. Варто також зазначити, що наявність неформальних інститутів не завжди означає слабкість формальних інститутів, як, наприклад, комплементарний принцип взаємодії

згідно з Г. Хелмке і С. Левицьким. Комплементарні до формальних інститутів неформальні практики, навпаки, посилюють ефективність та стійкість формальних правил (Таблиця 1.2) [200, с. 728].

Таблиця 1.2

Типи взаємодії формальних і неформальних інститутів відповідно до класифікації Г. Хелмке і С. Левицького

Результат	Ефективні формальні інститути	Неефективні формальні інститути
Конвергентний (збіжний)	<i>Комплементарні (ефективність Конституції США забезпечується комплементарним набором переконань і очікувань серед громадян)</i>	<i>Замінні (субституційні) (слабкі державні структури; Перу наприкінці 1970-х, зважаючи на неадекватну державну політику захисту та неефективні суди, громадяни створили неформальні «rondas campesinas» - патрулі для самозахисту та неформальні суди)</i>
Дивергентний (розбіжний)	<i>Поступливі (неформальні інститути суперечать духу, а не букві формальних інститутів; «cartel-like arrangements» у Нідерландах, обмеживши право голосування, зменшили класовий та релігійний конфлікт; «блат» у СРСР)</i>	<i>Конкуруючі (неформальні інститути структурують поведінкові стимули у спосіб, що несумісний із формальними правилами; клієнтелізм, корупція, неопатрімоніалізм)</i>

Оскільки, неформальні інститути можуть проявлятися у найрізноманітніших формах, існують підходи, які пропонують класифікувати неформальні інститути відповідно до рівня абстрагування, де найвищий рівень абстрагування взагалі уособлюється цінностями, наприклад, довіра/недовіра, середній рівень складає неформальна система правил, а на найнижчому рівні розташовані конкретні неформальні практики, пов'язані з особливими обставинами, «включені у конкретний контекст і позбавлені сенсу поза його рамками» [126, с. 120]. «Ступінь абстракції (узагальнення) інституту визначається різноманітністю його діяльності: чим вищий рівень абстракції, тим більшим є перелік дій, які він може здійснювати. Масштаб різних дій зменшується зі зниженням ступеня абстракції» [126, с. 122].

Разом з цим дослідники пропонують класифікувати неформальні інститути за їхнім зв'язком з громадянськими традиціями, що знаходить своє відображення у захисті універсальних прав, визнаних за людиною, або, навпаки, з негромадянськими традиціями, що підтримують ідею відмінностей і партикулярних моделей. Відповідно універсалізм складає громадянські цінності, а партикуляризм – негромадянські. Виходячи з зазначених критерій, О. Стойко пропонує наступну класифікацію неформальних інститутів (Таблиця 1.3) [126, с. 124].

Таблиця 1.3

Класифікація неформальних інститутів відповідно до класифікації

О. Стойко

Рівень абстрагування (узагальнення)	Універсалізм громадянських чеснот	Партикуляризм негромадянських чеснот
Високий	Довіра/солідарність, толерантність/чесність	Недовіра/егоїзм, нетолерантність/нечесність
Середній	Домовленості Неформальні частини конституцій	Неявні конституції Звичаєве право, що не відповідає верховенству права.

Продовження таблиці 1.3

Рівень абстрагування (узагальнення)	Універсалізм громадянських чеснот	Партикуляризм негромадянських чеснот
Середній	Звичаєве право, сумісне з верховенством права Громадянська непокора	Корупція, клієнтелізм, погрози застосування насильства / уявні загрози (організована злочинність)
Низький	Адміністративні правила, квоти представництва	Вендета

У нашому підході до визначення неформальних інститутів ми би хотіли відійти від їхнього ототожнення з культурою, цінностями чи соціальними переконаннями та розмежувати ці поняття. Аналізуючи процес виникнення неформальних інститутів, ми згодні з позицією Д. Норта, який зазначав, що вони з'являються внаслідок неконтрольованих соціальних процесів, «інформації, яка передається шляхом соціальних механізмів, та є частиною того спадку, який ми називаємо культурою» [90, с. 57].

Ми також погоджуємось із тим, що неформальні інститути можуть існувати лише за умови їх вкоріненості у переконаннях індивідів, із цим пов'язана їхня дуже повільна трансформація на відміну від формальних інститутів. Також ми хотіли би наголосити на тому, що неформальні інститути включають у себе «неписані» (або згідно з термінологією Г. Хелмке і С. Левицького – повідомлені поза межами офіційно санкціонованих каналів) соціальні норми, звичаї та традиції, що формують цінності та переконання умовної більшості (а цінності, у свою чергу, є стимулами для конкретних дій індивідів: наприклад, людина, яка поділяє релігійну віру у життя після смерті буде зовсім по-іншому вибудовувати своє життя на відміну від людини, яка не має подібного переконання) [182, с. 68]. Нарешті, з нашої точки зору,

неформальні інститути є передусім повторюваними практиками, які відображають специфічну логіку функціонування та правила ідентичності.

Таким чином, підсумовуючи, можемо вивести наступне визначення неформальних інститутів, на яке ми спираємось у даній роботі. Неформальні інститути – це повторювані соціальні, культурні, політичні та економічні практики, які виникають та відтворюються поза межами офіційно санкціонованих каналів внаслідок впливу культурної спадщини, вкорінені у переконаннях та цінностях індивідів, і які відображають специфічну логіку функціонування та правила ідентичності.

1.3 Регіональна ідентичність: теоретичний та емпіричний виміри.

Ще у 1970-х роках через сплеск досліджень ідентичності у соціо-гуманітарних науках У. Маккензі охарактеризував «ідентичність» як слово, «що з'їхало з глузду через зловживання ним», а Р. Коулс відзначив, що поняття ідентичності та кризи ідентичності стали «найчистішим кліше» [10, с. 66]. Американський соціолог Р. Брубейкер взагалі запропонував відмовитись від поняття ідентичності, пояснюючи це тим, що «ідентичність, яка розуміється в строгому сенсі як явище, що припускає виняткову, незмінну, фундаментальну тотожність, значить зазвичай занадто багато; а, коли вона розуміється в слабкому сенсі – як множинна, текуча, роздроблена, договірна, вона означає зазвичай занадто мало» [10, с. 19]. Натомість, зауважує дослідник, робота, яку виконує «ідентичність», могла б бути зроблена більш задовільно декількома групами менш навантажених термінів, таких як ідентифікація і категоризація, саморозуміння і соціальна локалізація, спільність і зв'язаність [10, с. 19]. «Зрозуміло, що на термін «ідентичність» звалюється величезна робота. – зауважує Р. Брубейкер. – Він повинен, зокрема: підкреслювати неінструментальний аспект дії; привертати увагу до саморозуміння, на відміну від корисливості; позначати тотожність особистостей, в тому числі

тотожність, що зберігається в часі; схоплювати імовірно ключові, основні аспекти самості; заперечувати існування таких ключових, основоположних аспектів самості; підкреслювати інтерактивний розвиток солідарності і колективного саморозуміння; висвітлювати фрагментарність сучасного досвіду «я», нашвидкуруч зібраного з осколків дискурсу, які випадковим чином оживають в різних контекстах» [10, с. 78].

Не дивлячись на таке досить скептичне відношення до великої кількості досліджень присвячених різноманітним проявам ідентичності у різноманітних сферах людського буття, сьогодні не буде перебільшенням зазначити, що ідентичність перетворюється у явище, яке визначає як локальні, так і глобальні політичні події. Більше того, ідентичність стає вразливим місцем, у яке цілять політичні технології та політичне конструювання. У сучасному світі феномен ідентичності відіграє ряд дуже важливих функцій. Якщо спробувати дати загальний обрис його впливу, сьогодні ідентичність – це передусім, відповідно до влучної характеристики М. Моран, один із панівних способів мислення, «порожній» інструмент класифікації, який дозволяє або спонукає категоризувати індивідів або групи за певним унікальним типом [86]. Із цієї базової властивості ідентичності (як індивідуальної, так і колективної) випливає низка практичних наслідків для соціально-політичних процесів. Так, ідентичність здатна мобілізувати людей навколо певних ідей і цілей, забезпечуючи зміцнення (або, навпаки послаблення) соціальних зв'язків та відчуття групової солідарності, підтримку або заперечення певного політичного курсу.

У сучасних дослідженнях феномен ідентичності застосовується для аналізу максимально широкого спектру проблем: від кризи ліберальних демократій та посилення авторитаризму до таких «геополітичних несподіванок» як Брекзїт чи перемога Д. Трампа на президентських виборах у США [147]. Сучасна політика значно менше визначається економічними чи ідеологічними проблемами, натомість, більшість тенденцій та подій інкримінуються так званому «тріумфу ідентичності». Так, наприклад, Ф.

Фукуяма звертає увагу на те, що «... політичні лідери мобілізують послідовників навколо ідеї про те, що їхня гідність була принижена і має бути відстояна» [147]. Окрім цього навіть традиційні ідеологічні питання «лівого» та «правого» спрямування змінили власний «порядок денний» на питання пов'язані з ідентичністю (розглянуті далі тези надзвичайно резонують з концепцією політики визнання Ч. Тейлора): ліві концентрують свою увагу на відстоюванні інтересів найрізноманітніших маргінальних груп (мігранти, біженці, жінки, представники ЛГБТ-спільноти тощо), праві, навпаки, вбачають своє головне завдання у захисті традиційної національної ідентичності, що безпосередньо пов'язана з питаннями релігійної, етнічної, культурної приналежності [54].

Аналізуючи сучасні події, Ф. Фукуяма зазначає про такі тенденції сьогодення:

1. Домінування заклику до особливого визнання як «мутація» принципу загального і рівного визнання. Наразі меншини прагнуть відстояти власну окрему ідентичність як особливих груп із власною свідомістю, традиціями, цінностями. Це, у свою чергу, призводить до фрагментації суспільств та посилює дезінтеграційні тенденції.
2. Поява так званих «ображених громадян» як реакція на заклик до особливого ставлення до певних груп. У достатньо розвинених демократичних державах такими ображеними громадянами стає середній клас, який у подібних умовах ризикує втратити свій статус через те, що раніше «невидимі» класи отримують більше привілеїв.
3. Дані процеси наочно демонструють, яким чином наразі причини будь-яких проблем сприймаються скрізь призму феномена ідентичності. Навіть економічні проблеми у сучасному світі переважно сприймаються індивідами як втрата ідентичності, аніж з точки зору втрати ресурсів [147].

Поняття ідентичності також займає важливе місце в сучасних економічних дослідженнях. Так, американський економіст, лауреат

Нобелівської премії Дж. Акерлоф та американський економіст Р. Крентон у роботі «Економіка ідентичності. Як наші ідеали та соціальні норми визначають, ким ми працюємо, скільки заробляємо та наскільки нещасні» зазначають, що «включення поняття ідентичності може мати наслідки для різних областей, навіть таких далеких один від одного, як макроекономіка та економіка освіти» [2]. Вчені наголошують, що люди зазвичай роблять вибір залежно від своєї ідентичності: батьки вирішують, які школи обрати для своїх дітей; жінки вирішують, чи обрати кар'єру, чи залишитися вдома; іммігранти вирішують, чи їм слід асимілюватися в новій країні тощо. «Вибір, пов'язаний з ідентичністю, в даному випадку може виявитися найважливішим «економічним» рішенням, яке будь-коли приймала людина... ідентичність вказує нам на нову причину того, чому смаки чи уподобання можуть змінюватися: у зміні уявлення людини про себе, а також у зміні норм можуть бути зацікавлені треті сторони. Рекламисти, політики та роботодавці можуть маніпулювати соціальними категоріями та нормами. І, насамкінець, ідентичність дозволяє нам по-новому поглянути на нерівність. Норми можуть стати причиною поведінки, що призводить до недостатньої ефективності та до безробіття. Рамки расових питань, етнічної та класової власності також обмежують людей у тому, ким вони можуть стати. Оскільки ідентичність є основною щодо поведінки, такі обмеження можуть бути найважливішим детермінантом економічної позиції та добробуту» [2].

Проте не дивлячись на подібну «популярність» та аналітичний «попит», поняття ідентичності так само як і поняття неформальних інститутів залишається концептуально невизначеним і має безліч розрізнених підходів до осмислення та дослідження. У даному розділі ми розглянемо найбільш класичні підходи до визначення та вивчення ідентичності.

Теоретичний рівень дослідження ідентичності. Передусім ми розглянемо концепцію англійського соціолога Е. Гіденса. За відправну точку аналізу ідентичностей досліднику слугує теза, відповідно до якої в умовах сучасного світу пізнього модерну внутрішні особисті трансформації

взаємозалежні і тісно взаємопов'язані з інституційними змінами [187]. Е. Гіденс пропонує некласичний соціологічний підхід дослідження ідентичності, вводячи феномен ідентичності у соціо-конструктивістське поле аналізу (можна провести паралелі з теорією соціального конструювання ідентичності П. Бергера і Т. Лукмана, соціальної ідентичності І. Гофмана тощо).

Е. Гіденс використовує поняття самоідентичність (“self-identity”), акцентуючи у своєму аналізі увагу на особистісному “Я” індивіда. Для визначення сучасного типу суспільства на протиположності традиційному, вчений пропонує концепт суспільства модерніті; в умовах модерніті самоідентичність є “рефлексивним розумінням своєї біографії індивідом”; вона визначається рутинізованими практиками або “стилем життя”, безліччю повсякденних виборів, які робить індивід [187, с. 5-6]. У такому разі відповідно до Е. Гіденса ідентичність людини перетворюється на об’єкт безперервного постійного вибору зразка поведінки, його засвоєння, прийняття, відторгнення і зміни в результаті оновлення [187, с. 218]. Згідно з концепцією вченого самоідентичність має наступні характеристики:

1. Вона гнучка та «плинна», оскільки постійно змінюється;
2. Вона рефлексивна, бо за її «наповнення» відповідає сам індивід;
3. Фактично саме самоідентичність вирішує проблему існування індивіда в умовах безлічі варіантів життя пізнього модерну (модерніті);
4. Виходячи з цього, фокус на питаннях ідентичності в сучасному суспільстві – це одночасно і наслідок, і причина макроінституційних змін [187].

Плинність та незавершенність ідентичності в умовах глобалізаційного світу підкреслював також З. Бауман у своїй роботі «Індивідуалізоване суспільство», говорячи про те, що ідентифікація ніколи не завершується [6, с. 192]. Відповідно до концепції З. Баумана самоідентифікація є наслідком індивідуалізації, що призводить до формування так званого

індивідуалізованого суспільства. В індивідуалізованому суспільстві індивідуальні цінності переважають над колективними цінностями (солідарність, колективна соціалізація). У сучасних умовах, коли індивіди не контролюють більшість значущих соціальних процесів, зростає рівень відчуття невизначеності та незахищеності перед неконтрольованими змінами, саме тому людина більше замикається сам на собі, стає «індивідуалізованою», самостійною, автономною в способі життя, мисленні, поведінці, і меншою мірою ідентифікується з іншими соціальними групами [6].

Максимально протилежну до теорій Е. Гіденса та З. Баумана точку зору на феномен ідентичності має французький філософ М. Фуко. Відповідно до концепції М. Фуко індивід у жодному разі не рефлексує над своєю ідентичністю і тим паче не може самостійно її створювати та змінювати, оскільки ідентичність людини конструюється та моделюється владою, є ефективним інструментом контролю влади, який постійно зростає та розширюється. “Влада взяла на себе функцію завідувати життям”, - зазначає М. Фуко і, відповідно, особистість індивіда – це результат впливу безлічі режимів, владних ігор різного роду, оскільки влада проникає в усі сфери буття людини (поведінку, дії, процеси навчання і повсякденне життя), в саму сутність індивіда [145]. Влада контролює навіть сексуальну ідентичність людини: “Влада в сучасних суспільствах править сексуальністю на манер закону і суверенітету” (цю думку у своїх дослідження розвиває далі американський філософ Дж. Батлер, зазначаючи про конструювання гендерної ідентичності через використання владою приватних, інтимних, емоційних переживаннях суб'єкта).

Виходячи з вищезазначених принципів, людина згідно з концепцією М. Фуко є пасивним суб'єктом, який існує виключно в структурі дискурсивних практик та владних відносин. Таким чином, у даному структуралістському розумінні ідентичність є “відчуттям себе кимось”, що формується у результаті впливу тілесних дисциплін і культурних практик. Людина відчуває свої почуття наче вони є її власними почуттями, але це лише

робить підкорення владі ще більш ефективним, це є формою підкорення, оскільки індивід не усвідомлює вплив влади та того, що є обмеженим своєю ідентичністю [145].

Концепції Е. Гіденса, З.Баумана, М. Фуко пропонують підходи до аналізу індивідуальної ідентичності з точки зору онтологічного виміру – «я є кимось у власному житті». Далі ми розглянемо теорії колективної ідентичності, які характеризують відчуття приналежності індивіда до певних соціальних груп – «я є кимось у суспільстві», та проаналізуємо, які існують підходи до особливостей типізації індивідів на основі маркерів (атрибутів) соціальної групи, до якої він належить.

Соціальний вимір ідентичності передусім варто почати аналізувати з надзвичайно впливової у соціо-гуманітарних науках концепції британського вченого Б. Андерсона “уявлені спільноти”. Варто зазначити, що в однойменній праці вчений досліджує феномен ідентичності передусім через національну ідентичність, виокремлюючи фундаментальний принцип “уявленності”, який лежить в основі та уособлює в цілому будь-які форми та прояви соціальної колективної ідентичності. Уявленість означає ту обставину, що члени будь-якої спільноти ніколи не знають усіх, хто входить до цієї спільноти, особисто, ніколи не зустрічаються з усіма членами або навіть чують про них, проте “в свідомості кожного з них живе образ їхньої спільноти” [3, с. 47]. Таким чином, зазначає Андерсон, справжньої – фізичної чи матеріальної спільноти між людьми не існує, це – результат уявлення, тобто конструкт. Коли людина ототожнює себе з певною спільнотою, що призводить до формування певного типу соціальної ідентичності, людина уявно усвідомлює, що ця абстрактна спільнота складається з інших людей, які мають такі ж інтереси та цінності. Завдяки подібному уявленню індивід сприймає себе в якості члена спільноти.

Б. Андерсон дає наступне визначення нації – це “уявне політичне співтовариство, і уявляється воно як щось неминуче обмежене, але в той же час суверенне” [3, с. 47]. Націоналізм, що лежить в основі національної ідентичності – це не ідея, отримана за допомогою роздумів, але роздуми, що

відштовхуюються від практики, підкріплені практикою, посилені багаторазово історичної констеляцією, «дистильовані» в форму самого інтенсивного ціннісного уявлення, що межує з квазірелігійною вірою [3, с. 20]. Націоналізм пропонує замість традиційних релігійних вірувань «секуляризовану трансформацію фатальності в безперервність, випадковості – в сенс» [3, с. 20]. Для нас також надзвичайно важливим є те, що дослідник підкреслює ціннісний зміст нації, її здатність мотивувати ціннісно-орієнтовану поведінку в сучасному раціоналізованому суспільстві.

Схоже поняття соціальної уявленості (*social imaginary*) пропонує канадський філософ Ч. Тейлор. Проте тут соціальна уявленість розуміється у більш ширшому сенсі, а саме ця категорія характеризує сприйняття індивідом свого існування у суспільстві, сприйняття свого співіснування з іншими членами суспільства, свої очікування відносно суспільства, нормативні правила відносно суспільства, а також образи, на яких ці правила засновані [133, с. 23]. Завдяки тому, що існує соціальна уявленість, можуть існувати спільні соціальні практики, уявлення щодо легітимності тих чи інших суспільних явищ (А. Вендт подібну соціальну уявленість характеризує як «групове сприйняття»). Соціальна уявленість, в такому разі, є одночасно і певним апіорним ментальним суспільним фоном, і станом свідомості індивідів, і певною «склейкою». Соціальна уявленість «склеює» суспільство, уможливорює його існування завдяки тому, що усі члени певної спільноти розділяють певні загальні уявні значення [133, с. 23].

Нарешті наступний методологічно важливий принцип для визначення колективної ідентичності – це протиставлення однієї соціальної ідентичності іншій, формування спільноти не на базі внутрішніх спільних схожих рис та уявлень, а, навпаки, через принципові відмінності у порівнянні з іншою спільнотою. Уперше класичну концептуалізацію протиставлення «друг-ворог» як квінтесенцію поняття «політичне» запропонував німецький філософ К. Шмітт, який зазначав, що це протиставлення є «специфічно політичне розрізнення, до якого можна звести політичні дії та мотиви» [156]. На думку

вченого: «Сенс розрізнення друга і ворога полягає у тому, щоб позначити вищий рівень інтенсивності з'єднання чи поділу, асоціації чи дисоціації» [156].

Концепція К. Шмітта «друг-ворог» є надзвичайно важливою в теоріях дослідження ідентичності, яка дала поштовх розвитку багатьох нових підходів для аналізу ідентичності. У цьому контексті далі варто згадати неошміттіанську концепцію ексклюзивної або відмежованої ідентичності норвежського політолога І. Ноймана. Відповідно до цієї концепції колективні ідентичності також конструюються «матеріалом», яким знаходиться поза їхніми межами, через постійне «імпліцитне порівнювання» [89, с. 14]. Тобто, окрім внутрішніх спільно уявлених компонентів, колективні ідентичності також завжди мають зовнішні елементи, які складають нашарування пластів так званих «Інших». Вчений зазначає, що колективні ідентичності існують саме завдяки тому, що вони дозволяють відділити одну групу людей від іншої за допомогою певних маркерів [89, с. 14-15]. В якості ілюстрації цього ключового принципу дослідник розглядає процес формування європейської ідентичності, доводячи, що вона була створена саме завдяки відмежуванням від «Інших» – Турції та Росії. Відповідно до концепції Ноймана колективна ідентичність має надзвичайно впливову прикладну функцію – вона може бути мотивацією до певної дії: «Розповідаючи групі людей, хто вони такі і як мають діяти люди цього конкретного типу, можна зв'язати їх воєдино та забезпечити колективну діяльність» [89, с. 15]. Дослідник навіть вказує, що колективну ідентичність можна вважати особливим типом виробничої сили, що здатна структурувати соціальне поле і спрямовувати до виконання тих, а не інших дій.

Концепцію «Іншого» І. Ноймана можна доповнити схожою теорією вже згаданого вченого Ч. Тейлора. Канадський дослідник солідарний з позицією Ф. Фукуями щодо того, що вимога визнання різних груп сьогодні стає центральною для політики проблемою. Ця проблема виникає через те, що так званий «Інший» частково визнає або не визнає взагалі повноцінність та самодостатність ідентичностей, відмінних від «Іншого». «... Наша

ідентичність частково формується за допомогою визнання або його відсутності, часто завдяки невірному визнанню іншими, і тому особа або група людей можуть зазнати реальної шкоди, реальних викривлень, якщо інші люди, або суспільство навколо них, віддзеркалюють їхній обмежений або принижуючий, або меншовартісний образ» [133, с. 29]. Саме подібне невизнання може активізувати протесні марши, антидержавні рухи, стимулювати розвиток сепаратистських настроїв, якщо воно буде розцінене як прояв неповаги або тиску. У цьому також полягає одна з ключових прагматичних функцій ідентичності. Детальніше політику невизнання в якості інструменту використання ідентичності ми розглянемо у наступних розділах на прикладі збройного протистояння на Донбасі.

Окремо варто також зупинитись на понятті регіональної ідентичності. Вочевидь, для визначення регіональної ідентичності основоположним фактором є територія, що складає «основний градієнт та чинник соціалізації індивіда і політичної мобілізації» [95, с. 73]. Саме тому передусім ми будемо розглядати регіональну ідентичність як таку, що «безпосередньо пов'язана з територією, яка значуща для індивіда та спільноти, і сприймається як Батьківщина чи мала Батьківщина» [95, с. 73]. На противагу від національної ідентичності, де фактор території є одним із факторів для визначення поруч із іншими критеріями, регіональна ідентичність становить суб'єктивне соціально-географічне відчуття ототожнення, що сформовано на базі почуття спільного володіння та користування певною територією, за якою закріплені власні соціальні зв'язки, певні життєві стилі та способи організації життєдіяльності, системи переконань та цінностей, які є відмінними від загальнонаціональних.

Також в основі нашого підходу до визначення регіональної ідентичності лежить концепція територіальної ідентичності С. Роккана. Для аналізу регіональної ідентичності Донбасу, ми будемо використовувати такі концептуально-методологічні виміри як поняття простору приналежності (*membership space*) та територіального простору (*membership space*). Простір

приналежності характеризує регіональну ідентичність з точки зору відчуття приналежності до групи, яка володіє, і, можливо, знає про це своє володіння, деякими загальними соціокультурними рисами [117, с. 124]. У той час як територіальний простір є принципом самоототожнення з певної географічною областю та проживанням на ній [117, с. 124]. Виходячи з методології Роккана, у третьому розділі ми проаналізуємо регіональну ідентичність Донбасу як «переважно територіальний простір, але з сильними ознаками простору приналежності» і продемонструємо, що в рамках інформаційних дискурсів та наративів гібридного україно-російського протистояння, російська пропаганда представляє регіональну ідентичність Донбасу як «переважно простір приналежності».

Таким чином, виходячи з проаналізованих концепцій та підходів до визначення ідентичності, ми бачимо, що ідентичність є мультирівневим конструктом. Саме тому ми пропонуємо комплексне мультирівневе дослідження цього феномену, виділяючи онтологічний (особиста ідентичність) та соціальний (колективна ідентичність) виміри. Особисту ідентичність ми розглядаємо як результат сприйняття індивідом особистого досвіду, тоді як колективну або соціальну ідентичність – з точки зору уявного усвідомлення існування спільноти, що розділяє спільні для людини інтереси, переконання та цінності. Ми виділяємо два типи особистої ідентичності: рефлексивну (індивід питає себе “з ким я себе співвідношу/хочу співвідносити?” та аналізує власний досвід; ідентичність є здатністю людини до самоорганізації) та нереклексивну (індивід несвідомо відтворює певні практики, шаблони поведінки). В рамках колективної ідентичності ми виділяємо регіональну/локальну або національну/державну ідентичності відповідно до територіально-інституційного рівня, а також етнічну, расову, мовну, гендерну тощо ідентичності відповідно до атрибутів соціальної групи (Додаток Б).

Варто зауважити, що на даній схемі ми поєднали окремими зв'язками нереклексивну та регіональну/локальну і національну/державну ідентичності,

для того щоб продемонструвати взаємозв'язок ідентичності та неформальних інститутів, який детальніше буде розглянутий у другому розділі. Передусім цим взаємозв'язком ми хочемо зробити акцент на тому, що індивід несвідомо відтворює практики та шаблону тієї держави/того регіону, до яких він належить.

Підводячи підсумок теоретичному блоку дослідження ідентичності, ми бачимо наскільки сильно сучасне розуміння ідентичності змінилось та еволюціонувало у порівнянні з класичним визначенням ідентичності Е. Еріксона як властивості психіки індивіда. Сьогодні ідентичність значно розширила межі свого впливу зі сфери виключно психології до політики, економіки, культури.

Емпіричний рівень дослідження ідентичності. Так само як і неформальні інститути, оскільки ідентичність є елементом суб'єктивної реальності, досить часто вона є невидимою для вчених, через те, що її важко досліджувати, застосовуючи кількісний емпіричний аналіз. Тим не менш, феномен ідентичності піддається спостереженню та верифікації за допомогою досить великої групи різних дослідницьких методів.

Відповідно до традиційної класифікації методів дослідження ідентичність також можна досліджувати за допомогою кількісних (статистичних) та якісних (так званих м'яких) методів. До першої групи відносяться соціологічні опитування та анкетування, контент-аналіз, факторний аналіз тощо. До другої групи відносяться інтерв'ю, фокус-групи, аналіз текстів, аналіз практик комеморації або пам'ятання (якщо мова йде про політику пам'яті) тощо.

Емпіричні методи дослідження феномену ідентичності, з точки зору безпосереднього чи опосередкованого аналізу, можна поділити на дві наступні великі групи:

1. Ідентичність можна досліджувати прямо за допомогою опитування індивідів: задавати прямі питання людині, ким вона себе відчуває, а також опосередковані питання, спрямовані на виявлення маркерів певних

типів ідентичності. Такими маркерами можуть бути цінності, ідеологічні та геополітичні погляди, електоральні вподобання, мистецькі смаки тощо. В цілому можна також досліджувати, яким чином індивід розповідає історію про себе, як він вибудовує свій наратив. У цій групі методів дуже велику роль відіграє, по-перше, те, яким чином сформульовані питання і як вони задаються, а, по-друге, те, яким чином, з якої позиції потім ці відповіді/історії інтерпретуються (герменевтичні підходи) [26; 52; 122; 186].

2. Ідентичність можна досліджувати через практики, яким слідує, які виконує/підтримує/відтворює індивід. Це структуралістський підхід, який ми детально розглядаємо у підрозділі 2.1., передусім спираючись на роботи П. Бурд'є [173]. Дослідження практик відсилає нас до аналізу діяльнісного компоненту ідентичності, коли аналізуються певні дії індивідів, вчинення яких відповідає уявленням спільноти про поведінку її членів, на відміну від лише аскриптивного дослідження характеристик ідентичності [130].

Розглянемо більш детально першу групу методів. Спираючись на розглянуті попередні теоретичні концепції, наступна таблиця пропонує такі можливі питання про ідентичність (таблиця 1.4) [249].

Таблиця 1.4

Базові теоретичні питання про ідентичність

Питання про ідентичність	Фокусується на	Наприклад
Ким я є?	Індивіди, «Я», несхожості, саморепрезентації	Особистість, сприйняття іншими
У часі...	Індивідуальні траєкторії, особистий досвід, проєкції	У минулому, теперішньому, майбутньому
Відповідно до моїх переконань...	Особиста ідеологія, створення сенсів	Вірування, моральні стандарти, переконання

Продовження таблиці 1.4

Питання про ідентичність	Фокусується на	Наприклад
Як частина..	Суспільство, спільнота, приналежність	Членство у ...
Як відмінний від...	Різниця, влада, позиціонування, соціальний капітал	«Інші»: нації, культури, групи, релігії
Відповідно до того як я виражаю свою ідентичність (talking and doing “identity”)	Експресивність, описовість, перформатив	Історії, ситуації

Дана таблиця представляє загальні можливі напрямки для формулювання питань щодо ідентичності, тоді як, наприклад, конкретні питання можуть бути наступні: «Чи відчуваєте ви свою належність од певної національності?», «Ким ви вважаєте себе за національністю?», «Яка мова є рідною для вас?», «Чи згодні ви з твердженням: я вважаю себе членом місцевої громади?», «Наскільки ви пишаєтесь тим, що ви громадянин України?», «До якої культурної традиції ви себе насамперед відносите?», «Чи відчуваєте ви себе європейцем?» тощо.

Існують також масштабні світові та національні дослідження, присвячені вивченню проявів ідентичності та аналізу суспільних цінностей. Ми розглянемо ключові з них, такі як світове дослідження цінностей, європейське соціальне дослідження, тест цінностей Шварца, матриця Хофстеде, індекс соціальної згуртованості та примирення.

Наступна таблиця представляє основні емпіричні дослідження, які можуть бути використані для вивчення феномену ідентичності (таблиця 1.5).

**Ключові емпіричні дослідження для вивчення феномену
ідентичності**

Назва дослідження/методики	Стислий опис, дослідницький фокус
Світове дослідження цінностей (World Values Survey)	Ініціатор і автор методології – американський політолог Р. Інглхарт. Аналіз причино-наслідкових зв'язків між демократичними цінностями та демократичними інститутами, вплив культурної динаміки на становлення демократії загалом. Цінності діляться на матеріалістичні та постматеріалістичні [252].
Європейське соціальне дослідження (European Social Survey)	Зміни ціннісних переконань в країнах Європи. Представлення стабільних і мінливих рис соціальної структури, умов життя і соціальних настанов Європи, аналіз, як саме змінюються європейська соціальна, політична і моральна системи [185].
Тест цінностей Шварца (The Schwartz Value Survey)	Аналіз динаміки зміни цінностей в групах (культурах) пов'язаними зі змінами в суспільстві; аналіз динаміки зміни цінностей особистості пов'язаними з її життєвими проблемами. Цінності поділяються на соціальні та індивідуальні [242].
Матриця Хофстеде (Hofstede's Cultural Dimensions Model)	Дослідження відмінностей національних культур, організаційних культур. Виділяється шість вимірів для аналізу цінностей: дистанція влади, індивідуалізм/колективізм, маскуліність/фемінність, уникнення невизначеності, орієнтація на майбутнє, схильність до самозаохочення [202].
Індекс соціальної згуртованості та примирення (Social Cohesion and Reconciliation Index – SCORE)	Вимірювання різних складових соціальної згуртованості, а також здатності до життєстійкості та факторів вразливості в громадах по всьому світу з метою забезпечення миру та розвитку. Аналіз культурних особливостей, що запезпечують мирне співіснування громад [245].

Додатково поряд із вищенаведеними дослідженнями можна також згадати міжнародні культурні дослідження Pew Research Center, Eurobarometer, International Social Survey Program. Серед національних досліджень варто виокремити моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України, Київського міжнародного інституту соціології, Фонду демократичних ініціатив імені Ілька Кучеріва, проєкт Центру Разумкова «Ідентичність громадян України: тенденції змін, виклики та перспективи для національної єдності».

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

1. У даному розділі розглянуто ключові принципи парадигм інституціоналізму, неоінституціоналізму, структуралізму та конструктивізму, на які спирається дисертаційне дослідження. Запропоновано поняття інституційної інтертекстуальності, що пояснює логіку формування інститутів внаслідок рекомбінування чи вибудови нових суспільних цінностей і практик на базі вже існуючих, у результаті чого одні інститути повторюють інші відповідно до структуралістського принципу інтертексту. Розглянуто засади методології конструктивізму, відповідно до яких, категорії неформальних інститутів, ідентичність, поняття Донбас та феномен гібридної війни аналізуються в якості соціальних конструктів.

2. Аналіз шести підходів до визначення феномену неформальних інститутів продемонстрував: по-перше, у сучасному політологічному дискурсі серед дослідників відсутнє спільне бачення самої сутності явища – з однієї сторони неформальні інститути розглядаються в якості культурної спадщини (у контексті теорії path dependance, коли минула траєкторія розвитку визначає сучасний напрямок руху), з іншої – в якості побічних продуктів конфліктів з розподілу ресурсів між нерівними суб'єктами, коли суб'єкт із більшим обсягом ресурсів може встановлювати власні правила поведінки, виходячи з власних інтересів (підхід схожий на концепцію символічного насилля П. Бурд'є),

паралельно із цими теоріями представники неоінституційної економіки вбачають в неформальних інститутах інструмент реалізації індивідами нереалізованих у рамках формальних інститутів потреб. По-друге, із невизначеністю щодо природи неформальних інститутів пов'язане різне бачення каналів повідомлення і функціонування неформальних практик (сфера моралі і релігії, громадянського суспільства чи в широкому сенсі неофіційні канали). По-третє, звичайно, найбільш фундаментальною залишається проблема співвідношення культурних цінностей і неформальних інститутів, оскільки кожна концепція погоджується із тим, що так чи інакше неформальні практики або засновані на суб'єктивних очікуваннях індивіда, які виходять із його соціокультурних вподобань, або є безпосередньо втіленням цінностей, що транслиуються певною культурою.

3. У нашому підході до визначення неформальних інститутів вони розмежовуються з поняттями культура, цінності, соціальні переконаннями. Ми визначаємо неформальні інститути як повторювані соціальні, культурні, політичні та економічні практики, які виникають та відтворюються поза межами офіційно санкціонованих каналів внаслідок впливу культурної спадщини, вкорінені у переконаннях та цінностях індивідів, і які відображають специфічну логіку функціонування та правила ідентичності.

4. Продемонстровано, що у сучасному світі ідентичність є наріжним камнем соціально-політичного життя. Запропоновано комплексне мультирівневе дослідження феномену ідентичності, з точки зору онтологічного (особиста ідентичність) та соціального (колективна ідентичність) вимірів. Особиста ідентичність розглянута як результат сприйняття індивідом особистого досвіду, колективна або соціальна ідентичність – з точки зору уявного усвідомлення існування спільноти, що розділяє спільні для людини інтереси, переконання та цінності. Регіональну ідентичність визначено як суб'єктивне соціально-географічне відчуття ототожнення, що сформовано на базі почуття спільного володіння та користування певною територією, за якою закріплені власні соціальні зв'язки,

певні життєві стилі та способи організації життєдіяльності, системи переконань та цінностей, які є відмінними від загальнонаціональних. Проаналізовано емпіричні підходи до дослідження ідентичності.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора: [54], [214], [235].

РОЗДІЛ 2. ІДЕНТИЧНІСТЬ, ЦІННОСТІ, НЕФОРМАЛЬНІ ІНСТИТУТИ: ТОЧКИ ДОТИКУ ТА ВЗАЄМОВПЛИВУ

2.1 Інституційний та ціннісний рівні аналізу феномена ідентичності

У першому розділі ми вже зазначали, що пропонуємо розглядати та досліджувати ідентичність крізь інституційну призму, а саме, що ми будемо виходити з наступної з тези: ідентичність (особливо регіональна) і неформальні інститути взаємно визначають і формують один одного. У цьому розділі ми продемонструємо, які існують точки дотику та взаємовпливу цих явищ, а також проаналізуємо як цінності в якості певної структури (у структуралістському сенсі) лежать в основі та обумовлюють ідентичність та неформальні інститути.

Розглянемо, які існують підходи до співвідношення явищ інститутів, ідентичності та цінностей. Наприклад, нідерландський соціолог Г. Хофстеде, який вважається засновником порівняльних міжкультурних досліджень, наступним чином розташовує відносно одне одного ці явища, які відповідно до його підходу складають основні типи відмінностей, за якими країни та суспільства відрізняються одне від одного (Рис. 2.1) [202, с. 22].

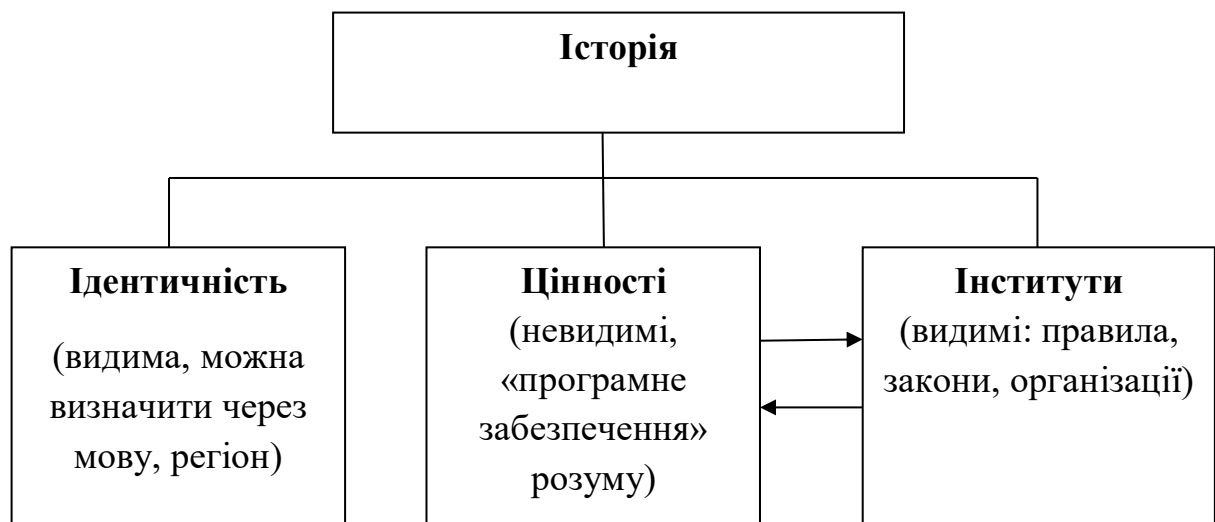

Рис. 2.1. Джерела відмінностей між країнами та групами відповідно до Г. Хофстеде

Як бачимо, відповідно до підходу Г. Хофстеде безпосередньо пов'язані між собою та мають взаємний вплив тільки цінності та інститути (формальні інститути у даному випадку). Вчений зазначає, що цінності кожної країни більшою мірою пов'язані зі структурою та функціонуванням її інститутів і меншою – з ідентичністю, саме тому на схемі вони поєднані стрілками [202, с. 24].

Схема Хофстеде з одного боку схожа на нашу схему, яку ми запропонували у першому розділі (Трикутник взаємовпливу «Цінності – ідентичність – неформальні інститути»), оскільки підкреслює взаємозв'язок цінностей із інститутами, а з іншого боку – відмінна, оскільки, по-перше, не враховує фактор впливу неформальних інститутів, по-друге, розглядає феномен ідентичності окремо від цінностей та інститутів.

Г. Хофстеде не дає прямого визначення ідентичності, яка згідно з його підходом розглядається лише у якості певного критерію, за яким відрізняються країни та суспільства. Ідентичність вчений розглядає як символічні межі, які розділяють групи за релігією, мовою та іншими «видимими» ознаками: люди відчувають спорідненість (відмінну від генетичної) з тими людьми, з якими вони поділяють спільні символи [202, с. 15]. Тобто у широкому сенсі ідентичність виступає культурною, символічною спорідненістю на противагу природній, біологічній спорідненості. До речі, схожий підхід до розуміння ідентичності в якості певної суттєвої людської властивості чи атрибуту, яким можна володіти чи втратити, або класифікатором, що дозволяє розрізняти індивідів та групи відповідно до певного унікального типу, пропонує М. Моран: «Такий підхід дає можливість сказати: *“Я справді людина такого типу”* або *“Ти справді належиш до тієї групи”*» [86].

Якщо ідентичність відповідно до підходу Г. Хофстеде видима, цінності – невидимі, вони є частиною «програмного забезпечення» нашого розуму, входять до зразків нашого мислення, почуттів, складають наші мотиви та емоції. Метафора «програмне забезпечення» нашого розуму – взагалі ключове

поняття в теорії Г. Хофстеде, яким він у широкому сенсі визначає культуру (культура як тип «програмування» колективного розуму). Цінності, у такому разі, складають ядро кожної культури, на яке накладаються інші, більш видимі шари культури і складають так звану «цибулю» (Рис. 2.2) [202, с. 8].

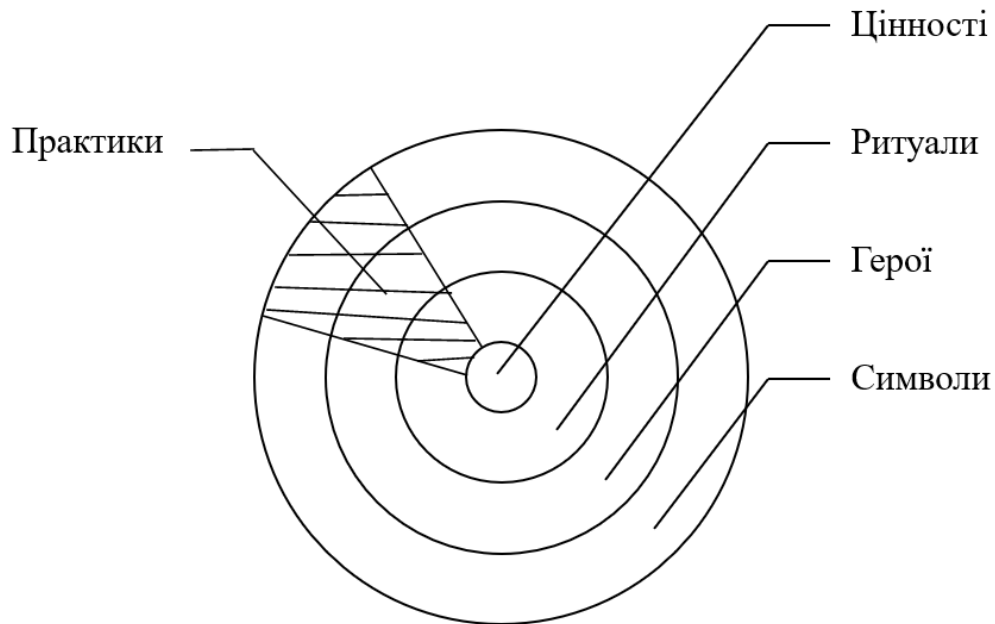

Рис. 2.2 Культурна «цибуля»: прояви культури на різних рівнях глибини відповідно до Г. Хофстеде

Відповідно до цієї схеми культура проявляє себе через наступні маніфестації: символи, героїв, ритуали та цінності. Цінності в широкому сенсі лежать в основі людських почуттів і визначають знаком плюс чи мінус відношення людини до певної ситуації, явища, випадка тощо. На наш погляд, можна краще зрозуміти сутність поняття цінностей, якщо поглянути на наступний принцип: цінності визначають наші судження за такими критеріями як добро/зло, безпечне/небезпечне, дозволене/недозволене, належне/неналежне, моральне/аморальне, гарне/негарне, природне/неприродне, нормальне/ненормальне, логічне/парадоксальне, раціональне/ірраціональне. Цікаво, що відповідно до підходу Г. Хофстеде систему цінностей певної країни або національну систему цінностей варто розглядати в якості фактору, який так само важно змінити як географічну

позицію країни або її погоду [202, с. 9]. Для ілюстрації того, як взаємопов'язані між собою цінності та ідентичності, вчений наводить наступний приклад: суспільства, в яких переважають індивідуалістичні цінності, дозволяють людині мати декілька ідентичностей і легко їх змінювати; натомість в суспільствах з домінуючими колективістськими цінностями індивіди значно більше ототожнюють себе зі спільнотою, їхня ідентичність, етнічна, регіональна або національна, визначається переважно через приналежність до певної групи [202, с. 23].

Український дослідник І. Кононов зазначає, що цінності виконують функцію самоідентифікації [60, с. 193]. «Самоідентифікація – механізм, завдяки якому особистість ототожнює себе з якоюсь спільнотою. Через таке ототожнення виникає і ставлення до норм цієї спільноти як до своїх. Тобто самоідентифікація виступає умовою дієвості функції регулювання індивідуальної поведінки» [60, с. 193]. Вчений також зауважує, що самоідентифікація не є результатом вільного вибору людини: «спільнота, до якої особистість належить, вимагає від своїх членів певних ідентифікаційних практик, примушує до них» [60, с. 193]. Найважливішу роль у цьому відіграють цінності, які одночасно регулюють і індивідуальну поведінку індивіда, який може не належати до певної спільноти (наприклад, християнин у мусульманських країнах має керуватись та зважати на цінності ісламу).

Американський соціолог Т. Парсонс виділяє наступну функцію цінностей, яка максимально близько відповідає методологічному підходу, який ми використовуємо у даній роботі. Відповідно до Т. Парсонса цінності грають роль критеріїв чи стандартів для здійснення вибору між наявними альтернативами, і це властиво будь-якій дії чи ситуації [96, с. 455]. Цінності виступають обов'язковою передумовою дії з оцінювання, у той час як оцінювання є базовою складовою будь-якої людської діяльності. Розрізняючи поняття цінностей та норм, вчений наводить таке визначення: «У зв'язку з розрізненням ролі та колективу на рівні одиниць встановлюється розрізнення між нормою та цінністю на рівні стандарту відносин... Цінність – нормативний стандарт, котрий визначає бажану поведінку

системи відносно її оточення без диференціації функцій одиниць або їх окремих ситуацій. Норма в свою чергу є стандартом, що визначає бажану поведінку для одиниці або класу одиниць у специфічних для них контекстах, диференційованих від контактів, пов'язаних з іншими класами одиниць» [97, с. 467].

Повертаюся до схеми Г. Хофстеде, далі за цінностями слідує ритуали, герої та символи, що у свою чергу об'єднуються у поняття практик. Практики – видимі для стороннього спостерігача, проте їхнє справжнє культурне значення – невидиме і визначається виключно тим, як практики інтерпретуються «інсайдерами» або тими, хто відтворює ці практики [202, с. 9]. Практики – це такий прояв культури відповідно до культурної «цибулі», що може змінюватись швидше за усі інші шари культури (на схемі в цілому шари культури розташовані від зовнішнього до внутрішнього, чим більш зовнішнім є явище, тим швидше воно змінюється). Практики постійно змінюються протягом життя індивідів.

Окремо варто зупинитись на понятті практики, оскільки, як ми вже розглянули у попередньому розділі, переважна більшість підходів до визначення неформальних інститутів розглядає їх в якості неформальних практик. До того ж практики нероздільно пов'язані з цінностями та ідентичністю. Саме тому у нашому дослідженні ми виходимо з тези, що ідентичність можна досліджувати через неформальні практики, які в свою чергу є складовими неформальних інститутів.

Розглядаючи поняття практики ми не можемо не звернутись до терміну габітусу – центрального і фундаментального поняття всієї теорії П. Бурдьє, безпосередньо пов'язаного з практиками, яке детально було розглянуто нами у першому розділі. П. Бурдьє розуміє практики як «усі вчинки повсякденного життя», будь-які рутинні дії, які індивід регулярно виконує, що, таким чином, становлять «діяльнісний аспект світосприйняття», «діалектичне місце *opus operatum* (структуровані продукти, результати практик) і *modus operandi* (можливі способи, модуси практик) [16].

Виходячи з такого визначення, габітус становить набуту систему диспозицій – схем сприйняття, мислення та дії, що гарантує тотожність і сталість практик у часі [16]. Габітус одночасно є породжуючим принципом (*principe générateur*) практик, які можуть бути об'єктивно класифіковані, і системою класифікації цих практик (*principium divisionis*). Це є відомою тезою П. Бурдьє щодо «подвійного структурування» соціальної реальності [173, с. 170]. Окрім того, що габітус безпосередньо пов'язаний з регулярними, повторювальними діями – практиками – він пов'язаний також і з так званим практичним відчуттям, розумінням того, що має сенс, що є важливим у конкретному соціальному середовищі. На наш погляд, те, що П. Бурдьє називає практичним відчуттям дуже близьке за значенням до визначення цінностей, яким ми оперуємо у даній роботі.

Наочно логіку габітусу та його практичну функцію можна прослідкувати за допомогою схеми, що пояснює умови існування, габітус та стиль життя, яку П. Бурдьє представляє у роботі «Відмінності: соціальна критика суджень про смак» (Додаток В) [173, с. 171]. Дана схема зображує, яким чином умови життя та місце у соціальній структурі обумовлюють формування певного габітусу, що в свою чергу формує конкретні практики та схеми сприйняття, які зрештою складають певний стиль життя. На схемі більш товсті стрілки позначають процес обумовлення одного явища іншим, менш товсті стрілки позначають акти сприйняття та оцінки.

Вчений зазначає, що набір практик агента або групи агентів, які об'єднані схожими умовами існування, є систематичними, оскільки вони є продуктом застосування ідентичних (або взаємозамінних) схем; водночас ці практики є і систематично відмінними від практик, що становить інший спосіб життя [173, с. 170]. Це надзвичайно важлива теза, яка пояснює відмінності однієї соціальною групи від іншої.

Власне, П. Бурдьє використовує даний підхід для того, щоб розрізнити класи. Тобто відповідно до його підходу різні класи передусім відрізняються різними практиками. Відтворюючи різні практики, групи індивідів,

відповідно, мають різні уявлення про «належне» та «нормальне» і мають різні соціальні смаки. Як зазначає дослідник: «Найбільш фундаментальні опозиції в структурі (високий/низький, багатий/бідний тощо), як правило, утверджуються як основні структурні принципи практики та сприйняття практики» [173, с. 172]. Ці опозиції складають основу певного фільтру світосприйняття, вплив якого проявляється «у всіх властивостях – та власності, – якими люди та групи оточують себе, у домах, меблях, картинах, книгах, автомобілях, алкогольних напоях, сигаретах, парфумах, одязі, а також у практиках, у яких вони виявляють свої відмінності, у спорті, розвагах тощо тільки тому, що це синтетичне єдине габітусу, об'єднуючого, породжуючого принципу всіх практик [173, с. 173]. Таке розуміння класів надзвичайно близьке до розуміння ідентичності, більше того деякі вчені навіть зазначають, що клас можна розуміти як ідентичність [175]. Існують також підходи, які проводять паралелі між поняттям ідентичності та марксистською епістемологією класу [10, с. 82].

Іншими словами, різні практики формують різне уявлення про себе та свою спільноту, а отже, досліджуючи практики та ціннісні установки, можна досліджувати ідентичності індивідів та груп, що є одним із важливих аргументів на користь інституційно-ціннісного підходу для аналізу ідентичності, який ми обґрунтовуємо та використовуємо у даній роботі. У дуже широкому розумінні ми можемо сказати, що певна ідентичність є проявом певного стилю життя, якщо проводити паралелі з вищезазначеною схемою П. Бурдьє.

Аналогічний підхід до розуміння практик використовує і американський соціолог, дослідник етнічності, націоналізму та громадянства, Р. Брубейкер: «Слідом за Бурдьє під «категоріями практики» ми маємо на увазі приблизно те ж, що інші автори називають «автохтонними», «народними» або «профанними» категоріями. Ми маємо на увазі категорії повсякденного соціального досвіду, що розвиваються і вживаються звичайними соціальними акторами, на відміну від категорій, віддалених від досвіду, якими

користуються соціальні аналітики» [10, с. 69]. Вчений зазначає, що так само як національність та націоналізм, ідентичність, хоча вона і конструюється зверху, неможливо зрозуміти якщо не підійти до неї «знизу», з точки зору переконань, забобонів, надій, потреб, сподівань та інтересів простої людини [10, с. 15]. Такі практики є, як зазначав Г. Дерлугьян, «мікроскопічними згусточками людського ґрунту», «міриадами непомітних побутових мікровзаємодій», починаючи від «дворових доміношників та кумоньок, які пліткують», закінчуючи «структурами напівлегального блату та чорного ринку» [41, с. 93]. Доповнюючи цю тезу, варто згадати про цікаве дослідження О. Прядко практик святкування державних та релігійних світ жителями Донбасу, у якому свято розглядається як один із чинників структурування життєвого шляху особистості: «Через свято знаходить вияв об'єднуюча соціум система цінностей. Свято передбачає момент циклічності, повторення священної історії. В святі її переживають знов і знов. А через це колективно пам'ятають» [109].

Саме цей фокус на «повсякденних зіткненнях, практичних категоріях, знанні здорового глузду, культурних ідіомах, когнітивних схемах, сигналах у взаємодії, дискурсивних фреймах, організаційній рутині, соціальних мережах та інституційних формах» в цілому складає основу методологічного підходу Р. Брубейкера до дослідження етнічності, націоналізму та ідентичності [10, с. 15]. Вчений виступає проти так званого «групизму» – тенденції до розуміння етнічних груп, націй і рас як субстанціальних сутностей, до яких можуть бути приписані інтереси і діяльність, начебто «вони внутрішньо однорідні, зовні обмежені групи і навіть єдині колективні актори з загальними цілями» [10, с. 19]. Відповідно до його підходу етнічність, раса і нація повинні бути осмислені не як субстанції, речі, сутності, організми або колективні особистості – до чого підштовхує термін дискретних, конкретних, відчутних, обмежених і живучих «груп», – але в реляційних, процесивних, динамічних, подієвих і розукрупнений термінах. Виходячи з цього, ідентичність також має розглядатись як практична категорія, сформована ситуативними діями,

культурними ідіомами, дискурсійними фреймами та випадковими подіями [10, с. 29].

Ми досить детально розглянули поняття практик, оскільки неформальні інститути, їхня природа та особливості формування, напряду залежать від глибоко вкорінених соціальних та політичних практик. Більше того, як ми зазначали у першому розділі, існують неоінституційні підходи, в рамках яких культурні моделі та рутинні практики або рутини в цілому розглядаються як неформальні інститути. Окремі підходи в рамках неоінституційної економіки взагалі ототожнюють неформальні інститути та культуру. Ми також виходимо з тези, що неформальні інститути ефективно існують і відтворюються за умови, коли вони вкорінені у переконаннях та ставленнях індивідів, а отже, можна стверджувати, що неформальні інститути відображають специфічну логіку функціонування та правила ідентичності. Водночас ми погоджуємось із тезою Д. Дяченко, який зазначає, що «ідентичність... як модель сформованих внаслідок довготривалого відтворення колективних інтеракції, соціальних практик» призводить до формування певного соціального порядку (локального, регіонального тощо), саме тому «відтворення соціальної системи... представляється обумовленим закріпленими в її межах локальними ідентичностями» [46].

Також ми виходимо з принципу мультирівневого дослідження ідентичності і методологічних принципів відповідно до підходу А. Ручки. Український соціолог А. Ручка пропонує досліджувати індивідуальні та групові ідентичності через два модуси/рівні: процеси інтерналізації у зразках самоідентифікації; процеси екстерналізації в інституціональних практиках та моделях соціокультурної взаємодії [119].

Український соціолог Д. Судин пропонує дослідження ідентичності за допомогою наступних критеріїв (дані критерії пропонуються для вивчення національної ідентичності, проте, на наш погляд, їх можна використовувати в цілому для різних типів ідентичності) [130, 2012]:

1. Діяльнісний критерій. Відповідно до цього критерію спільною ідентичністю володіють ті представники групи, які діють таким чином, що відповідає уявленням цієї спільноти про поведінку її членів. Діяльнісний критерій надзвичайно близько співвідноситься із дослідженням практик, які визначають ту чи іншу ідентичність.

2. Аскриптивний критерій. Відповідно до цього критерію спільною ідентичністю володіють ті, хто має певний набір приписаних характеристик, важливих та визначних для цієї спільноти.

Усі ці принципи, детально розглянуті у цьому підрозділі, складають запропонований нами інституційно-ціннісний підхід для аналізу феномену ідентичності [75; 58]. Цей підхід має на меті, по-перше, проілюструвати, яким чином цінності, неформальні інститути та ідентичність взаємно доповнюють один одного, а, по-друге, обґрунтувати можливість методологічного підходу, коли, вивчаючи неформальні інститути та цінності, можна вивчати особливості ідентичностей. Окрема складність та ризик запропонованого підходу полягає у тому, що ці три поняття, користуючись характеристикою Р. Брубейкера – несубстанційні, тобто досить абстрактні та максимально «невидимі» для аналітиків, оскільки ці категорії складно досліджувати через кількісний емпіричний аналіз. До того ж дані терміни максимально перевантажені сенсами та підходами до визначення, які дуже часто суперечать та заперечують одне одне.

Для того щоб емпірично «схопити» прояви ідентичності та неформальних інститутів, ми пропонуємо операціоналізувати ці поняття – розкласти на складові цінностей та практик. Нижче наведена таблиця, яка демонструє, яким чином можна досліджувати ідентичності через аналіз неформальних інститутів. Дана таблиця є авторською розробкою, в основі якої лежать підходи до класифікації неформальних інститутів, запропоновані О. Стойко, а також методи дослідження територіальної ідентичності відповідно до класифікації Я. Олійник та О. Гнатюк [126, с.124; 93]. Перелік прикладів

неформальних інститутів, наведений у таблиці, безперечно, не є вичерпним, і представляє можливі прояви неформальних практик (таблиця 2.1).

Таблиця 2.1

**Дослідження ідентичності через вивчення неформальних інститутів
(авторська розробка на основі концепцій О. Стойко, Я. Олійник та О.
Гнатюк)**

Рівень абстрагування (узагальнення)	Маркер ідентичності	Приклади проявів неформальних інститутів	Метод дослідження
Високий	Цінності	Цінності виживання /самореалізації; індивідуалізм /колективізм; довіра/солідарність, толерантність/чесність; недовіра/егоїзм; патріотизм. Кодекси етичної поведінки (кодекс джентельмена), релігійні цінності.	Масове дослідження (анкетування, інтерв'ю, опитування), укладання карт ментальних показників (карти місцевого патріотизму тощо).
	Політична культура, переконання (ідеологічні та геополітичні погляди, електоральні вподобання, електоральна активність тощо)	Звичаєве право, корупція, клієнтелізм, непотизм, тіньова економіка, мафія.	Комбіновані дослідження (поєднання масового та експертного дослідження), case study, польові спостереження. Дослідження історико-географічних умов розвитку просторової ідентичності.

Продовження таблиці 2.1

Рівень абстрагування (узагальнення)	Маркер ідентичності	Приклади проявів неформальних інститутів	Метод дослідження
Середній/низький	Практики (рутинні практики, практики дозвілля, практики святкування, культурні смаки –література, кіно, живопис, кулінарія тощо)	Корупція, фамілізм, обмежена мораль, вендета, практика дуелю, бартер; субкультури (хіппі, панки, футбольні фанати тощо), джерімендерінг, дисидентство.	Комбіновані дослідження (поєднання масового та експертного дослідження), case study, польові спостереження, психологічні дослідження (наприклад, тест Роршаха), кластерний аналіз, агентне моделювання
	Наратив (публічні репрезентації: мезо- та мікротопоніміка, символи, література, зміст інформаційних потоків тощо)	Будь-які прояви культури, «саміздат», практики публічної репрезентації	Дискурс-аналіз, аналіз фреймів, контент-аналіз (у тому числі аналіз літератури, аналіз музики)

Таким чином, ідентичність як прояв культури нерозривно зв'язана з практиками неформальних інститутів, які у свою чергу виникають та формуються на основі певних цінностей. Водночас інститути задають рамки та умови для функціонування і відтворення ідентичностей. Індивід виконує певні неформальні практики, керується неформальними інститутами, і, таким чином, ідентифікує себе з відповідною спільнотою, для якої подібні практики є нормою та «здоровим глуздом»; відтворення конкретних практик

демонструє, що «я – свій», а не «чужий». Саме тому, на наш погляд, досить показово і ефективно можливо досліджувати ідентичність через неформальні інститути.

2.2 Неформальні інститути в структурі регіональних ідентичностей: кейс Донбасу.

У цьому підрозділі ми екстраполюємо запропонований інституційно-ціннісний підхід на дослідження ідентичностей Донбасу. Зокрема, ми зосередимось на культурно-ціннісній специфіці регіону Донбасу, а також проаналізуємо особливості неформальних інститутів цього регіону, які характеризують регіональні ідентичності. Варто пояснити, що ідентичності Донбасу були обрані в якості об'єкта даного дослідження, оскільки, на нашу думку, і ми обґрунтовуємо це у нашій роботі, по-перше, на цьому прикладі дійсно можна продемонструвати максимально тісний взаємозв'язок ідентичності та неформальних інститутів, по-друге, надзвичайні умови, в яких опинились регіональні ідентичності Донбасу – збройний україно-російський конфлікт – дає можливість прослідкувати трансформації ідентичностей, а також проаналізувати їх в контексті безпосереднього протиставлення з ідентичністю «Іншого», що є досить ефективним для того спробувати емпірично «вхопити» та проаналізувати прояви ідентичності.

Більше того, російсько-український збройний конфлікт на Донбасі став мобілізаційним фактором, який «змусив» мешканців регіону обирати і визначитись із своєю ідентичністю. Військовий конфлікт став тією значимою соціальною трансформацією, що уможливила зміни ідентичностей: «У кризових ситуаціях, як зазначає соціолог А. Ручка, глибинне ідентифікаційне ядро індивіда може тимчасово чи назавжди перетворитись на корелятивний ідентифікаційний синдром, і навпаки: маргінальні раніше складники

інтегральної ідентифікаційної моделі можуть нібито раптово зайняти центральні позиції» [119, с.40].

Передусім одразу хочемо визначитись із термінами. Вживаючи поняття ідентичності Донбасу у множині, ми маємо на увазі різні «шари» або складові ідентичності Східної України. Ідентичність Донбасу ми також розглядаємо як ідентичність пограниччя, де «може відбуватися «відхід» від локальної регіональної ідентичності задля зближення з носіями «іншої» культури на кордоні. Ідентичність пограниччя як цілісність виникає в точці перетину багатьох ідентичностей: етнічної, релігійної, регіональної, національної, історичної, культурної» [65, с. 294; 22; 190]. Вживаючи термін «Донбас», ми маємо на увазі Донецьку та Луганські області (підконтрольні та непідконтрольні території). Там, де інформація буде приведена окремо для підконтрольних українському уряду територій чи для непідконтрольних територій, ми будемо робити відповідне позначення.

Саме по собі поняття «Донбас», звичайно, дискусійне. Багато хто з сучасних українських дослідників вважає, що Донбасу не існує і пропонує замінити його ширшими термінами «Донеччина» та «Луганщина» – «як питоми українськими землями, що нічим не будуть відрізнятися від, скажімо, Сіверщини, Волині, Прикарпаття» [128; 84]. З початком україно-російського збройного конфлікту у 2014 році, поняття Донбас взагалі стало надзвичайно заполітизованим і посіло основне місце у наративі пояснень причин та витоків цього конфлікту.

Ось, наприклад, як дану тенденцію характеризує К. Ботанова: «Із самого початку війни на Донбасі українські інтелектуальні кола заповзялися розшифрувати східні області України. Всі хотіли «почути Донбас», зрозуміти міфи, на яких він нібито тримається, і прояснити причини війни. Так ніби схід України – екзотичне «десь», яке дуже відрізняється від «тут», але збагнувши яке умовним «нам» відкриваються таємниці» [9]. Дослідниця зазначає, що такий підхід можна порівняти зі спробами «внутрішнього колоніалізму, поділу на «нас» і «них», екзотизації і маргіналізації, до яких

Схід, з огляду на імперські мейнстрімні наративи поп-культури так зручно надається», і посилається на концепцію «структури ставлень та референцій» Е. Саїда, який під колоніалізмом розумів «вибудовування культурного наративу, в якому «місцевим», хто б вони не були, заздалегідь відмовлено у праві на власні історії, голоси, імена, почуття і переконання, у праві на повагу, врешті-решт» [9; 120].

Апеляція до «окремішності» Донбасу, наявності відмінної політичної культури Сходу України складають вагомий напрямок сучасних досліджень передумов та причин початку україно-російського збройного конфлікту [68; 206; 239]. До цього напрямку, варто зазначити, відносимось і ми, проте, розглядаючи причини та тригери початку україно-російського збройного конфлікту ми тримаємось позиції синтезу внутрішніх та зовнішніх причин як, наприклад, А. Умланд, Т. Кузьо, А. Портнов (детальніше це буде розглянуто у першому підрозділі третього розділу) [139; 213; 103].

Ми вважаємо термін «Донбас» суспільно та історично усталеним поняттям (а також самоназвою регіону, якою досі користуються місцеві мешканці), яке позначає неформальне об'єднання Донецької та Луганської області як єдиного регіону на основі тісного переплетення у першу чергу економічних інтересів, а також на основі спільної історії та культури. У цьому дослідженні ми використовуємо поняття Донбас в якості соціального, економічного та культурного конструкту.

У даному підрозділі ми не будемо детально розглядати історію формування Донбасу як регіону, оскільки це не входить до дослідницьких завдань цієї роботи. Вичерпні історіографічні та етнокультурні дослідження формування Донбасу протягом XIX-XX століття представлені у роботах І. Кононова «Донбас в етнокультурних координатах України», В. Кулікова «Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу», роботах фахівчині з етнокультури Донецького регіону Л. Гасиджак, виданні про історію розвитку Донбасу від Українського інституту національної пам'яті [42; 60; 70]. Натомість ми зазначимо лише ключові

характеристики, притаманні Донбасу ХІХ-ХХ століття, і більш детально зосередимось на розгляді розвитку регіону та його особливостях вже у складі незалежної України.

Сама назва «Донбас» є скороченою назвою «Донецький басейн», яку на початку ХІХ століття вперше використав харківський інженер Є. Ковалевський у своєму геологічному дослідженні залягання вугільних пластів Донбасу [42, с. 50]. Головною детермінантою формування Донбасу протягом ХІХ-ХХ століття, безперечно, є те, що даний регіон формувався як українські землі в межах Російської імперії і далі – у складі СРСР. Як зазначає у своєму етнокультурному дослідженні І. Кононов, внаслідок особливостей міграційних процесів ХІХ століття «в етнічній структурі Донбасу склалася домінуюча етнічна коаліція українців та росіян, яка в подальшому визначала етнокультурний розвиток регіону» [60, с. 185]. Це дуже важлива характеристика, оскільки у сучасній побутовій свідомості України залишається розповсюджений стереотип про те, що Донбас складався як регіон із різних етносів, які були «зрусифіковані». Натомість основою етнічної структури Донбасу стали саме у певному сенсі паритетні українсько-російські відносини [60, с. 151].

Домінуюча над іншими етносами етнічна коаліція українців та росіян – це головна етнокультурна характеристика Донбасу, яка обумовила виникнення українсько-російського культурного синтезу в регіоні, що знайшло своє вираження в особливостях фольклору, мові, побутових практиках. Цю головну характеристику регіон зберігав навіть за часи таких великих суспільних криз як революція та громадянська війна 1917-1921 років, Велика Вітчизняна війна, розпад СРСР, коли відбувалась проблематизація етнокультурних характеристик Донбасу та спроби пошуку власної ідентичності.

Існування подібної етнічної коаліції українців та росіян обумовило проблему самоідентифікації мешканців регіону. Як зауважує І. Кононов, переписи населення кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ століття демонструють, що мешканцям регіону було досить складно охарактеризувати себе виключно як українців або як росіян [60, с. 158]. Ця проблема досить яскраво та детально

описана в автобіографічному романі В. Сосюри «Третя рота», в якому письменний та поет описує свої сумніви щодо етнічної самоідентифікації та врешті робить вибір на користь української ідентичності. Проте, як зауважують дослідники, багато мешканців взагалі ідентифікували себе в якості «перевертнів»: «”Ми не росіяни і не українці, ми – перевертні”, – нерідко можна почути ще і в наш час від місцевих жителів старшого покоління» [152, с. 49].

Ще одна провідна історична риса регіону – це, як зазначає японський історик Г. Куромія, традиція відсутності адміністративного контролю над регіоном: «... на Донбас реальна влада прийшла приблизно в 1920-х, із більшовиками. За часів царської Росії, навіть у другій половині ХІХ століття, коли в регіоні розвивалася важка промисловість, справжнього адміністративного контролю не існувало» [127].

За часів Радянського Союзу формується та «приживається» індустріальний образ Донбасу як переважно шахтарського регіону, «всесоюзної кочегарки», «серця Росії». Основи ідентичності Донбасу закладаються саме у 1930-х роках в рамках модернізаційного проекту СРСР, тоді як її формування припадає на 1960-1970-ті роки. Саме з цього періоду походить образ Донбасу як вітрини і зразка соціалізму «з побутовими символами «соціалістичного раю» – дешевою горілкою й ковбасою, достатньою кількістю робочих місць, швидким просуванням черги на житло» [22, с. 251].

«У радянські часи Донбас, - як зазначає Є. Головаха, - був найшанованішим регіоном України. Шана тоді визначалася внеском у важку промисловість та оборонний комплекс, а Донбас найбільше працював на обороноздатність СРСР» [44]. «Більшість жителів Донбасу завжди ідентифікувала себе не стільки із Росією, стільки із Радянським Союзом. Стрімкий розвиток регіону і зростання чисельності населення припадає на середину ХХ століття. Саме тоді "радянська людина" на Донбасі проявилася найяскравіше», - зауважує Д. Титаренко [44].

Саме у радянські часи конструюється шахтарська культура в якості основного ціннісно-культурного маркера визначення ідентичності Донбасу, яка транслюється та відтворюється в інформаційному дискурсі та побутовому фольклорі. Надзвичайно цікавою та показовою у цьому контексті є праця «Кінематографічна ревізія Донбасу», упорядкована Національним Центром Олександра Довженка, яка аналізує, який чином завдяки радянському кіно створюється індустріальний образ шахтаря в якості репрезентаційного канону донбаського регіону: «Автор першого вагомого фільму про Донбас Дзига Вертов акцентував увагу на машинах та фізичних проявів їхньої праці – ритмах, шумах. Проте вже в сюжетах Леоніда Лукова історії про шахтарів дидактично та літературно зводяться до нормалізації патріотичної шахтарської праці, яка була способом досягнення соціалістичних цілей, і верифікацією порядності того чи іншого гірника» [53, с. 30]. Образ шахтаря, який у фільмах переважно представлений як героїчна людина, що працює у небезпечному підземеллі, долає численні труднощі своєю невпинною працею та енергією, перетворюється на взірць радянської людини, а Донбас – на взірць радянської держави та втілення її економічної бази.

Безумовно, радянське кіно про Донбас у першу чергу використовувалось в якості потужного агітаційно-пропагандистського інструменту: «Фільми повинні були створювати такий образ Донбасу, який би змусив молодь «злітатись на його вогники», а потім працювати понаднормово, покладаючи на це всі свої сили. Фільми мали викликати ентузіазм, який потім втілювався б у трудовій діяльності. Отже, завданням кінематографістів у підсумку було збільшити видобуток вугілля» [53, с. 50]. Радянська культура, виходячи з прагматичних цілей, методично і послідовно формувала образ заможного та шанованого шахтаря, який «має усе, чого душа забажає, - просторі житла, красивий одяг, розваги, вільний час, машини» [53, с. 65]. Разом із тим, поза увагою у культурному дискурсі радянського Донбасу залишались альтернативні культурні ідентичності регіону, такі як аграрна, козацька, міграційна. У фокусі залишались професійні ідентичності, пов'язані виключно

на шахтарській, машинобудівній або суміжній праці. Подібна привілейованість Донбасу за радянських часів значно виділяла його серед інших регіонів. У той же час шахтарська культура, як зазначає польська дослідниця М. Студенна-Скруква, стала визначною характеристикою регіональної ідентичності, джерелом для почуття гордості та приналежності [127]. Саме тому протягом перших років незалежності України, в умовах суспільної аномії, ціннісного вакууму та кризи, «ціннісної розгубленості» та нерозуміння логіки функціонування нових посткомуністичних інститутів, в умовах «соціальної трамви» згідно з П. Штомпкою, відбулось посилення регіональної ідентичності Донбасу; саме регіональна ідентичність для мешканців Донбасу стала тими орієнтаційними сенсами, які заповнили вакуум ідентифікації з державою [159; 63, с. 40]. Уявлення про певну окремішність та особливість Донбасу протягом 1990-х років були притаманні у рівній мірі як мешканцям Донецької області, так і Луганської області. І. Кононов наводить наступні показові соціологічні дані, отримані в результаті проведення соціологічних досліджень, проведених Соціологічною лабораторією Центру з вивчення суспільних процесів та проблем гуманізму Луганського національного педагогічного університету імені Т. Шевченка протягом 1991-1996 років (Рис. 2.4).

Рис. 2.4. Уявлення читачів газет про специфіку територіальної спільноти Донбасу (гістограму складено на основі даних І. Кононова) [60, с. 163].

* Опитування здійснювалося в містах Луганськ, Красний Луч, Стаханов та в Попаснянському районі методом стандартизованого інтерв'ю на замовлення редакції «Нашої газети».

** Вибірка формувалася за серійним принципом у відповідності зі списками передплатників «Нашої газети» на обраних відділеннях зв'язку у містах Луганськ, Красний Луч, Стаханов, в Лутугінському та Міловському районах. Опитування проводилося методом стандартизованого інтерв'ю за місцем проживання на замовлення редакції «Нашої газети».

Як бачимо, переважна більшість мешканців Луганської області протягом 1991-1996 років визначає Донбас як «особливу спільноту людей, що має витоки як в Україні, так і в Росії», при цьому майже порівну діляться думки, щодо того, хто складає населення Донбасу – українці чи росіяни. Відповідно, українці та росіяни майже на рівних вважаються основними етносами, що формують Донбас. Розподіл за національностями в рамках дослідження «Національно-культурні орієнтації населення Луганської області», проведеного у 1992 році Соціологічною лабораторією Центру з вивчення суспільних процесів та проблем гуманізму Луганського національного педагогічного університету імені Т. Шевченка спільно з Луганським гуманітарним центром, демонструє такі ж самі тенденції (Рис. 2.5).

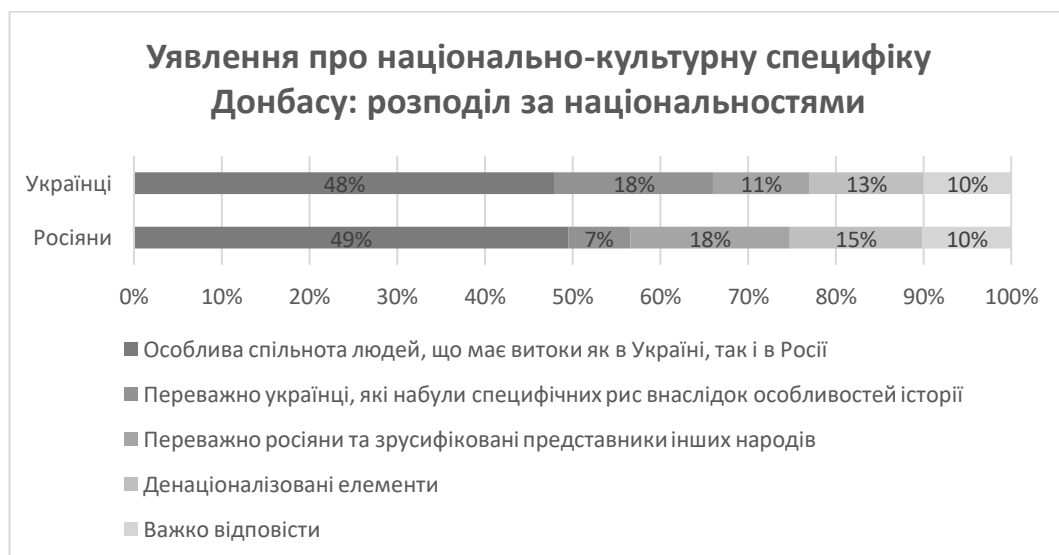

Рис. 2.5 Уявлення про національно-культурну специфіку Донбасу: розподіл за національностями (гістограму складено на основі даних І. Кононова) [60, с. 164].

Окремо варто підкреслити лише те, що ті респонденти, які назвали себе українцями визнають український характер донбаської спільноти, а ті, хто охарактеризував себе як росіяни – розглядають цю спільноту як російську.

І. Кононов також наводить цікаві дані щодо літературних вподобань мешканців Луганщини (як ми вже розглянули в попередньому підрозділі, літературні вподобання та практики складають важливий елемент ідентичності). Так, відповідно до вже згаданого дослідження «Національно-культурні орієнтації населення Луганської області», проведеного у 1992 році, переважна більшість населення надавала перевагу російській літературі (Рис. 2.6).

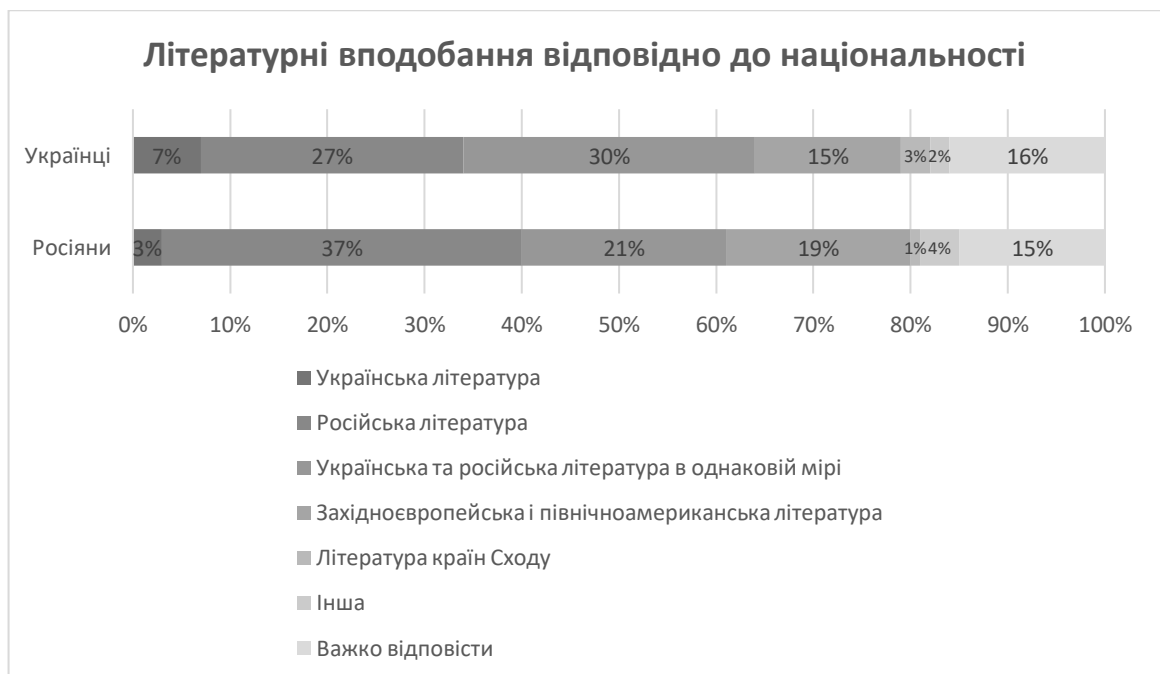

Рис. 2.6 Літературні вподобання відповідно до національності (гістограму складено на основі даних І. Кононова) [60, с. 169].

Окрім того, що протягом 1990-х років серед мешканців Луганської області було наявне сприйняття Донбасу як окремого та самобутнього регіону, панувало також переконання у тому, що національно-культурна специфіка Донбасу збережеться і в майбутньому (Рис 2.6).

Рис. 2.7 Уявлення мешканців Луганської області про культурне майбутнє регіону (гістограму складено на основі даних І. Кононова) [60, с. 166].

Нарешті, у контексті аналізу регіональної структури України, варто також поглянути на думку мешканців Луганщини щодо відносин між Сходом і Заходом, співвідношення ідентичностей Донбасу та Галичини. Далі наведені дані загальнообласного опитування проведеного в липні 1994 року (Рис. 2.7).

Рис. 2.8 Думка мешканців Луганщини щодо відносин між Сходом і Заходом України (гістограму складено на основі даних І. Кононова) [60, с. 174].

Дані дослідження свідчать про те, що переважна більшість мешканців Луганщини вбачала суперечності між Сходом та Заходом не лише на політичному рівні, але також і на рівні населення. Ця тенденція зберіглась і відповідно до аналогічного дослідження, проведеного у 2004 році: 42,9 % респондентів (серед 1166 опитаних громадян) відмітили існування суперечностей на обох рівнях [60, с. 437].

Для того щоб розглянути ідентифікаційні тенденції Донецької області протягом першого десятиліття незалежності України, проаналізуємо дані, наведені у роботі Н. Черниш та О. Маланчук «Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька: компаративний аналіз (1994-2004 рр.)» [Черниш& Маланчук, 2007]. Дослідниці пропонують вивчати ідентичність через ідентитети (у нашому дослідженні ми використовуємо синонімічне до цього поняття – маркери ідентичності). Відповідно до певного набору ідентитетів вони виділяють вісім типів ідентичностей [151, с. 71]:

1. Етнічна ідентичність (ідентитети – національність, рідна мова тощо);
2. Регіональна ідентичність (ідентитети – регіон проживання; загальний – у межах країни – або локальний, пов'язаний із певною місцевістю);
3. Гендерна ідентичність (ідентитет – стать);
4. Вікова ідентичність (ідентитет – вікові групи);
5. Класова ідентичність (ідентитети – класи і соціальні прошарки, такі як робітники, селяни, інтелігенція, багаті, бідні і т. ін.);
6. Ідентичність, пов'язана з родом занять чи фахом (ідентитети – професійні, освітні, соціально-демографічні групи, наприклад, пенсіонери, студенти);
7. Культурна ідентичність (ідентитети – релігія, мова, історія);
8. Політична ідентичність (ідентитети – ідеологія, рух, партія).

Виходячи з даного методологічного підходу, Н. Черниш та О. Маланчук досліджували ідентичності Львова та Донецька, пропонуючи респондентам обрати серед 29 різних ознак-ідентитетів ті, які, на їхній погляд, найкраще їх

характеризують. Далі наведені гістограми, які містять ідентифікаційні позиції, які найчастіше були обрані респондентами (Рис. 2.8, Рис. 2.9).

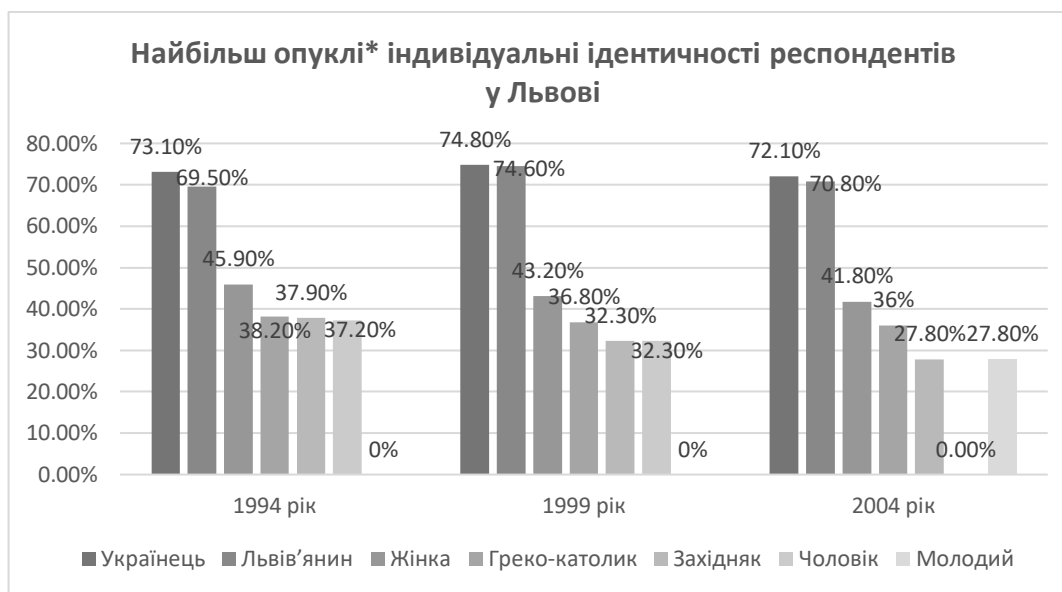

Рис. 2.9 Найбільш опуклі індивідуальні ідентичності респондентів у Львові (гістограму складено на основі даних Н. Черниш та О. Маланчук) [151, с. 75].

**Термін «опуклий» (з англійської – salient) вживається у західних підходах дослідження ідентичності для позначення найбільш важливих для індивіда/групи ідентичностей [203]*

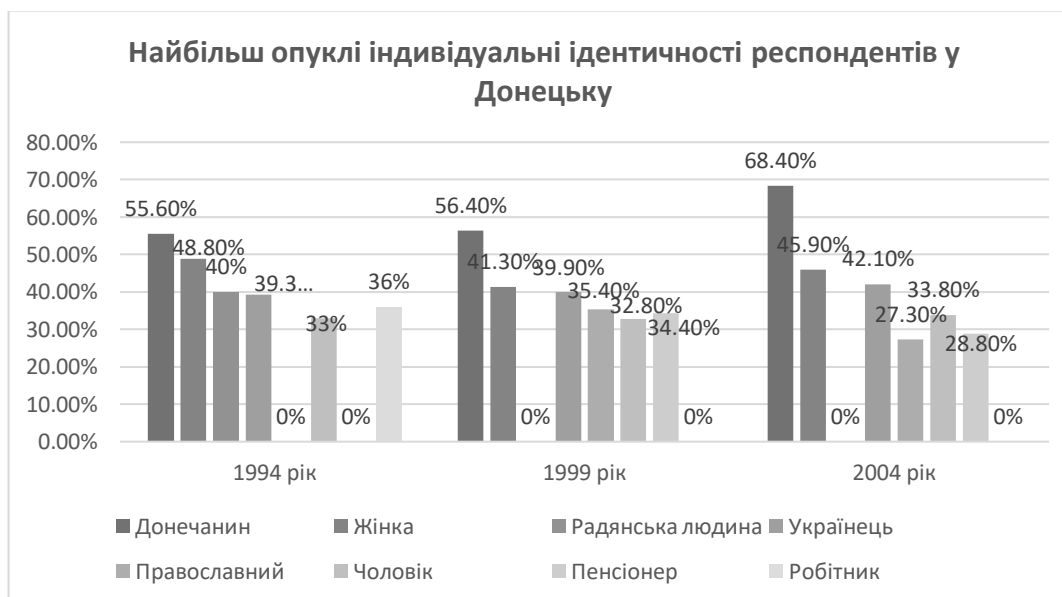

Рис. 2.10 Найбільш опуклі індивідуальні ідентичності респондентів у Донецьку (гістограму складено на основі даних Н. Черниш та О. Маланчук) [151, с. 75].

Ідентитети наведені у порядку значимості (на першому місці з більшої відсотковою часткою стоїть найважливіша для респондента ідентичність). Для кожного року представлені шість найбільш значимих ідентитетів.

Виходячи з наведених даних, бачимо, що протягом десятиліття локальна ідентичність є найважливішою для мешканців Донецька, у той час як для мешканців Львова на першому місці є загальнонаціональна українська ідентичність. Цікаво, що на третьому місці у 1994 році донеччани обрали ідентичність радянської людини і що протягом наступних років ця ідентичність змінилась на загальнонаціональну. Також важливо підкресли те, що протягом 1994-2004 років найбільш опуклі ідентичності міста Львова залишались майже стабільно незмінними (окрім вікової та гендерної ідентичності), тоді як ідентичності міста Донецьк були більш мінливими та змінювались.

В якості додаткової дослідницької методики Н. Черниш та О. Маланчук також був використаний метод самоотожнення індивіда з певними соціальними групами, в рамках якого респондентам було запропоновано відповісти, чи мають вони «багато спільного», «трохи спільного», «дуже мало» або «нічого спільного» із наведеними групами [151, с. 84]. Респонденти зі Львова у 1994 та 1999 роках відповіли, що найбільше спільного вони мають з українцями та робітниками (перше та друге місця відповідно), у 2004 році мешканці Львова зазначили, що мають найбільше спільного з українцями та пенсіонерами. У той час як, відповідаючи на питання із ким вони мають найменше спільного, респонденти зі Львова зазначили, що із комуністами. Респонденти з Донецька зазначили, що найбільше спільного вони мають із робітниками та пенсіонерами (у 1999 та 2004 році на першому місці були робітники, у 1999 році – пенсіонери). Натомість, відповідаючи на питання із ким вони мають найменше спільного, мешканці Донецька зазначили, що з українськими націоналістами [151, с. 84]. Ці дані дуже яскраво демонструють ціннісно-ідеологічну відмінність умовного Заходу та Сходу України та свідчать, що у першу чергу мешканці Донецька співвідносять себе з професійними та віковими групами на протиположності національній групі.

Нарешті поглянемо на дані щодо ставлення мешканців Донецьку на цілісність України (Рис. 2.10, Рис. 2.11). Отримані в рамках вже згаданого дослідження дані, демонструють, що мешканці Донецька однозначно бачили свій регіон у складі України, хоча і з певними сумнівами відповідали що, не згодні з тим, що їхній регіон був би багатшим, коли б не був частиною України.

Рис. 2.11 Рівень згоди чи незгоди мешканців Донецьку із твердженням «Мій регіон був би багатшим, коли б не був частиною України» (гістограму складено на основі даних Н. Черниш та О. Маланчук) [151, с. 89-90].

Рис. 2.12 Рівень згоди чи незгоди із твердженням «Мій регіон має спільну долю з рештою України» (гістограму складено на основі даних Н. Черниш та О. Маланчук) [151, с. 89-90].

Ми розглянули вищенаведені дані, для того щоб показати, що станом на перше десятиліття незалежності України Донбас як на суспільному, так і на елітному рівнях сформувався на ґрунті радянської спадщини в якості окремого регіону з власними політико-економічними та соціокультурними моделями та практиками, носіями та творцями якого стали пересічні громадяни та регіональні еліти (переважно донецькі еліти, оскільки луганські еліти, як зазначають дослідники, були неконсолідовані) [62].

Таким чином, якщо для формування та виокремлення західного регіону ключове значення відіграла етнічність, регіон Донбас був символічно сформований на факторі місцевості і визначну роль для формування соціальної структури тут відіграли соціально-економічні ієрархії. Формулювання «ми – з Донбасу» для багатьох мешканців регіону значила більше, ніж «ми - українці» або «ми - росіяни». Якщо у 1990-х роках одні із найбільш значимих соціальних статусів в регіоні були так звані «червоні директори» та «вугільні генерали», як зазначає Я. Верменич, «із 2000-х років «новим героєм» донецької ідентичності стає бізнесмен – більше того, бізнесмен від металургії, що пов'язане насамперед із занепадом вугільної галузі» [22, с. 301]. Із цим також пов'язане формування та зростання впливу патерналістської системи відносин у регіоні.

Додатковим вагомим фактором для конструювання та закріплення регіональної ідентичності Донбасу стало його різке протиставлення із західним регіоном України. Як зауважує Т. Панченко, регіональна ідентичність розвивається за умови наявності принаймні двох факторів: культурних та соціально-економічних. «Особлива регіональна історія, традиції або міфи (які виступають часто як інтерпретації минулого), мова, релігія, регіональна література, музика, фольклор складають передумови розвитку регіональної ідентичності культурного характеру... Міжрегіональні диспропорції в рівнях соціально-економічного розвитку утворюють передумови регіональної ідентичності соціально-економічного характеру» [95, с. 73]. Саме завдяки створенню міжрегіональних диспропорцій в інформаційному та соціально-політичному дискурсі України, акценту на різких відмінностях між

макрорегіонами Схід та Захід, регіональна ідентичність Донбасу отримала додаткове підкріплення та фактор консолідації.

В умовах незалежної України Донбас став розглядатись не як регіон з прогресивними тенденціями, як було за часів СРСР, а як відстаючий регіон з тягарем пострадянського минулого. Так, протягом 1990-2000-х років в українському інтелектуальному дискурсі склалась опозиція «Львів-Донецьк» як прояв двох діаметрально протилежних крайніх полюсів політичного та культурного спектру, умовного Заходу та Сходу. При цьому відтепер Захід став розглядатись як носій сучасних та проєвропейських тенденцій, у той час як Схід характеризувався як проросійський з радянськими сантиментами. Дана бінарна опозиція ще більше підкріплювалась тим, що у Львові розмовляли переважно українською, а в Донецьку – російською мовами. Додатково підсилив та закріпив регіональне розмежування електоральний фактор, коли, починаючи з 2004 року, Захід почав стабільно голосувати за умовно проукраїнські політичні сили, а Схід підтримував проросійських кандидатів та партії [1, с. 162]. Детальніше дискримінаційна риторика по відношенню до Донбасу та її наслідки ми розглянемо у підрозділі 2.3. Наразі варто зафіксувати той факт, що регіональна ідентичність Донбасу значною мірою також була сформована на протиставленні регіонів Донбас – Галичина.

Щодо специфіки неформальних інститутів на Донбасі передусім відзначимо, що регіону притаманні неопатримоніальні політичні практики, характерні для України в цілому. Неопатримоніальні практики мають наступні основні ознаки [142]:

- Сформований клас рентоорієнтованих політичних діячів-підприємців, що використовують політичні інструменти впливу для реалізації власних економічних інтересів та цілей;

- Особисте/приватне використання державно-адміністративних ресурсів, у першу чергу силової та фіскальної державних функцій;

- Ключова роль клієнтарно-патронажних відносин в рамках політико-економічних процесів та політичної боротьби, що перетворює політичних акторів та партії на так звані політичні машини.

Неопатримоніальна політико-економічна модель на Донбасі складається у 1990-х роках, коли з колишньої партійної, комсомольської та господарської радянської номенклатури та нових бізнесменів формуються регіональні еліти. І. Кононов так характеризує цей період: «Ведення бізнесу в Україні загалом та на Донбасі особливо було пов'язано з кримінальними практиками. Процес перерозподілу суспільного багатства, що відбувався у 1990-х роках, зумовив слабкість української держави. Інституційна неспроможність державного апарату щодо захисту власності та забезпечення контрактів вела до системного залучення до економічної діяльності кримінальних структур» [61]. Посилення регіональних кримінально-олігархічних еліт сприяло перетворенню Донбасу на відмежований від впливу центральної влади регіон, що у свою чергу сприяло формуванню відмежованої донбаської ідентичності, яка протиставлялась із загальнодержавною ідентичністю. На думку Г. Коржова, «підйом регіональної ідентичності в Донбасі відбувався поступово, мірою укріплення олігархічної форми правління, зростання авторитарних і патрональних тенденцій у соціальному житті краю. Саме тут найбільше поширилася патрон-клієнтилістська форма соціальної взаємодії, побудована на нерівноправних відносинах і підданській залежності за умов концентрації небачених ресурсів у руках вузької верстви правлячої еліти» [63, с. 41].

Найяскравішим прикладом втілення неопатримоніальних практик на Донбасі є період президентства В. Януковича (2010-2014 роки). Протягом цього періоду через аналіз політичних рішень та кадрових призначень можна простежити процес будівництва В. Януковичем власної неопатримоніальної мережі в рамках партійної структури, в результаті чого було створено та швидко зміцнено так звану «сім'ю», до складу якої ввійшли родичі та найближчі соратники президента. У цей період найяскравіше простежується політична боротьба задля отримання впливу на уряд, для того щоб мати вплив на розподіл видатків держави.

Як зазначає Ю. Мацієвський: «Президент особисто курував персональний склад Кабінету Міністрів України, у якому менш ніж за два роки змінилося 20 з 29 міністрів, призначених у березні 2010 року. Із 33 членів першого уряду М. Азарова 23 мали неформальні зв'язки з В. Януковичем. Із них лише 2 не були членами Партії Регіонів. У другому уряді М. Азарова, призначеному в грудні 2012 р., до найближчого оточення В. Януковича належали 9 представників, з них 6 вважалися висуванцями «Сім'ї». У новому складі уряду посилювався вплив «Сім'ї» і групи Р. Ахметова, а вплив групи Д. Фірташа, В. Литвина і М. Азарова зменшився. Головами обласних державних адміністрацій на місцях стали не просто члени Партії Регіонів, а переважно ті з них, хто керував виборчими штабами В. Януковича на останніх виборах» [82, с. 22]. Послідовно дотримуючись такої кадрової політики та обираючи лояльних та близьких до «сім'ї» людей на регіональному та національному рівнях, президент зміцнював та формував клієнтарні патронажні мережі, забезпечуючи таким чином електоральну підтримку Партії Регіонів, а також реалізуючи власні інтереси за рахунок державно-адміністративних ресурсів. Власне, на підставі саме цього факту домінування неформальних інститутів над формальними Ю. Мацієвський характеризує український політичний режим як гібридний [82, с. 56].

Відповідно до нашого аналізу принципів формування коаліцій на регіональному рівні, здійсненого спільно з А. Авксентьєвим, можна простежити, що коаліції в обласних радах зазвичай виконують переважно патронажно-підпорядковану роль та функцію по відношенню до президентської адміністрації. Більше того, незважаючи на результати виборів та різні можливі конфігурації коаліції, «партія влади» регулярно захоплює найбільшу частку реальної влади і, зрештою, стає ключовим гравцем коаліції, тоді як регіональні ради де-факто набувають функцій «офісів», єдине завдання яких – підтверджувати рішення регіональних адміністрацій [163].

Фокусом даного дослідження не є саме неформальні неопатримоніальні практики, детальніше з аналізом яких можна ознайомитись у працях О. Фісуна, Г. Хейла, В. Гельмана, Ю. Мацієвського, О. Крисенко. Хоча ми визнаємо, що ці

неформальні практики є важливою складовою регіональних ідентичностей Донбасу. Виходячи з ціннісного аспекту функціонування неформальних інститутів (цінності як прояв неформальних інститутів на найбільш абстрактному рівні були проаналізовані нами у підрозділі 1.2), дане дослідження ставить питання, чому можливе існування та стабільне відтворення неопатримоніальних практик? Передусім, основна причина – це слабкість формальних інститутів і відсутність ефективної системи стримань і переваг, певних бар'єрів, які би ускладнювали можливість виконувати дані практики та передбачали санкції, більше того сама політична система заохочує таку поведінку і створює усі стимули для цього (детальніше ці причини розглянуті у роботі Г. Кліпкової «Дієспроможність державних інститутів: пострадянський аспект») [59]. До того ж дуже важливим є те, що на неформальному суспільному рівні участь в неопатримоніальних практиках вважається «нормальною» з точки зору цінностей, які ми розглядаємо як критерії для здійснення вибору між наявними альтернативами. Як ми вже зазначали, неформальні практики ефективно існують і відтворюються за умови, коли вони вкорінені у переконаннях та ставленнях індивідів.

Виходячи з того, що цінності є тими стимулами для індивідів, яких неформальних практик дотримуватись, а яких ні, розглянемо, які переважають ціннісні установки на Донбасі. Так, І. Кононов виділяє такі базові характеристики щодо цінностей Донбасу [60, с. 223]:

- Суперечливість ціннісної свідомості жителів Донбасу. Ця риса в цілому характерна і для всієї України. Позитивне відношення мають соціальні інститути, що спрямовані на забезпечення соціального блага. При цьому у центрі ціннісної системи є мала група.

- Для більшості мешканців Донбасу основним мірилом успішності сучасного життя є багатство. Цю тенденцію підтверджує дослідження проведене Соціологічною групою «Рейтинг» від імені Центру аналізу та соціологічних досліджень Міжнародного республіканського інституту у 2019 році, відповідно до якого серед цінностей на Сході України домінує цінність

заможності (Маріуполь – 63 %, Северодонецьк – 65 %), у той час як на Заході України демократія є ціннішою, ніж заможність (Тернопіль – 58 %, Львів – 57 %), [125]. Відповідно до класифікації цінностей Р. Інглхарта дані показники вказують на домінування традиційних цінностей на Донбасі [58].

- Цінності мешканців Донбасу не протиставляють їх мешканцям інших регіонів України, хоча на регіональному рівні інтерпретується загальноукраїнська ціннісна система. Важливою цінністю для Донбасу є сама специфіка цього регіону.

У 2007 році в рамках трендового соціологічного дослідження «Львів-Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархії суспільних лояльностей – 1994, 1999, 2004 рр.» було проведено факторний аналіз, для того щоб визначити основні напрямки, які здатні консолідувати українське суспільство. Факторний аналіз змінних Східного регіону вказав на переважання етнополітичних аспектів в рамках загальної внутрішньої стратегії розвитку України. У той час як громадянські та етнонаціональні стимули були виокремлені як менш значимі. Цікаво, що серед етнополітичних чинників найбільшу вагу отримав фактор «консолідація навколо харизматичного лідера» [132].

Аналізуючи, наскільки Донбасу притаманні європейські цінності, К. Зарембо, вивчаючи емпіричні дослідження, виділяє такі ключові характеристики [47, с. 5]:

- Не дивлячись на досить низький рівень підтримки євроінтеграції на Донбасі, Донецька та Луганська області не є антиєвропейськими. Уявлення про Європу та пов'язаним із нею Європейський Союз мають значну привабливість для мешканців регіону з точки зору носіїв стандартів та цінностей, які є недоступними та/або бажаними для жителів регіону. Ця характеристика є справедливою навіть за умови, що більшість мешканців виступають проти членства у ЄС.

- Певна частка населення регіону не бачить суперечності між вступом до ЄС та інтеграцією з Росією. Ці два інтеграційні проекти не вважаються взаємовиключними.

- Не зважаючи на те, що значна частина мешканців Донбасу не підтримують євроінтеграцію, дана тема не може стати причиною для суспільних протистоянь чи протестів.

- Період після 2014 року характеризується «вибухом» громадського активізму, протягом якого значно збільшилась кількість громадських організацій та рухів. Саме громадські організації є промоутерами європейських цінностей та практик взаємодії держави та громадян.

Серед інших цінностей Донбасу варто виокремити патерналізм та консерватизм. Так, відповідно до дослідження проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» від імені Центру аналізу та соціологічних досліджень Міжнародного республіканського інституту у 2019 році 75 % респондентів Северодонецька та 70 % респондентів Маріуполя зазначили, що «держава повинна брати на себе більше відповідальності у забезпеченні життя кожного громадянина», а не «люди повинні брати на себе більше відповідальність за забезпечення свого життя» [125]. У порівнянні з іншими регіонами – це найбільша частка респондентів, що свідчить про те, що Донбас є найбільш патерналістичним регіоном. Про консерватизм поглядів свідчать такі дані: 85 % респондентів Северодонецька та 77 % респондентів Маріуполя зазначили, що заради порядку в Україні можна поступитись певними демократичними принципами і свободами. Щодо того, чи має держава більше регулювати бізнес чи має давати більше свободи для розвитку бізнесу, більшість респондентів обрали перший варіант (49 % респондентів Маріуполя та 48 % респондентів Северодонецька), хоча відповіді розділились майже порівну (другий варіант обрали 42 % респондентів Маріуполя та 46 % респондентів Северодонецька). Цікаво, що при цьому мешканці Маріуполя та Северодонецька дуже рідко подорожують до країн Європи, проте трохи частіше подорожують до інших регіонів України та країн СНД.

Дані дослідження Індексу соціальної згуртованості і примирення (SCORE) 2019 року свідчать про досить високий рівень толерантності до корупції, коли корупція сприймається як частина повсякденного життя, якої

не можна уникнути (індекс 4.5 з 10 – в Луганській області, індекс 4.6 з 10 – в Донецькій області, де 10 позначає найвищий рівень толерантності до корупції) [245]. Відповідно до Індексу соціальної згуртованості і примирення (SCORE), складеного у 2021 році, 62 % мешканців Донецької та Луганської областей жалкують про розпад СРСР [244].

Підсумовуючи характерні риси ідентичності Донбасу, ми скористаємось характеристикою польської дослідниці М. Студенни-Скрукви, яка виділяє три провідні риси Донбасу. Перша риса – значна повага та прив'язаність до російської мови, яка співіснує з упевненістю, що за допомогою цієї мови можна виражати українську культуру. Тобто у такій ситуації російськомовна людина не тотожна етнічному росіянинові, російська мова виступає лише як засіб комунікації. «Очевидно, що з російською мовою проблем у незалежній Україні не було: досі вона поширена як у медіа, так і в політиці, але в інтелектуальному українському дискурсі російська мова асоціювалася з проблемними регіонами країни, які сприймають як не цілком українські» [127]. Другою рисою є шахтарська культура, формування якої ми досить детально розглянули у цьому підрозділі. Під шахтарською культурою мається на увазі повага до шахтарів, гордість за природні ресурси, почуття особливості та одночасно сум за величним минулим в умовах, коли закриваються вугільні шахти. Третя риса – це міф про сепаратизм, який у сучасних умовах добре спрацював (детальніше про це буде розглянуто у третьому розділі). «З одного боку, він є засобом залякування Києва, коли олігархічні еліти лякають українську столицю відокремленням, а з другого — для простих людей він є засобом компенсації статусу культурного підпорядкування столиці, яка, на думку донбасців, не репрезентує їх достатньою мірою. Тобто тамтешній людина думає так: ми не надто підходимо для такої держави, якою є Україна, тому можемо відірватися від неї» [127]. Таким чином, ми бачимо, що регіонально-культурна свідомість мешканців Донбасу є вираженням змісту глибинної історично-інституційної пам'яті та результатом відтворення структури та цінностей, які дуже повільно змінюються.

2.3 Практичне значення і функції регіональної ідентичності: конфлікт на Донбасі – конфлікт ідентичностей?

Даний підрозділ присвячений детальному аналізу питання, які практичні та прагматичні функції виконує ідентичність у сучасному світі. На прикладі Донбасу ми розглянемо, яким чином апелювання до наявності окремішньої особливої ідентичності Донбасу, по-перше, дійсно призвело до формування та консолідації цієї ідентичності, а, по-друге, уможливило та підживило розгортання та перебіг російсько-українського конфлікту.

Розпочнемо наш аналіз з вивчення підходів до функцій ідентичності, які пропонують західні та вітчизняні дослідники. Так, Р. Брубейкер виділяє такі способи розуміння ідентичності і відповідні функції [10, с. 74-77]. В рамках першого підходу ідентичність розуміється як основа або базис соціальної чи політичної дії, що протиставляється поняттю «інтерес». Ідентичність у такому підході використовується для того, щоб підкреслити, що індивідуальна чи колективна дія може керуватись партикуляристським саморозумінням, а не загальносуспільною користю. Другий підхід розуміє ідентичність як специфічно колективний феномен, що позначає основоположну тотожність членів групи. Його можна розуміти об'єктивно (як тотожність «у собі») чи суб'єктивно (як пережиту, відчуту або сприйняту тотожність). Подібна тотожність проявляється в солідарності, в однакових колективних діях. У цьому сенсі ідентичність аналізується в дослідженнях соціальних рухів, гендері, расі, етнічності та націоналізмі. Третій підхід більш характерний для психологічних напрямків дослідження розглядає ідентичність як базовий та ключовий аспект індивідуальної чи колективної «самості», основної умови соціального буття, що вказує на глибинні, міцні, основоположні критерії цієї «самості». Четвертий підхід розуміє ідентичність як випадковий продукт соціальної і політичної дії, а також як основа чи базис для подальшої дії. В рамках п'ятого підходу під впливом постструктуралізму та постмодернізму ідентичність розглядається як крихкий продукт різноманітних конкуруючих

дискурсів, для того щоб підкреслити нестабільну, множинну, фрагментарну природу сучасного «я» [10, с. 74-77].

I. Валлерстайн виділяє економічно-прагматичну функцію ідентичності, в рамках якої конструювання локальної ідентичності може допомогти локальних панівним класам або елітам зберегти та укріпити своє панування: «Коли локальним панівним стратам загрожує новоутворена класова свідомість страт нижчих, акцент на місцевій культурі може виявитися хорошим способом запобігти локальному внутрішньому конфлікту, що перетворює утворену напруженість в солідарність місцевої громади проти зовнішнього ворога. Якщо локальні панівні верстви до того ж відчують тиск з боку певних груп вищих рівнів світ-системи, то це подвоює їх мотивацію створювати локальну ідентичність» [18, с. 434].

M. Моран розглядає ідентичність в якості лексичного інструменту, що класифікує відповідно до тих критеріїв, які вважаються суттєвими для конкретного індивіду чи групи, пристрій, що функціонує як класифікатор індивідів за певним унікальним типом. Дослідниця зазначає, що неправильно аналізувати ідентичність з точки зору внутрішньої, універсальної чи постійної властивості індивідів чи груп, яку люди завжди мали, або як гнучку та плинну соціальну конструкцію. Натомість, наголошує M. Моран, ідентичність варто розуміти як сучасну технологією класифікації [86].

Поряд із вищезазначеними функціями ідентичність може забезпечувати основи для спільних уявлень про легітимність. Показовим для ілюстрації цього принципу є дослідження Є. Чимирис. Дослідниця вивчає проблему легітимності в умовах розділених суспільств на прикладі Сербії та України. Поняття розділеності в концептуалізації Є. Чимирис накладається на поняття перехідних суспільств, що переживають часи радикальних соціально-політичних трансформацій. Є. Чимирис використовує когнітивний аналіз дискурсу – «когнітивну теорію метафори», аналізуючи документи та праці сербських та українських суспільно-політичних діячів.

Головна проблема розколотих перехідних суспільств, наголошує вчена, – це суперництво між різними легітимізуючими моделями. «Легітимізуюча модель – це сукупність базових ідеалізованих когнітивних моделей, які пояснюють існуючий інституційний порядок, формуються лідерами та елітами та спираються на існуючі моделі» [153].

Легітимізуюча модель містить низку значимих знань – історичного, геополітичного, культурного характеру. Таке знання також містить елементи ідентичності. Створення нових легітимізуючих моделей – прерогатива політичної еліти, проте ці моделі мають обов'язково спиратись на існуючі традиції легітимності. «Створення занадто великої кількості нових метафор, не підкріплених традицією, може призвести до порушення комунікації між населенням і владою, сприяти кризі легітимності» [153].

Основний висновок дослідниці полягає у тому, що для того щоб вирішити проблему кризи легітимності в розділених перехідних суспільствах, недостатньо лише змінити інституційний порядок чи електоральні правила. Для цього важливо забезпечити досягнення мінімального консенсусу щодо основної легітимізуючої моделі серед політичної еліти, яка має підтримувати постійний діалог із приводу інституційних моделей, враховуючи інтереси всіх сегментів суспільства.

В своїй основі легітимізуюча модель має базуватись на особливостях національних, регіональних та локальних ідентичностей. Іншими словами, ключові причини кризи легітимності в Сербії та Україні становлять соціокультурні розколи, які визначають базові конфліктуючі легітимізуючі моделі.

Проте основні відмінності процесу легітимізації між двома державами полягають у ролі історичної традиції та кількості легітимізуючих моделей (таблиця 2.10) [153].

Таблиця 2.10

Легітимізуючі моделі, що претендують на формування інституційного порядку в Сербії та Україні (базуються на соціокультурних розколах) відповідно до Є. Чимирис

Сербія	Україна
1. «Націоналістична» (ключовий принцип: рішення проблеми Косово з точки зору утисків сербів, державу необхідно будувати на основі традиційних цінностей і міфів)	1. «Націоналістична» (ключовий принцип: модель нації-держави за формулою «одна нація – одна держава – одна мова»)
2. «Ліберальна» (ключовий принцип: рішення проблеми Косово в контексті права національних меншин на самовизначення)	2. «Євразійська» (ключовий принцип: базується на традиціях радянського минулого)
	3. «Центристська» (ключовий принцип: побудова інклюзивного громадянського націоналізму; Україна – сполучна ланка між Європою та Росією)

Наступна функція ідентичності полягає у її мобілізаційному потенціалі до спрямованої колективної дії. При цьому ідентичність апелює до екзистенціального страху бути невидимим, залишитись непоміченим, вона звертається до внутрішньої необхідності людини відчувати себе кимось і, відповідно, відчувати свою причетність до чогось і діяти з усіма уявними членами спільноти воєдино. Ф. Фукуяма підкреслює, що політика сьогодні – це передусім боротьба за визнання; «це перш за все це про те, щоб ти не був невидимкою» [147].

Виходячи з вищерозглянутих функцій, ідентичність може бути як джерелом та причиною конфлікту, так і інструментом для його вирішення. Так, ще С. Хантінгтон висував класичні застереження щодо того, що у

сучасній світовій політиці головним джерелом конфліктів стане не ідеологія, чи економіка, а саме розбіжності в культурах. «Нація-держави залишаться головною діючою особою в світових справах, але найбільш значимі конфлікти глобальної політики відбуватимуться між націями та групами, що належать до різних цивілізацій» [148]. У свою чергу найгостріші конфлікти виникатимуть на міжцивілізаційних межах (на так званих «зламах»). На східному кордоні України, де вона межує з Росією, за С. Хантінктоном, саме й проходить цивілізаційна межа, така собі буферна зона, тому концепція вченого є дієвою та має наочні політико-соціальні приклади.

Підсумовуючи розглянуті підходи та концепції, можна виділити такі практичні функції ідентичності:

- Трансформаційна - ідентичність є ключовою рушійною силою розвитку та змін у сучасному суспільстві;

- Інтеграційна – здійснює інтеграцію індивіда у суспільство відповідно до принципів історичного та соціокультурного контексту;

- Легітимізуюча – ідентичність створює основи для суспільних уявлень про легітимність, які розділяє певна суспільна група/групи. Як зазначає К. Коростеліна, легітимізація влади ґрунтується на застосуванні, модифікації та створенні конкретних норм та соціальної ідентичності, які виправдовують певний порядок. Щоб збільшити або стабілізувати свою владу, політичні лідери повинні використовувати домінуюче значення соціальної ідентичності та надавати їй бажаних конотацій [209, с. 36]. Ідентичність може забезпечити конформізм чи нонконформізм до певного політичного порядку. Так само, якщо діяльність та/або рішення влади протирічить соціокультурним ідентичностям, це призводить до делегітимізації влади [247].

- Мобілізаційна – ідентичність виступає окремим типом виробничої сили (використовуючи термін І. Ноймана), яка здатна мотивувати індивідів вчиняти ті чи інші індивідуальні та колективні дії;

- Ідеологічна – ідентичність складає поле та об'єкт ідеологічного впливу та протистояння різних дискурсів та наративів, владних практик;

- Структуруюча (фреймінгова) – ідентичність може бути використана як інструмент фреймінгу для формування певного ракурсу сприйняття інформації, номінацій (оцінок, що є добре/погано). Як зазначає І. Работягова, фреймінг означає «вироблення (визначення) кордонів у розумінні категорій, подій чи процесів (доступних фактів), для того щоб здійснити певний вплив на реципієнта, стимулюючи чіткі зворотні зв'язки, оцінки, реакції та навіть політичні (соціальні, економічні, насильницькі тощо) дії» [234]. У результаті фреймінгу «однакові події та процеси можуть бути показані як позитивне реформування, потенційна небезпека, випадкова помилка або міра, здійснена зовнішнім/внутрішнім ворогом» [234]. На пострадянському просторі політичні еліти конкурують за унікальне «право» виробляти та відтворювати правила гри політичного ринку, досягаючи, таким чином, права продукувати обов'язкові номінації, а також зобов'язання відтворювати та легітимізувати їх [234].

- Інструментальна – ідентичність може бути використана як тригер для соціального конфлікту, а також як інструмент миробудування. Саме тому ідентичність грає значну роль для забезпечення безпеки держави [222].

Далі ми зосередимось на аналізі саме останньої інструментальної функції ідентичності і спробуємо на основі цього аналізу та висновків, зазначених у попередньому підрозділі, дати відповідь, чи можна конфлікт на Донбасі розглядати з точки зору конфлікту ідентичностей.

Проблема ідентичності є центральною для феномену так званих нових воєн, які концептуалізує британська дослідниця М. Калдор. Передусім мова йде про еволюцію сутності традиційного воєнного конфлікту в контексті глобалізації. Так, починаючи з 1990-х років масштабні міждержавні протистояння в класичному розумінні Клаузевіца поступово трансформуються в так звані конфлікти низької інтенсивності, постмодерністські або, найбільш розповсюджена наразі типологізація, – гібридні війни.

М. Калдор виділяє наступні ознаки притаманні воєнним конфліктам нового типу [51, с. 9]:

1. Мета нових війн пов'язана не з ідеологічним або геополітичним інтересом, а з політикою ідентичності.
2. Бій і навіть контроль території як головний засіб «старої війни» перестає бути основним шляхом ведення бойових дій. Нові війни – це, скоріше, війни з населенням, а не з противником.
3. Для нових воєн характерно встановлення особливої воєнної економіки – децентралізованої, яка залежить від зовнішніх джерел (гуманітарна допомога, участь діаспор тощо), а також кримінальних доходів від торгівлі зброєю чи наркотиками.

Одним із перших подібних воєнних конфліктів нового типу дослідниця вважає війну в Боснії і Герцеговині 1992-1995 років. Провідну роль у подібних «війнах із населенням» перш за все відіграє вмиле використання особливостей колективної ідентичності. Як зазначає Калдор, характеризуючи протистояння в Боснії і Герцеговині: «Фактично сербська спільнота пережила віртуальну війну задовго до початку реальної – віртуальну війну, що заважала відрізнити істину від вимислу таким чином, що війна стала певним континуумом, де в один і той же феномен складались битва на Косовому полі 1389 року, Друга світова війна і війна в Боснії» [51, с. 99]. Калдор наводить свідчення, коли солдати, обстрілюючи протягом дня Сараєво, дзвонили потім друзям-мусульманам. Подібний психологічний дисонанс став звичною поведінкою для солдат, які вбачали в ній абсолютний сенс: протягом доби вони стріляли не по власних друзях, а по турках, намагаючись виженути турецьку армію з міста, точно як «і вони виженули їх з Косового поля в 1389 році». У цьому контексті серби вважали, що рятують Європу від турок.

Р. Борум у класичній статті «Сім стовпів малої війни» також наголошує на тому, що сучасні війни передусім ведуться серед населення та зі свідомістю населення. У його розумінні «стовпи» воєнного конфлікту нового типу – це такі компоненти протестних рухів, як: сила зростаючих сподівань (power of

rising expectations), сила невдахи (power of the underdog), сила спритності й стрімкості (power of agility), сила народу (power of the people), сила опору (power of resistance), сила приналежності (power of belonging) та сила безпеки (power of security) [171]. Тобто лише два принципи стосуються тактики здійснення протестного руху – сила спритності й сила опору. Решта принципів складають безпосередньо можливі шляхи мобілізації протестних настроїв, які до того ж мають пряме відношення до структурних факторів колективної ідентичності.

Можна провести паралелі між силою зростаючих сподівань і силою приналежності в термінології Р. Борума з тим, що Т. Гарр характеризував як «відносна депривація». Подібну депривацію, або розбіжність між рівнем розповсюджених у суспільстві бажань і сподівань та ступенем їх дійсної реалізації, Т. Гарр розглядав в якості складного процесу мотивації, що схиляє людей до «революційної мобілізації» [28]. Дослідник тоталітаризму Р. Гриффін пропонує поняття, яке, з нашої точки зору, також відповідає змісту можливих передумов нового типу збройного протистояння, – це «палінгенетична політична спільнота». Використовуючи грецький термін палінгенезису, що позначає перетворення або нове народження, Р. Гриффін зазначає, що будь-яким радикальним політичним змінам, у тому числі революціям, переворотам чи протестним рухам, передує певна «констеляція» переконань, яка формує нову свідомість. «Встановлення всенародного консенсусу щодо нового режиму – не наслідок пропаганди або маніпулювання, – стверджує Р. Гриффін, – а наслідок щирого прийняття аспектів обіцяного режимом нового порядку» [36]. Досягнення формування «потрібної» палінгенетичної політичної спільноти – це головна мета «нової війни», яка намагається створити загальну зацікавленість у постійній підтримці протистояння.

Концепція Р. Гриффіна має досить багато спільного з теорією конгруентності (введеної Г. Алмондом та С. Вербою і розвиненої Г. Екштейном), яку Ю. Мацієвський використовує для обґрунтування

низького рівня вірогідності встановлення авторитаризму в Україні та можливої популярності авторитаризму серед українських громадян [80, с. 44]. Конгруентність у даному випадку означає відповідність діючого способу врядування уявленням громадян щодо того, як має здійснюватися урядування. Для того щоб бути легітимним, політичний режим має відповідати масовим переконанням та цінностям громадян (цей підхід також схожий із розглянутою раніше концепцією легітимізуючою моделі Є. Чимирис).

Г. Кельман у своєму дослідженні «Роль національної ідентичності у вирішенні конфліктів. Досвід ізраїльсько-палестинських воркшопів із вирішення проблем» наочно демонструє зовсім не віртуально-конструктивістське та абстрактно-уявне, а максимальне прагматичне значення ідентичності. Як зазначає дослідник, в ізраїльсько-палестинському та інших подібних конфліктах загроза колективній ідентичності є основним питанням конфлікту, який цілісно пов'язаний з боротьбою за територію та ресурси [207, с. 191]. Обидва народи та їхні національні рухи претендують на ту саму територію, і кожен прагне володіти цією територією та контролювати її ресурси як основу незалежної держави, яка надає політичного вираження її національній ідентичності. Цілісність цієї колективної ідентичності має вирішальне значення для кожної групи з кількох причин. По-перше, цілісність національної ідентичності є самоціллю, оскільки ідентичність служить джерелом відмінності, єдності та безперервності історичного існування для групи та почуття приналежності для її членів. По-друге, національна ідентичність є остаточним обґрунтуванням претензії групи на право власності на землю та контроль над її ресурсами. І, по-третє, національна ідентичність є центром розвитку та підтримки самобутньої культури, релігії та способу життя групи. Колективна ідентичність кожної групи підкріплюється національним оповіданням-розповіддю про походження групи, її історію та її ставлення до території, що пояснює та підтримує почуття винятковості групи, її позитивне уявлення про себе та справедливість її претензії та скарги [207, с. 191].

Відповідно до Г. Кельмана у таких конфліктах, як між ізраїльтянами та палестинцями, в яких обидві сторони живуть в одному просторі та претендують на право власності однієї території, не лише дії «іншого», а й ідентичність та саме існування «іншого» становлять загрозу власній ідентичності групи [207, с. 192]. Особистість «іншого» та пов'язаний із ним наратив ставлять під сумнів претензії групи на право власності – принаймні на виключну власність – на землю та її ресурси. Присутність «іншого» в тому ж просторі, особливо якщо воно супроводжується вимогами щодо частки влади та визнання іншої культури, релігії та/або мови, сприймається як загроза цілісності та згуртованості суспільства групи і його способу життя. Такі конфлікти базуються на взаємовиключному принципі «чи вони – чи ми»: «вони» можуть набути власну ідентичність та права лише за рахунок нашої ідентичності і прав.

Саме цей принцип взаємовиключення «чи вони – чи ми» був взятий за основу російською пропагандою для характеристики політики України, створення наративу «протистояння регіональної спільноти решті України» коли через реанімацію та оновлення численних радянських міфів та міфологем був створений образ сепаратистського Донбасу, інтереси та права якого були проігноровані офіційним Києвом. Далі ми детально проаналізуємо, чому створення саме такого наративу ефективно спрацювало під час інформаційної війни зі сторони Росії, та яке значення «відродження» пострадянської ідентичності Донбасу мало для російсько-українського військового конфлікту.

У найбільш загальному вигляді можна виділити три існуючих перспективи аналізу подій на Донбасі (детально підходи до концептуалізації конфлікту на Донбасі представлені у роботі Дж. Хоутера «Громадянська війна? Міждержавна війна? Гібридна війна? Виміри та тлумачення конфлікту на Донбасі у 2014–2020 роках», а також Ю. Мацієвського «Внутрішній конфлікт чи прихована агресія: академічна дискусія і експертні оцінки війни на Донбасі») [198; 79]. Перша розглядає виключно зовнішні фактори в якості основних «тригерів» збройного протистояння, а саме – інспірацію конфлікту

«зацікавленим суб'єктом» (тобто Росією), задля реалізації власних геополітичних інтересів. Зокрема, цієї точки зору дотримуються Ю. Мацієвський, Д. Марплс, А. Мотиль [226]. Інша група вчених наголошує на внутрішніх структурних передумовах, що уможливили розвиток та підтримку збройного повстання. Серед таких структурних факторів виділяють особливості політичної культури Сходу, наявності окремої ідентичності Донбасу, а також низький рівень легітимності державної влади, фрагментацію державного суверенитету. Серед представників цього напрямку варто виділити С. Куделя, І. Качановського, Р. Сакву (окремо варто згадати економічний підхід – Ю. Жукова) [68; 255]. Третя група дослідників здійснює синтез попередніх двох підходів, наголошуючи на необхідності зважати як на зовнішні, так і на внутрішні фактори протистояння – наприклад, А. Умланд, Т. Кузьо [139; 213].

Головний аргумент так званих «структуралістів» полягає в тому, що навіть зважаючи на факт зовнішнього цілеспрямованого втручання, російські агенти не діяли в вакуумі. Певне вікно можливостей було створено до початку протистояння внаслідок конкретної послідовності подій всередині української держави. Передусім зниженню легітимності державної влади сприяв перехід до насильницької стадії під час політичного протесту Євромайдану. Власне, теза, яку наводить С. Куделя: «Якщо серед політичних еліт установка на мирні шляхи боротьби вже не діяла, відтепер кожен громадянський протест містив насильницький потенціал» [68, с. 3]. У таких умовах, наприклад, будь-який мітинг незадоволених громадян отримував право без перешкод та спротиву увійти в державну установу та вимагати від держслужбовців беззаперечного виконання власних вимог. Іншими словами, держава втратила свою важливу властивість – володіти монополією на здійснення насилля. Внаслідок подій Євромайдану та розкручення «спіралі насилля», Україна не просто була позбавлена можливості виступати як механізм реалізації інтересів суспільства, але й втратила важелі апарату примусу.

С. Куделя підкреслює, що несподівана привабливість «карикатурних республік» ДНР/ЛНР виявилась у тому, що вони стали символізувати певний «притулок» для багатьох жителів Сходу, що після подій Євромайдану відчували деяку відчуженість від української держави («насильницько-фашистської»). «Оскільки сама ідея «республік» залишалася навмисно нечіткою та розмитою, кожен міг вкласти в неї стільки уявлень про автономію і суверенітет регіону, скільки забажає» [68, с. 7]. Гра на страхах (які, вочевидь, мають певний ґрунт) – це риса, яка продовжує супроводжувати україно-російське протистояння й досі. Дослідники порівнюють подібні страхи з терміном апотропії Ж. Бодріяра [77]. Апотропія позначає штучні страхи, залякування, що не містить у своїй основі раціональних засад. Конфлікт у таких умовах характеризується станом постійної невизначеності, коли кожна сторона «маніпулює» страхами, переконує в вигідних для неї цінностях, проте не втілюється в повномасштабні бойові дії.

З іншої сторони, вченим, які фокусуються на внутрішніх структурних причинах конфлікту, опонують дослідники, які вважають зовнішній фактор превалюючим серед причин початку збройного протистояння. Наприклад, Ю. Мацієвський, пропонуючи критичні зауваження до тез С. Куделі, звертає увагу на час активізації сепаратистського руху на Донбасі. Чому, запитує дослідник, «сецесія» або популярність настроїв «російського миру» з їх апофеозом у бажанні створення ДНР/ЛНР виникають у квітні 2014 року, після анексії Криму Росією, а не, якщо логічно поміркувати, одразу після зміни влади в Києві – у лютому 2014 року [81]? Більше того, схожі структурні передумови були наявні й в Одесі, Харкові, де також були спроби насильницького захвату адміністративних будівель. Чи не мали наявні подібні страхи перед київськими «фашистами» привести до аналогічних результатів?

Натомість, представники «поміркованої» групи дослідників або так званого «прагматичного дискурсу» пропонують все ж таки розглядати взаємозв'язок та взаємодію різних факторів, що уможливили збройне протистояння на Сході. Як стверджує А. Умланд, звичайно,

внутрішньоукраїнські причини зіграли свою роль у сприянні первісному та подальшому розвитку бойових дій на Донбасі. Але україно-російське протистояння не слід аналізувати як виключно місцеву подію [139]. По-перше, залучені до нього політичні сили та лідери – представники безпосередньо населення Донецької та Луганської областей – були надзвичайно слабкими і маргинальними, «в авангарді» були присутні активісти російського походження, наприклад, І. Гіркін чи А. Бородай.

У сучасній науковій літературі є підходи до аналізу російсько-українського збройного протистояння з точки зору конфлікту ідентичностей (наприклад, праця А. Матвєєвої «Жодних московських маріонеток: поляризація ідентичності та партизанські рухи на Донбасі») [223]. Дж. Дрісколл зазначає, що конфлікт на Донбасі варто розглядати з точки зору громадянської війни, зауважуючи, що «у цьому колишньому оплоті Партії регіонів місцеві повстанці захопили регіональний апарат держави в двох регіонах (областях) під час періоду тимчасової недієздатності держави. Повстанці зіткнулися між собою, потім об'єдналися і в кінцевому підсумку сформували стабільні коаліції, які тепер скорочено називають «українська армія» і «сепаратистські повстанці» [181]. Натомість І. Гомза, не погоджуючись із Дж. Дрісколом, для концептуального позначення конфлікту на Донбасі вводить термін «транснаціоналізована інсургенція», розуміючи під інсургенцією «форму насильницької політики незгоди, за якої одна зі сторін сторона прагне відокремити власну територію від політичного цілого» та виокремлює фактор російського втручання як першочерговий [30].

У нашому дослідженні ми не будемо розглядати конфлікт на Донбасі як громадянську війну і виключно як конфлікт ідентичностей. Переконливий аргумент на користь позиції аналізувати конфлікт на Донбасі не крізь призму конфлікту ідентичностей, на наш погляд, наводить український історик А. Портнов, який зазначає, що якщо би головна причина конфлікту дійсно полягала у протистоянні різних ідентичностей, міста Харків, Дніпро та Одеса

також були би учасниками цього конфлікту через наявність більш-менш констельованої регіональної ідентичності [102].

Цікавий аналіз причин конфлікту на Донбасі через неопатримоніальний вимір пропонує Д. Платонова у роботі «Конфлікт на Донбасі в Україні: еліти, протест і поділ» [233]. Порівнюючи структурно і ціннісно схожі міста Донецьк та Харків, дослідниця не погоджується з підходом аналізувати причини конфлікту на Донбасі виключно через спільність історії та ідентичності з Росією. Харків, так само як і Донецьк, мали спільну пострадянську історію, близькість до Росії, широкі антимайданні та проросійські суспільні уподобання та десятилітнє панування однієї політичної партії – Партії регіонів. Для того щоб пояснити протилежно різні подальші траєкторії участі у конфлікті цих двох структурно подібних регіонів, Д. Платонова зауважує, що потрібно зосередитися на поведінці місцевих еліт і активістів у період до приходу зовнішніх агентів: «Я пропоную власний підхід, який зосереджується безпосередньо на двох групах акторів – місцеві еліти та активісти – та їхніх раціональних діях та бездіяльності» [233].

Використовуючи теорію патронажних систем Г. Хейла дослідниця розрізняє Харків та Донецьк відповідно до різних типів цих систем – дифузної (розпорошеної) та концентрованої: «Я розрізняю Харків і Донецьк за типом патронажу, який стосується їхніх еліт. Це розсіяний і концентрований види патронажу. У Харкові розвинувся помірний профедеральний протест через те, що регіональні еліти функціонували за розпорошеною системою патронажу. Навпаки, у Донецьку, регіоні зосередженого патронажу, з самого початку центральне місце займали проросійські радикали. Результатом цих довоєнних процесів є те, що в одному регіоні політичні можливості для втручання іноземних акторів закриті, а в іншому вони залишаються відкритими» [233].

Ю. Мацієвський, досліджуючи причини конфлікту на Донбасі, запропонував математичну модель, яка включає в себе сім чинників [79, с. 60-61]:

1. Фрагментація держави (втрата державою контролю над територією);
2. Раптова зміна влади в Києві;
3. Наслідки російської політики русифікації та інформаційне «зомбування» мешканців Донбасу;
4. Деструктивний вплив регіональних еліт та кримінальних мереж пов'язаних з попереднім президентом Віктором Януковичем;
5. Результат спрямованих дій Росії;
6. Втрата легітимності нової центральної влади на Донбасі;
7. Слабкість організованих проукраїнських груп на Донбасі.

Дана модель була використана під час проведення пілотного та основного експертного опитування у 2015-2016 роках. Відповідно до цього емпіричного дослідження українські експерти розглядають конфлікт на Донбасі переважно як приховану агресію Росії проти України, а не в якості етнічного чи громадянського конфлікту [79, с. 60-61].

Н. Вінникова аналізує важливі «не-рішення» в якості «вибіркової техніки регулювання політичних процесів», які «які призвели до суттєвої затримки реформ, відсутності чіткої позиції на міжнародній арені та внутрішньої дезінтеграції суспільства, зрештою зумовили посилення фрустраційних тенденцій, призвели до кризи всередині держави, конфлікту з Росією і втрати суверенітету над частиною території» [248, с. 35]. В якості таких «не-рішень» дослідниця зокрема виділяє системне ігнорування культурних змінних під час формування політики в Україні [248, с. 37].

Дослідження експертів Chatham House, в результаті проведення експертних опитувань протягом 2018-2019 років, аналізуючи шляхи і способи важелів впливу Росії в Україні, виділили такі категорії, які характеризують області найбільшої внутрішньої уразливості української держави, а саме:

1. Якість внутрішньополітичної сфери (політичні партії, спонсоровані урядом громадські об'єднання, поширеність корупції, взаємозв'язок між елітами);

2. Безпека, конфлікти та російська військова присутність;
3. Економічна залежність (енергоресурси, торгівля, ділові зв'язки);
4. Медіа-середовище (російська дезінформація, суспільна підтримка проросійської риторики, проникнення російських наративів у проросійські приватні видання, слабкі незалежні ЗМІ);
5. Ідентичність (історія, мова, меншини, культура, роль Російської православної церкви) [11, с. 8].

Порівняльний аналіз чинників вразливості України до російського впливу та реагування на них у 2018 та 2019 роках відповідно до оцінок незалежних експертів демонструє підвищення рівня сприйняття корупції та суттєву зміну у ставленні щодо ефективності реагування держави на негативні впливи Росії, оцінюючи його як недостатньо ефективне. При цьому варто констатувати підвищення рівня реагування в усіх сферах зі сторони громадянського суспільства. Окремо також варто зазначити про збільшення впливу зі сторони Росії у сфері національної ідентичності [11, с. 8].

Повертаючись до визначної ролі ідентичності під час розгортання збройного конфлікту на Донбасі, варто зазначити, що елементи регіональних ідентичностей, культурні та ментальні особливості Донбасу були дуже вдало використані російською пропагандою. Тут ми погоджуємось із М. Калдор щодо того, що фактичному військовому протистоянню на Донбасі передувала віртуальна війна, результатом якої стало формування «правильних» для Росії когнітивних фреймів сприйняття конфлікту передусім серед самих мешканців Донбасу. Як зазначає А. Портнов: «Донбас, як і будь-який інший регіон України, не варто ні ідеалізувати, ні демонізувати. Важливо просто зафіксувати характерне для нього неприязне-насторожене ставлення до Києва (і будь-якого іншого надрегіонального центру влади) та чутливе сприйняття дискримінаційної риторики, яку по відношенню до «мешканців Донбасу» легко дозволяли собі українські політики та громадські діячі» [102].

Фактично російська пропаганда дуже мітко поцілила у больові точки та гострі питання щодо Донбасу, які називали у відносинах «центр – регіон» вже

понад десятиліття. Так, наприклад, І. Кононов ще у 2005 році зауважував, що «штовхнути на шлях здобуття автономії, а то й підштовхнути до сепаратизму населення Донбасу може тільки політика офіційного Києва, яка не буде враховувати специфіку нашого регіону. Нами вже було з'ясовано, що найважливіша специфічна його риса – українсько-російський культурний синтез. Йому відповідають і обмінні процеси спорідненості» [60, с. 180].

Особливу роль зіграла дискримінаційна, зверхня та знехтувальна риторика, яка панувала в загальнонаціональному українському дискурсі понад десятиліття. «Політики у 2005 році нав'язали мешканцям Донбасу комплекс відсталого регіону, де проживають люди з відсутнім інтелектом, і цим людям доводилось постійно виправдовуватись, а незадоволення накопичувалось і негативно впливало на саму людину», - зазначає дослідниця Донбасу Л. Гасиджак [134]. Революція Гідності 2014 року стала каталізатором соціально-політичних процесів, які визрівали протягом десятиліть існування незалежної України, коли культивування іміджу Донбасу як відсталого регіону зіграло мобілізаційну функцію для активізації прихильників «анти-майдану», а потім і ідей так званого «руського миру». Як зауважує А. Портнов: «Текстом, який віддзеркалив емоційне напруження моменту, стала опублікована в кінці 2013 року «різдвяна» колонка львівського історика Ярослава Грицака. Цей текст запропонував карикатурний образ «народу совків» – людей, прив'язаних до радянських телепрограм, салату олів'є, гороскопам і, головне, людей, які не вміють колядувати і вірять тільки в те, «що приносить користь». Написана в дуже напружений для України момент колонка Грицака запропонувала емоційне пояснення ролі культури і цінностей в політичному розвитку країни» [102; 35].

В листопаді 2014 року український письменник та журналіст О. Дроздов опублікував авторську колонку, у якій представив таке бачення української «політичної» арифметики, яка робила акцент на тому, що цінності Донбасу заважають Україні рухатись у проєвропейському напрямку і якщо «відняти» Донбас, Україна все одно залишиться Україною [45]:

«Україна + Донбас = Донбас

Україна – Галичина = Донбас

Україна + Галичина = Європа

Україна – Донбас = Україна

Галичина + Донбас = війна».

Навіть за часів конфлікту подібна риторика зберігається в інтелектуальному дискурсі. Ось, наприклад, вступні слова редактора журналу «Локальна історія» В. Ляска у випуску 2020 року, який був присвячений спецтемі «Донбас»: «Радянська людина орієнтована на норму «бути як усі», вона легко адаптується до існуючого соціального ладу, вважаючи злиденність ознакою гідності та вищості над іншими. Попри те, вона хронічно незадоволена життям, а, отже, розчарована та заздрісна, а водночас і невпевнена у собі. Її бідність охоплює не лише економічну, але й інтелектуальну та етичну царини. Вона живе в чіткій ієрархії, але її показову лояльність пронизує латентне лукавство. Вона тішиться своєю належністю до чогось надзвичайного: Союзу, Росії чи «руського мира», але водночас її внутрішня суть переповнена нереалізованими мріями, які межують мало не з ксенофобією та маніакальним пошуком зовнішніх ворогів» [76, с. 1]. Завершується вступне редакторське слово таким висловлюванням: «...сподівання, що ковбаса чи дороги вирвуть Донбас з ярма ностальгії за Союзом, - марні, якщо не безглузді... То, може, настав час подивитися правді у вічі й замість одного терміна «реінтеграція» вживати другий – «дерадянізація»? Бо ж проблема не у шлунках, а в головах» [76, с. 1].

Японський дослідник Г. Куромія з цього приводу також зазначає, що Донбас протягом значного періоду своєї історії почувався знехтуваним регіоном, далеким від центрів влади – Києва та Москви: «Відчуття віддаленості, у якомусь сенсі, було доброю рисою, бо дарувало певне відчуття свободи, але водночас воно зіграло і злий жарт, бо жителі почувались маргінальними людьми» [76, с. 4].

Саме завдяки цьому накопиченому озлобленню та невдоволенню наратив «розпад Радянського Союзу був найбільшою трагедією ХХ століття», цінності «руського миру» знайшли відгук серед мешканців Донбасу і виявились ефективним інструментом формування сприйняття конфлікту та його

інформаційного дискурсу. Цікаві результати дослідження фреймів «Майдан» та «Новоросія», які спираються на проукраїнські та проросійські ціннісні системи представлені у роботі П. Бейкке «Культура і фреймінг в українському конфлікті 2013-2014 років» [166]. Дана робота дуже яскраво показує, яким чином фрейми «Майдан» та «Новоросія» по-різному виділяють проблем, пропонують різні рішення та, відповідно, спонукають до різних дій.

Таким чином, так, регіональна ідентичність Донбасу зіграла значну роль для уможливлення та підживлення гібридного російсько-українського конфлікту. Проте конфлікт між умовно загальнонаціональною та регіональною ідентичністю Донбасу, на наш погляд, відсутній та не є причинним фактором війни. Аналізуючи, гібридний російсько-український конфлікт важливо також брати до уваги ситуативну поведінку бізнесово-політичних еліт в різних регіонах України, поведінку місцевих еліт на Донбасі, інформаційне та військове втручання Росії, помилки та прорахунки офіційного Києва. Важливим зауваженням є те, що окремішня і навіть сепаратистська ідентичність Донбасу може стати наслідком, а не причиною початку та подальшого розвитку війни на Донбасі, що ми детально проаналізуємо у наступному розділі.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

1. У цьому розділі було детально розглянуто, яким чином цінності та неформальні інститути лежать в основі та відтворюються ідентичністю. Запропоновано для дослідження ідентичності використовувати інституційно-ціннісний підхід. Цей підхід обґрунтовує можливість аналізу ідентичностей через неформальні інститути, які, у свою чергу, операціоналізовані до понять цінностей та практик. Ідентичність у такому разі досліджується не тільки через аскриптивний рівень приписаних або уявних характеристик спільноти, що володіє цією ідентичністю, а зокрема також і через діяльнісний рівень, що

проявляється у конкретних практиках, мотивацією до здійснення яких є певні цінності. Цінності грають роль критеріїв чи стандартів для здійснення вибору між наявними альтернативами, і це властиво будь-якій дії чи ситуації, відповідно, цінності виконують функції регулювання індивідуальної поведінки. Відтворюючи різні практики, групи індивідів, відповідно, мають різні уявлення про «належне» та «нормальне» і мають різні соціальні смаки. Іншими словами, різні практики формують різне уявлення про себе та свою спільноту, а отже, досліджуючи практики та ціннісні установки, можна досліджувати ідентичності індивідів та груп, що є одним із важливих аргументів на користь інституційно-ціннісного підходу для аналізу ідентичності.

2. Домінуюча над іншими етносами етнічна коаліція українців та росіян – це головна етнокультурна характеристика Донбасу, яка обумовила виникнення українсько-російського культурного синтезу в регіоні, що знайшло своє вираження в особливостях фольклору, мові, побутових практиках. Цю головну характеристику регіон зберігав навіть за часи таких великих суспільних криз як революція та громадянська війна 1917-1921 років, Велика Вітчизняна війна, розпад СРСР, коли відбувалась проблематизація етнокультурних характеристик Донбасу та спроби пошуку власної ідентичності.

Основи ідентичності Донбасу закладаються саме у 1930-х роках в рамках модернізаційного проєкту СРСР, тоді як її формування припадає на 1960-1970-ті роки. Саме з цього періоду походить образ Донбасу як вітрини і зразка соціалізму. Протягом перших років незалежності України, у 1990-х роках, в умовах ціннісного вакууму та кризи, відбулось посилення регіональної ідентичності Донбасу; саме регіональна ідентичність для мешканців Донбасу стає тими орієнтаційними сенсами, які заповнюють вакуум ідентифікації з державою. В умовах незалежної України Донбас, навпаки, починає розглядатись не як регіон з прогресивними тенденціями, як було за часів СРСР, а як відстаючий регіон з тягарем пострадянського минулого.

Спростовано припущення, що використання російської мови на Донбасі є важливою характеристикою російської ідентичності. Розглянуто, що на Донбасі

існує значна повага та прив'язаність до російської мови, яка співіснує з упевненістю, що за допомогою цієї мови можна виражати українську культуру. Таким чином, російськомовна людина не тотожна етнічному росіянинові, російська мова виступає лише як засіб комунікації.

Спостоване припущення про антиєвропейськість Донбасу. Не дивлячись на досить низький рівень підтримки євроінтеграції на Донбасі, Донецька та Луганська області не є антиєвропейськими. Уявлення про Європу та пов'язаним із нею Європейський Союз мають значну привабливість для мешканців регіону з точки зору носіїв стандартів та цінностей, які є недоступними та/або бажаними для жителів регіону. Ця характеристика є справедливою навіть за умови, що більшість мешканців виступають проти членства у ЄС.

3. Розглянуто функції, які виконує ідентичність, а саме: трансформаційну, інтеграційну, легітимізуючу, мобілізаційну, ідеологічну, інструментальну. Детально проаналізовано інструментальну функцію, в рамках якої ідентичність може бути використана як тригер для соціального конфлікту і одночасно як інструмент миробудування. Саме тому ідентичність грає значну роль для забезпечення безпеки держави, особливо в умовах ведення так званих нових воєн, коли війни ведуться передусім на «полі» сприйняття конфлікту серед населення.

4. Проаналізовано, яким чином принцип взаємовиключення «чи вони – чи ми» був взятий за основу російською пропагандою для характеристики політики України, створення наративу «протистояння регіональної спільноти решті України», коли через реанімацію та оновлення численних радянських міфів та міфологем був створений образ сепаратистського Донбасу. Розглянуто, яким чином елементи регіональних ідентичностей, культурні та ментальні особливості Донбасу були використані російською пропагандою. Доведено, що фактичному військовому протистоянню на Донбасі передувала віртуальна війна, результатом якої стало формування «правильних» для Росії когнітивних фреймів сприйняття конфлікту передусім серед самих мешканців Донбасу.

5. Розглянуто різні перспективи аналізу конфлікту на Донбасі (громадянська війна, зовнішня інспірація конфлікту, структуралістській підхід, поміркований підхід). Обґрунтовано, що конфлікт на Донбасі не можна вважати конфліктом ідентичностей, оскільки окремішня і сепаратистська ідентичність Донбасу була сформована саме у дискурсі російської пропаганди, яка дуже мітко поцілила у больові точки та гострі питання щодо Донбасу, які називали у відносинах «центр – регіон» вже понад десятиліття.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора: [54], [55], [75], [163], [164], [215], [216].

РОЗДІЛ 3. НЕФОРМАЛЬНІ ІНСТИТУТИ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ДОНБАСУ

3.1 Регіональна ідентичність Донбасу в умовах гібридної війни.

Вчені значно краще дослідили те, як ідентичність впливає на виникнення війн, аніж те, яким чином війни впливають на ідентичність, зауважує М. Алексєєв [162]. З однієї сторони, війни можуть зробити національні, етнічні та релігійні ідентичності більш жорсткими та антагоністичними. Війни за територію, коли ці ідентичності поставлені на карту, зазвичай довші і мають більше жертв, ніж у середньому. До того ж, як наприклад, показують соціологічні дослідження Боснії, Косово та Хорватії, збройні конфлікти можуть сприяти посиленню соціальної підтримки авторитаризму, і такі негативні наслідки можуть тривати більше десяти років після закінчення збройного конфлікту [183].

З іншої сторони, психологічні дослідження демонструють, що жертви насильства як правило, стають більш стійкими та відкритими. Наприклад, учасники громадянської війни в Уганді після закінчення збройного протистояння систематично частіше, ніж у середньому, були схильні голосувати і працювати як лідери громад, тобто демонстрували виключно демократичну політичну поведінку [169]. «Більше того, висновки про негативні наслідки війни переважно випливають з аналізу громадянських воєн, тоді як конфлікт навколо Донбасу у військовому плані – це переважно міждержавна війна... Існуючі дослідження показують, що міждержавні територіальні війни можуть зробити національну громадянську ідентичність більш інклюзивною та толерантною, тоді як етнічна ідентичність може по-різному змінюватись в межах і за межами зон конфлікту. Війна на захист демократичних цінностей проти зовнішньої загрози цілком могла б посилити прихильність цим цінностям» [162]. Тож, досвід, пов'язаний з війною, може не просто не стримувати, а навіть сприяти демократизації.

Дослідження змін ідентичностей в умовах війни надзвичайно важливе як для розуміння кроків миробудування, так і для розробки стратегії державного розвитку після закінчення збройного конфлікту. Вчені, які працюють над різними конфліктами по всьому світу, вказують на серйозну проблему пов'язану з рівнем суспільної довіри, що лежить в основі дилеми безпеки, обумовленої конфліктом [178]. Дослідження довгострокових ефектів зовнішніх і внутрішніх конфліктів виявили, що насильницький конфлікт має тенденцію посилювати низький рівень інституційної та міжгрупової довіри в суспільстві [191].

На думку О. Онуч, військовий конфлікт та пов'язана із цим криза в Україні створюють лабораторію, в якій потенційна еволюція відчуття приналежності та спільної ідентичності або їхня відсутність серед етнічних росіян, жителів певних регіонів чи субрегіонів та інших груп може простежуватись у реальному часі [229]. Саме у такі кризові часи ідентичності та пов'язані з ними сенси та значення можуть трансформуватись або, навпаки, консолідуватись та закріплюватись. І тому надзвичайно важливо досліджувати та вивчати ці процеси, знаходячись у цих самих процесах, так би мовити «на місцях».

Виходячи із зазначеного вище принципу, що загострення конфліктів може призвести до зміцнення етнічної, мовної та національної ідентичності, основним занепокоєнням у ситуації зі збройним протистоянням на Донбасі було і залишається те, що ця криза може призвести до поляризації ідентичностей в Україні, що, у свою чергу, може значного змінити політичну поведінку мешканців України в майбутньому та сприяти подальшому поширенню збройних конфліктів у регіоні. Ці припущення базуються на розумінні України як глибоко розділеного постколоніального суспільства, де розколи та протиріччя між ідентичностями були помітні та вагомими протягом тривалого часу, і військовий конфлікт міг сприяти посиленню цих розколів та поляризації населення [237; 239]. В науковому дискурсі існують також

дослідження, які з самого початку розглядають конфлікт на Донбасі крізь призму конфлікту поляризованих ідентичностей [223].

З іншої сторони, як демонструють дослідження впливу конфліктів в інших країнах, високими залишаються ризики поширення авторитарних настроїв серед громадян України та, як наслідок, авторитарних тенденцій в державному управлінні [224]. Хоча події останніх подій переконливо засвідчили, що для зміцнення авторитаризму в Україні недостатньо структурних, інституційних та соціокультурних чинників [80]. Так само недостатньо передумов і для радикалізації суспільства: українські громадяни об'єдналися навколо поміркованих політичних пропозицій (децентралізація), уникали правих політиків та партій і мирним шляхом обрали двох президентів 2014 та 2019 років та нові парламенти.

Тим не менш, саме наявність регіональних відмінностей та формування дискурсів «різних Україн» в інтелектуальному та публічному полі (що було детально нами розглянуто у попередньому розділі) дозволила російській пропаганді створити образ дискримінованого Донбасу і успішно побудувати на цьому підґрунті інформаційну кампанію в рамках збройного протистояння. Виходячи з методології С. Роккана та Д. Урвіна, ми розглядаємо регіональну ідентичність Донбасу як прояв «переважно територіального простіру, але з сильними ознаками простору приналежності». Натомість в рамках інформаційних дискурсів та наративів гібридного україно-російського протистояння, російська пропаганда представляє регіональну ідентичність Донбасу як прояв «переважно простору приналежності».

Проаналізуємо детальніше ці поняття. Згідно з С. Рокканом та Д. Урвіном «переважно територіальний простір, але з сильними ознаками простору приналежності» характеризується тим, що більшій частині території країни самовизначення рівнозначно державі. Тим не менш, в обмеженій кількості областей зберіглося визначення через приналежність (самоототожнення індивідів з певною географічною областю та проживанням на ній), що відрізняється від самовизначення через територію держави. При цьому може

існувати деякого роду інституційна інфраструктура та/або менш виразні соціальні ознаки, які можуть підтримувати ідентичність (переважно важка промисловість Донбасу та пострадянські цінності) і, при наявності відповідних каталізаторів, служити точками мобілізації протестних настроїв. Особливо, як зазначають С. Роккан та Д. Урвін, ці принципи справедливі для областей, що географічно віддалені від центру і мають економіку, яка відрізняється від економіки решти державної території (особливо центру), і коли ця економіка є слабкішою за останню і/або підпорядкована їй [117, с. 126]. При наявності вищезазначених ознак, такі області можна більш точно описати як «периферію», яка може володіти потенціалом генерування політичного протесту.

Натомість в рамках «переважно простору приналежності» існують декілька виразно різних територіальних одиниць, кожна з яких має свій центр. Як зауважують дослідники, за умови інклюзивної державної політики, коли існування відмінностей регіонів приймається, внутрішня регіональна різноманітність не створює напруги і територіальної політичної мобілізації, спрямованої проти державного ладу. Натомість там, де політична напруга все ж виникає, вона викликана в першу чергу тиском ззовні, наприклад, в результаті самоототожнення різних регіонів з різними сусідніми державами. Ці відносини можуть бути причиною напруги, якщо дві або більше сусідніх держави ведуть різну політику, в результаті чого вони вступають в безпосередній конфлікт, де учасники відчують мотивацію, внаслідок їхніх різних ідентичностей, підтримувати ту чи іншу сторону в загальному міждержавному конфлікті [117, с. 126]. В рамках російської пропаганди Донбас позиціонується саме як «переважно простір приналежності» з особливою та окремою культурною ідентичністю, яка суперечить українській ідентичності.

Протягом семи років конфлікту на Донбасі в структурах ідентичностей держави відбулись ті чи інші зміни. Як війна вплинула на загальнонаціональну ідентичність? І, зокрема, що відбулось з регіональними ідентичностями

Донбасу в умовах конфлікту? Даний третій розділ повністю присвячений пошуку відповідей на ці питання.

Як зауважує Т. Кузьо, російське-українське збройне протистояння вплинуло на українську національну ідентичність таким чином: по-перше, відбулось переформатування політичного спектру; по-друге, українська національна ідентичність поширилась із центральних регіонів країни на схід і південь; по-третє, більшу підтримку отримала ідея національної інтеграції України; по-четверте, відбулося зростання рівня патріотизму серед громадян України усіх вікових категорій [69, с. 477].

Аналізуючи причини, чому цінності «руського миру» не набули великої популярності серед українців, Т. Кузьо, по-перше, вказує на відсутність імперської ідентичності: доктрина імперської долі не знаходила відгуку серед українців навіть до кризи 2014 року, а навпаки викликала загальну підозру [212]. Серед інших причин дослідник виділяє демократичну розбіжність – після здобуття незалежності в 1991 році Україна повільно, але вірно прийняла демократію, що призвело до появи висококонкурентної, хоча і недосконалої багатопартійної політичної системи, до того ж сучасні українці сприймають вільні і справедливі вибори як належне, а також звикли до плюралістичного середовища ЗМІ та жорсткої критики влади. Також згідно з Т. Кузьо конфлікт на Донбасі має поляризуючий вплив: до 2014 року негативні погляди на Росію не були особливо поширені серед українців за межами Західної України, однак після початку бойових дій таке ставлення стає все більш поширеним в усіх регіонах країни. Нарешті, посилюючись на соціологічні дані, вчений вказує на зниження впливу російської православної церкви внаслідок створення православної церкви України в 2019 році, а також на зростання розбіжності між конкуруючими українським та російським історичними наративами – російськоцентрична версія української історії останніх десятиліть і так викликала негативну реакцію та віддалення від російського дискурсу, тоді як закон про декомунізацію України 2015 року призвів до повної відмови від радянської символіки та нового підходу до тоталітарної епохи, що прямо

протиричить зусиллям Росії інформаційно та історично реабілітувати СРСР та побудувати на цьому підґрунті ідеологію сучасної Російської держави [212]. «Уся концепція «Руського миру» уходить корінням в застарілі імперські міфи ХІХ століття, яким немає місця в ХХІ столітті», - резюмує Т. Кузьо [212].

Політолог Т. Журженко серед головних змін ідентичностей в умовах війни виділяє те, що традиційний образ виключно прорадянського та просійського сходу звузився до непідконтрольних територій Донбасу [257]. Як у 2014 році зазначав О. Демченко, відповідно до даних соціологічних досліджень щодо оцінки ключових подій, Донбас повністю відрізняється від решти Південного Сходу [40]. У той же час Дніпро, Запоріжжя, Харків, Одеса, які також раніше потрапляли під характеристику прорадянських регіонів, наразі знаходяться в процесі переосмислення своїх ідентичностей з точки зору українських міст: «Пострадянська ностальгія серед їхніх мешканців поступово розвіюється перед лицем російського агресора, який видає себе за перевтілення СРСР» [257].

Т. Журженко також наводить цікавий порівняльний аналіз української та російської ідентичностей з точки зору змін у ставленнях до символів та образів, пов'язаних із радянським минулим. У Росії можна спостерігати повернення до радянських символів та, навпаки, захист та відтворення/перебудова радянських символів, що відбувається разом з відродженням культу Сталіна [256]. В Україні активна дерадянізація почалась із Євромайданом, яка продовжила попередні роки десталінізації. Через тридцять років після розпаду СРСР українці намагаються дистанціюватись від свого радянського минулого, змінюючи назви вулиць і міст, демонтуючи пам'ятники. Проте серед українців, особливо на Донбасі, залишається досить значна частка населення, яка відчуває ностальгію за Радянським союзом і розглядає Леніна та Сталіна не як авторитарних, а як героїчних постатей. Вичерпний математичний аналіз змін ставлення українців до Сталіна протягом 1990 – кінця 2000 років пропонує український соціолог Д. Судин, який зауважує, що на початку 1990-х українці ставились до Сталіна доволі

критично, наприкінці 1990-х – початку 2000-х це ставлення змінилось на позитивне (майже 40% респондентів вважали його великим вождем у 2002 році), наприкінці 2000-х років знову відновлюється тренд до негативного ставлення до Сталіна [129]. Варто також зазначити, що при очевидному тренді зменшення «популярності» радянських цінностей серед центральної та південно-східної частини України, частиною населення Донбасу Євромайдан був сприйнятий як «наступ» зі сторони «націоналістичного» Києва на радянське минуле та його культуру, загрозу російській мові, що знову ж таки дуже вдало було використано російською пропагандою.

Поряд із змінами пострадянської ідентичності, згідно з Т. Журженко, конфлікт на Донбасі став фактором, який вплинув на те, що українці з подвійною ідентичністю – російсько-українською та радянсько-українською – були змушені визначитись із російською чи українською стороною, що, в свою чергу, характеризує закінчення періоду множинних чи розмитих ідентичностей [256]. Відповідно до Т. Журженко конфлікт на Сході обумовив такі суттєві зміни: 1) обираючи «свою» сторону конфлікту, індивіди змінюють множинну або подвійну ідентичність на умовно моно-ідентичність; 2) безпосередньо конфлікт на Донбасі вплинув на те, що люди стали більше ототожнювати себе з Україною, аніж регіоном чи містом.

Зміни у структурі національної та регіональних ідентичностей під впливом збройного протистояння ми детально проаналізуємо у наступному підрозділі. Наразі варто наголосити на ролі досить консолідованої регіональної ідентичності Донбасу станом на початок російсько-української війни. Так, С. Куделя в результаті проведеного дослідження у восьми містах Донецької та Луганської областях протягом травня-червня 2015 року зауважує на дуже важливій функції регіональної ідентичності, яка вплинула на формування ставлення мешканців Донбасу до повстанців/бойовиків [210]. Дослідник зазначає, що ті респонденти, які у першу чергу ідентифікували себе як мешканці регіону, частіше приписували повстанцям ідеальні мотиви їхньої діяльності, повідомляли про те, що вони не знають про жертви серед громадян,

які були би спричинені діями повстанців, а також повідомляли, що вони відчували себе в безпеці в присутності бойовиків. І, навпаки, мешканці Донбасу, які у першу чергу ідентифікували себе як громадяни України, частіше приписували повстанцям матеріальні мотиви, вказували на їхню відповідальність за напади проти цивільного населення та відчували страх під час прямих зустрічей із повстанцями [210].

У дослідженні Т. Купе та М. Обрізана «Насильство та політичні результати в Україні – свідчення зі Слов'янська та Краматорська» було проаналізовано, як особистий досвід переживання насильства під час конфлікту вплинув на зміну переконань та ставлень мешканців Слов'янська та Краматорська, які у 2014 році пережили активну бойову фазу конфлікту [177]. Так, основні результати дослідження вказали на те, що люди, які особисто пережили дії, пов'язані з конфліктом, демонструють більшу підтримку «про-західних» цінностей і переконань, ніж ті, які не мають такого досвіду. Також ті мешканці, які мали майнові збитки в результаті конфлікту, були менш схильними до компромісу з Росією у вирішенні конфлікту і менше підтримували ідею «Донбасу в складі України» [177, с. 210].

Слов'янськ взагалі був першим містом Донецької області, де в 2014 році була встановлена влада бойовиків, та першим містом, де через три місяці знову була відновлена українська влада, саме тому надзвичайно показовими є зміни у ставленні населення до конфлікту та дій бойовиків. Якщо в квітні та травні 2014 року переважна більшість населення відчувало певну «ейфорію» та перемогу, постійні перестрілки, обстріли жилих кварталів, руйнування та жертви поступово знижували ступень підтримки мешканців того, що відбувалось. Центральний штаб бойовиків, що був розташований у захопленому будинку СБУ, за свідченнями мешканців, почали навіть називати «гестапо», оскільки в підвалах там фактично тримали заручників. Як характеризує ці події журналіст В. Максимов, такий собі «міні-37-й рік» [124]. «Українськість поки що входить у Слов'янськ на правах поп-культури – символіка, музика, певний стиль поведінки та думок. Ті, хто звикли громко

віщати про хорошу Росію, наразі частіше мовчать, ті, хто раніше мовчали – зараз говорять» [123]. Так описує свої враження журналіст С. Соколов, відвідуючи Слов'янськ у 2015 році, через рік після завершення бойових дій, роблячи висновок, що «окуповані розуми силами АТО не звільнити» [123].

Дані дослідження Т. Купе та М. Обрізана доповнюють результати фокус-груп із мешканцями Краматорську та Бахмуту у квітні та травні 2017 році, проведених І. Мітчиком, які вказують на те, що чим більш екстремальним у респондентів був особистий досвід, пов'язаний із конфліктом, тим менш привабливим учасникам фокус-груп здавались символи та ідеї ДНР [225, с. 76]. Виходячи з того, що Краматорськ пережив більш інтенсивні військові події, відповідно, проведені фокус-групи в Краматорську продемонстрували більш сильне негативне ставлення до ДНР та її символів, ніж групи в Бахмуті. В цілому результати цього дослідження показали, що респонденти в обох містах, за винятком декількох випадків, згадували ДНР здебільшого з негативними почуттями недовіри, розчарування, а іноді і огиди.

Таким чином, ми бачимо наскільки важливим фактором у процесі формування/трансформування регіональних ідентичностей Донбасу став збройний російсько-український конфлікт. У наступному підрозділі ми детальніше розглянемо це питання.

3.2 Порівняльний аналіз досліджень ідентичностей Донбасу протягом 2014-2021

У даному підрозділі для того, щоб визначити тенденції розвитку та/або трансформації регіональних ідентичностей Донбасу під час і внаслідок збройного російсько-українського військового протистояння, буде здійснено порівняльний аналіз досліджень регіональних ідентичностей Донбасу проведених протягом 2014-2021 років. Виходячи із запропонованого інституційно-ціннісного підходу, ми проаналізуємо регіональні ідентичності

Донбасу не тільки через аскриптивний рівень приписаних або уявних характеристик спільноти, що володіють цими ідентичностями, а зокрема також і через діяльнісний рівень, що проявляється у конкретних практиках, мотивацією до здійснення яких є певні цінності.

Емпіричну базу порівняльного аналізу тенденцій розвитку регіональних ідентичностей Донбасу протягом 2014-2021 років складають дані досліджень соціологічної групи «Рейтинг», Центру аналізу та соціологічних досліджень Міжнародного республіканського інституту, Фонду Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва, Центру Разумкова, Київського міжнародного інституту соціології, Інституту соціології НАН України, Індексу соціальної згуртованості і примирення (SCORE).

Досліджуючи зміни регіональних ідентичностей, ми сфокусуємось у першу чергу на аналізі змін: 1) у структурі цінностей; 2) співвідношенні регіональна/національна ідентичність; 3) геополітичні настрої, оцінки подій на Донбасі та баченні майбутнього цього регіону.

1. *Аналіз змін у структурі цінностей.* Аналізуючи зміни у структурі цінностей, ми будемо виходити з розмежування «проєвропейські (проукраїнські) – пострадянські (проросійські)» цінності, де проєвропейські цінності відповідно до класифікації Р. Інглхарта ми характеризуємо як модерні або постматеріалістичні цінності (складаються з прагнення до самовираження і секулярно-раціональних принципів: індивідуалізм, раціональність, незначна роль релігії, тощо). За основу концепту європейських цінностей беруться принципи, зазначені в Маастрихтському договорі, який є статутним нормативно-правовим актом 1992 року, що юридично засновує Європейський Союз (стаття 2): повага до людської гідності, свобода, рівність, дотримання прав людини, включаючи права меншин, а також принципи плюралізму, недискримінації, терпимості, справедливості, солідарності, рівності жінок і чоловіків. Відповідно до цього, пострадянські цінності ми характеризуємо як традиційні та матеріалістичні (важливе значення відіграє сім'я, релігія, тенденції до конформізму, патерналізму, а також матеріально-економічні

цінності «виживання»). Варто зауважити, що в цілому для України аналіз динаміки співвідношення традиційних та постматеріалістичних цінностей представлений у роботах українського історика Я. Грицака [33; 34].

На наш погляд, надзвичайно вичерпно та влучно фактори, що впливають на «пострадянськість» та проросійську орієнтацію проаналізовані у дослідженні Індексу соціальної згуртованості і примирення (SCORE), проведеного Центром сталого миру та демократичного розвитку (SeeD) у 2016 році. На основі соціологічних досліджень SCORE виділяє кореляції, що демонструють, які фактори, що були виміряні та проаналізовані в рамках цього дослідження, більше чи менше впливають на проросійську орієнтацію. Серед факторів, що у більшій мірі впливають на проросійську орієнтацію виділено такі змінні: радянська ностальгія, вплив проросійських медіа, схильність до авторитаризму, релігійність, соціальна толерантність, відкритість до діалогу, підтримка діалогу миру. Натомість фактори, які впливають на нижчий рівень проросійської орієнтації, наступні: громадянська включеність, український націоналізм, підтримка інтеграції до ЄС та НАТО, політична та економічна безпека, довіра до служб безпеки [114]. Відповідно до результатів SCORE 2016, станом на 2016 рік Донецька область мала індекс 6,5 проросійської орієнтації (відповідно до методології SCORE кожний індекс обчислюється за шкалою від 0 до 10, де 0 позначає найнижчий рівень, а 10 – найвищий рівень чинника) та 5,0 індекс проєвропейської орієнтації. Луганська область мала індекс 5,5 проросійської орієнтації та індекс 5,7 проєвропейської орієнтації. Оскільки рівень радянської ностальгії найбільше визначає проросійську орієнтацію, SCORE 2016 окремо пропонує ще аналіз факторів, які впливають саме на рівень радянської ностальгії. Відповідно до дослідження рівень сприйняття корупції є важливою детермінантою радянської ностальгії в Україні [114]. Як зазначає дослідження, чим більше Україна сприймається як корумпована країна і чим більше респонденти незадоволені існуванням корупції, тим сильніше вони будуть сумувати за Радянським Союзом. Незадоволення якістю надання державних послуг,

підозра до ідеології вільного ринку, низький рівень доходу, схильність до авторитаризму та громадянський песимізм – додаткові чинники, пов'язані з підвищеним рівнем ностальгії за Радянським Союзом [245].

Відповідно до виділених вище факторів, для того щоб простежити зміни у структурі цінностей регіональних ідентичностей Донбасу, ми проаналізуємо соціологічні дані за такими показниками як: проросійська/проєвропейська орієнтація (російська/європейська ідентичність), рівень ностальгії за Радянським Союзом, рівень толерантності до корупції, рівень громадянської включеності, рівень громадського оптимізму, рівень соціальної толерантності. Далі наведені порівняльні дані за цими факторами на основі досліджень SCORE 2016-2021 років [245].

Таблиця 3.1

Динаміка у структурі цінностей Донецької області (складено автором на основі досліджень SCORE 2016-2021 років)

Чинник/ознака	Донецька область			
	2016 рік	2018 рік	2019 рік	2021 рік
Проросійська орієнтація	6,5	6,0	-	5,0
Проєвропейська орієнтація	5,0	4,3	4,7***	4,5***
Російська ідентичність	-	-	1,5	1,5
Європейська ідентичність	-	-	0,1	0,2
Рівень ностальгії за Радянським Союзом*	6,9	6,8	7,4	7,4
Рівень толерантності до корупції	1,6	2,3	4,6	4,6
Рівень громадського оптимізму	4,1	4,5	4,6	3,0
Громадянська включеність (civic engagement)	0,5	2,2	1,9	1,9
Рівень соціальної толерантності**	5,8	5,7	6,5	6,1

* Під цим чинником розуміється ступінь жалю про розпад Радянського Союзу і впевненості в тому, що до 1991 року життя було краще

** Під цим чинником розуміється ступінь, відповідно до якого людина приймає різні групи, походження і ідентичність в своїх спільнотах

*** Наведені дані за чинником підтримка європейських цінностей

Таблиця 3.2

Динаміка у структурі цінностей Луганської області (складено автором на основі досліджень SCORE 2016-2021 років)

Чинник/ознака	Луганська область			
	2016 рік	2018 рік	2019 рік	2021 рік
Проросійська орієнтація	5,5	5,6	-	5,2
Проевропейська орієнтація	5,7	5,3	4,8*	4,5*
Російська ідентичність	-	-	1,2	1,1
Європейська ідентичність	-	-	0,3	0,1
Рівень ностальгії за Радянським Союзом	7,1	7,2	7,2	7,7
Рівень толерантності до корупції	1,4	2,4	4,5	4,4
Рівень громадського оптимізму	4,1	3,8	4,2	3,0
Громадянська включеність (civic engagement)	0,9	2,2	2,1	2,0
Рівень соціальної толерантності	4,8	5,6	6,3	6,5

* Наведені дані за чинником підтримка європейських цінностей

Відповідно до методології індекса SCORE значимість кожного фактору вимірюється шкалою від 0 до 10. При значенні 0 – явище, вимірюване показником, узагалі не спостерігається, а якщо значення дорівнює 10, то вимірюване явище є дуже поширеним. Різниця понад 0.5 бали вважається статистично значимою.

Аналізуючи наведені дані для Донецької та Луганської областей, необхідно відмітити високі показники та зростання рівня ностальгії за Радянським Союзом, а також рівня толерантності до корупції (як було показано раніше, ці фактори є взаємообумовленими). При цьому майже однаково досить поширеними є одночасно як проросійська, так і проєвропейська орієнтації мешканців двох областей з незначною часткою тих, хто ідентифікує себе виключно з росіянами або європейцями (проте частка мешканців, які ідентифікують себе виключно з росіянами майже в 10 разів вища у порівнянні з часткою респондентів, які ідентифікують себе з європейцями). Поряд із цим, зважаючи на досить високий рівень проєвропейської орієнтації, наведені дані додатково підтверджують тезу про те, що Донецька та Луганська області не є антиєвропейськими і мають достатньо високий рівень підтримки європейських цінностей, хоча ми можемо спостерігати тенденцію зменшення розповсюдження проєвропейської орієнтації на Донбасі.

Рівень громадського оптимізму знизився як у Донецькій, так і Луганській областях, якщо порівнювати дані 2016-2021 років (одним із додаткових важливих факторів, що вплинув на цю тенденцію, як на національному, так і регіональному рівнях, безперечно, є пандемія COVID-19). При цьому у порівнянні з 2016 роком, у 2021 році можна констатувати значне зростання рівня громадської включеності (у Луганській області цей показник зріс майже вдвічі, у Донецькій - втричі). Про тенденцію активізації та посилення ролі громадянського суспільства на Донбасі зазначають також і українські дослідники та аналітики [106; 118; 176; 38]. Також потрібно відзначити зростання рівня соціальної толерантності (прийняття різних груп, у тому числі етнічних та сексуальних меншин, різні походження і ідентичності в своїх спільнотах) в обох областях, що демонструє поступовий рух Донбасу до постматеріалістичних цінностей.

В цілому відповідно до даних загальнонаціонального соціологічного дослідження «Права людини в Україні», яке було проведено у липні 2018 року Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, 25 % населення Донбасу вважає толерантність основною цінністю (що є дещо меншим рівнем у порівнянні

із загальним показником по Україні – 27,7 %), 47,6 % населення Донбасу вважає толерантність загалом важливою, але не основною цінністю [157]. 44,4 % респондентів Донбасу не вважає дискримінацію серйозною проблемою в українському суспільстві, при цьому однакова кількість респондентів (33,1 %) вважають, що за певних обставин сексуальні меншини можуть бути дещо обмежені в правах, і водночас, що обмежувати права цієї соціальної групи не можна (так само 33,1 % респондентів) [157]. На нашу думку, ці дані дуже яскраво підтверджують ціннісну амбівалентність Донбасу, де водночас співіснують традиційні та модерні/постматеріальні цінності (соціальна толерантність відповідно до класифікації Р. Інґхарта є однією з важливих складових постматеріальних цінностей, саме тому в нашому аналізі ми приділяємо цій цінності значну увагу).

Якщо простежити конкретні практики проявів соціальної толерантності, знову можна побачити наявність протиріч у суспільних настроях Донбасу. Дуже ілюстративним, на нашу думку, є кейс з фейковим ЛГБТ-парадом під час передвиборчої кампанії парламентських виборів 2019 року в Слов'янську. Так, новина у ЗМІ про те, що діючий мер Слов'янська Вадим Лях у разі своєї перемоги дозволить проведення першого у місті параду для захисту прав сексуальних меншин, було використано в якості ефективної політтехнології, що вплинула на зростання його антирейтингу [8]. В цілому в рамках цієї кампанії меседжи на захист прав сексуальних меншин були використані для зниження рейтингу конкурентів, що можна пояснити наявністю гендерних стереотипів серед мешканців міста та негативне сприйняття ЛГБТ-меншин як «чужої», ворожої до їхньої ідентичності спільноти. При цьому у лютому 2021 року у місті Краматорськ громадська організація «Інсайт», що базується в Києві, відкрила громадський центр для ЛГБТ спільноти, на базі якого відбуваються культурні та освітні заходи для сексуальних меншин [74]. Відповідно до даних аналітичного дослідження ситуації ЛГБТ на Донбасі «в аудиторії центру є бажання проводити публічні масові заходи у Краматорську, але вони дуже побоюються агресії з боку

ультраправих угруповань та наслідків розкриття себе як ЛГБТ людей у досить невеликій та гомофобній громаді» [64].

Окремо проаналізуємо дані щодо рівня довіри до органів влади та державних інститутів на Донбасі. Про важливість довіри у суспільстві для ефективного функціонування інститутів писав ще американський вчений Р. Патнем у класичному дослідженні «Щоб демократія працювала: громадянські традиції в сучасній Італії» [98]. У цьому дослідженні підкреслюється особлива політико-економічна роль соціальної довіри. З економічної точки зору, у суспільстві з високим рівнем міжособистісної довіри підвищується ефективність виробництва та транзакцій завдяки тому, що люди не бояться вступати у взаємодію з незнайомцями і, отже, розвивається анонімний ринковий обмін. У ситуації, коли незнайомі партнери вступають у взаємодію, довіра виступає неформальною гарантією дотримання встановлених угод та виконання зобов'язань. П. Штомпка в роботі «Довіра – основа суспільства» зазначає, що «довіра зміцнює зв'язки між спільнотою та окремою людиною... впливає на почуття ідентичності та створює сильну колективну солідарність, схилиючи людей до співпраці, взаємодопомоги і навіть готовності пожертвувати собою в ім'я інших», у той час як недовіра «призводить до відокремленості та позбавлення людини коріння, а отже, до пошуку альтернативних, часто нелегальних, форм ідентичності (у бандах, мафії, у злочинних групах тощо)» [158, с. 334]. Ф. Фукуяма в роботі «Довіра: соціальні чесноти та шлях до процвітання» визначає довіру як очікування членів суспільства «того, що інші його члени будуть поводитися більш-менш передбачувано, чесно і з увагою до потреб оточуючих, згідно з деякими загальними нормами» [146, с. 53].

The Trust Barometer Global Report вказує, що у більшості країн нерівність доходів у суспільстві впливає на рівень довіри більше, ніж економічне зростання, а вищий рівень нерівності пов'язаний з меншою довірою до уряду [184]. Довіра також пов'язана з критичним мисленням, громадянською участю і сприйняттям спільних цінностей між інститутами та громадянами. Проте відповідно до цього звіту довіра до інститутів в Україні не пов'язана напряму чи значною мірою з рівнем нерівності та рівнем надання послуг або функціонування інститутів, а

більше пов'язана з особистостями та політичною приналежністю представників, що очолюють ці інститути, а також з тим, як робота цих інститутів висвітлюється у ЗМІ [184]. Особистісний критерій оцінки та аналізу українського політичного життя призводить до персоніфікації політики і, як наслідок, до слабкості політичних інститутів.

Якщо поглянути на порівняльну динаміку рівня довіри до інститутів влади у Донецькій та Луганській областях, бачимо, що найбільший стрибок із підвищення рівня довіри відбувся у 2019 році до президента, парламенту та Кабінету Міністрів із таким самим дзеркальним різким зниженням у 2021 році, що, вочевидь, пояснюється певною «ейфорією» та значними сподіваннями громадян на позитивні політико-економічні трансформації під час президентських виборів 2019 року та перемоги В. Зеленського, а також поступовим розчаруванням за результатами трьох років його керування державою (Рис. 3.1) [244].

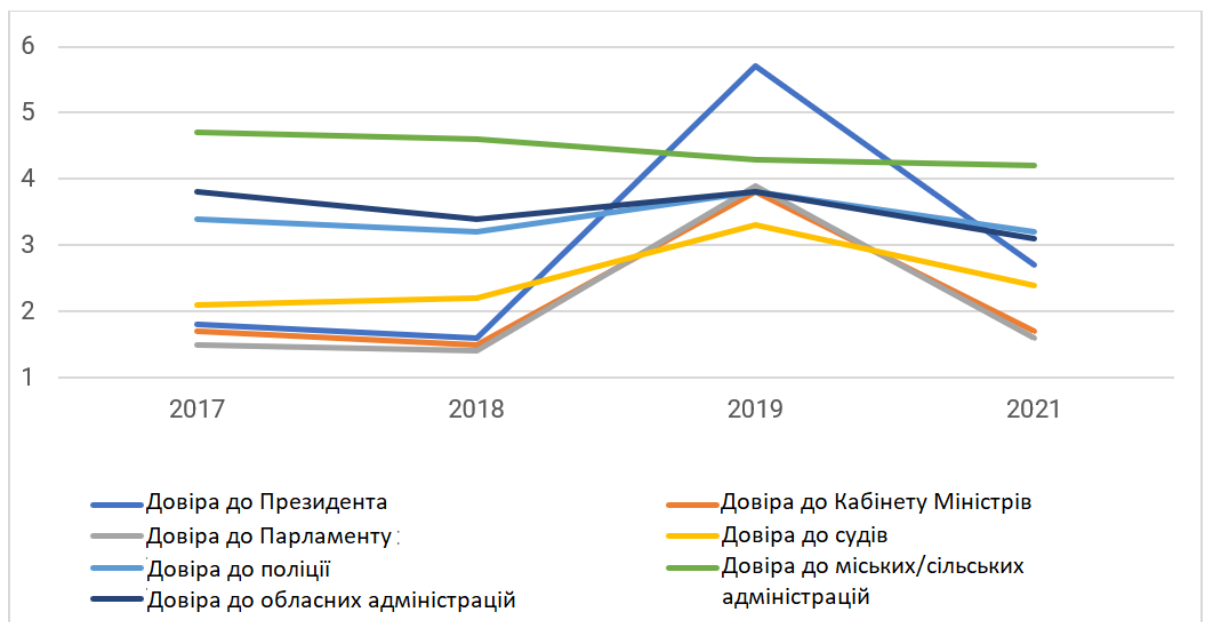

Рис. 3.1 Динаміка індексів довіри до інститутів влади у Донецькій та Луганській областях відповідно до даних SCORE 2021 [244]

Цікаво, що за даними ЦВК у першому турі як у Донецькій, так і Луганській областях лідером серед кандидатів у президенти був Ю. Бойко, який набрав найбільшу кількість голосів (36.87 % та 43.96 % відповідно до кожної області) [24]. Проте у другому турі президентських виборів переконливу перемогу як у

Донецькій, так і Луганській областях отримав В. Зеленський (86,94 % та 89,44% відповідно до кожної області) [25].

Взагалі «феномен Зеленського» та президентська кампанія 2019 року, на нашу думку, – дуже показовий кейс практичного значення ідентичності. Якщо проаналізувати передвиборчі кампанії П. Порошенка та В. Зеленського з точки зору апеляції до різних типів ідентичностей – консервативної національної та ліберальної громадянської – можна прослідкувати загальні тенденції консолідації громадянської ідентичності в українському суспільстві. Так, основний слоган кампанії П. Порошенка «Армія. Мова. Віра» та в цілому військово-мобілізаційна риторика є прикладом апеляції до захисту національної ідентичності (у її примордіальному консервативному розумінні). У той час як В. Зеленський, який у своїх виступах звертався не лише до «україномовних українців», а також і до російськомовних українців, мешканців усіх регіонів України, вибудовував свою передвиборчу кампанію навколо мультикультурного дискурсу, апелюючи до плюралізму та громадянської ідентичності усіх мешканців України; і така стратегія виявилась більш ефективною.

Дострокові парламентські вибори 2019 року знову продемонстрували стабільну електоральну «окремішність» та особливість Донбасу у порівнянні з рештою України, а також певну «ностальгію» Донбасу за «Партією регіонів» та додали аргументів на користь наявності консолідованої регіональної ідентичності Донбасу. Так, за результатами дострокових парламентських виборів лише у Донецькій та Луганській областях перемогла партія «Опозиційна платформа – за життя», яка набрала вдвічі більше голосів ніж партія «Слуга народу»; при цьому більшість переможців у одномандатному окрузі також стали представники партій «Опозиційна платформа – за життя» та «Опозиційного блоку» [23; 32]. За даними соціологічного дослідження Київського міжнародного інституту соціології, проведеного протягом січня-лютого 2021 року, електоральні вподобання Донбасу не змінились і якщо би вибори президента відбувались у найближчу неділю більшість респондентів Донецької та Луганської області знову би підтримали Ю. Бойка (38, 3 % серед респондентів, які визначились із вибором; 31,9 %

респондентів підтримали би В. Медведчука) [116]. Якщо би вибори до парламенту відбувались у найближчу неділю більшість респондентів Донецької та Луганської області знову би підтримали партію «Опозиційна платформа – за життя» (67,9 % серед респондентів, які визначились із вибором) [116]. Така стабільність в електоральних вподобаннях Донбасу є важливим прикладом та свідченням відтворення неформальних інститутів в структурі регіональних ідентичностей.

Повертаючись до порівняльної динаміки рівня довіри до інститутів влади у Донецькій та Луганській областях, ми бачимо досить низький рівень довіри до центральних органів влади, а також судів та поліції, із подальшим трендом на зниження цього рівня. Водночас міські та сільські адміністрації мають найбільший рівень довіри (індекс довіри до цих інститутів стабільно залишається між показниками 4 та 5 протягом 2017-2021 років). Ці тенденції свідчать про збереження та посилення недовіри до центральних органів влади протягом років збройного конфлікту, а також мобілізацію мешканців регіону навколо локальних інститутів влади, що у свою чергу може створювати основи для посилення протестних настроїв та конвертуватись у протестний потенціал.

Рівень міжособистісної довіри в Донецькій та Луганській областях залишається досить низьким. За даними сьомої хвилі Світового дослідження цінностей, проведеного протягом 2017-2020 років, лише 19,9 % мешканців Донецької області та 10,3 % мешканців Луганської області вважають, що можна довіряти більшості людей [253]. У той час як 73,3 % мешканців Донецької області та 89,7 % мешканців Луганської області вважають, що потрібно бути дуже обережним по відношенню довіри до людей [253]. 59,6 % мешканців Донецької області та 48,6 % мешканців Луганської області також зазначили, що не дуже довіряють людині, яку зустрічають вперше; і частково довіряють людям, яких знають особисто (55,5 % респондентів Донецької області, 77,9 % респондентів Луганської області). Найбільше мешканці Донбасу довіряють членам своєї родини (89,2 % респондентів Донецької області, 87,8 % респондентів Луганської області) [253].

Такі низькі показники міжособистісної довіри призводять до існування так званих явищ «фамілізму» та «обмеженої моралі» на Донбасі, коли «кодекси» сумлінної і чесної поведінки часто обмежуються колами «ближніх» або мережами «обраних» (родичів, друзів, перевірених колег). «Поza цієї невеликої мережі опортуністична і егоїстична поведінка вважається природною і морально прийнятною. Саме це відрізняє українське суспільство від західного, де абстрактні правила гарної поведінки («узагальнена мораль») застосовуються у всіх соціальних ситуаціях, а не тільки в середовищі рідних і друзів» [58]. Е. Банфілд назвав це явище «аморальною сімейністю», що присутнє у відсталих суспільствах, де громадяни переслідують лише інтереси сім'ї, а не інтереси суспільства в цілому, що потребує кооперації між окремими сім'ями [167]. Така обмежена мораль, власне, і є тією інституційно-ціннісною компонентою, що лежить в основі непотизму та патронажних практик, а також неформальним інститутом, який відтворюють регіональні ідентичності Донбасу.

Конфлікт на Донбасі призвів до посилення фамілізму, а також атомізації населення Донецької та Луганської областей. Як зазначає І. Кононов: «Жителів Донбасу можна охарактеризувати як людей малих груп, які намагаються центрувати їх на себе. Ланцюжки солідарності у них досить короткі, бо вони обмежуються членами сім'ї, родичами, близькими друзями та колегами по роботі... Це ускладнює функціонування соціальної інформації та, отже, інноваційну активність» [61].

Аналізуючи структуру цінностей Донбасу, знову ж таки простежується нашарування традиційних та модерних/постматеріалістичних цінностей (Рис. 3.3). Відповідно до соціологічного дослідження «Права людини в Україні», яке було проведено у липні 2018 року Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва найважливішими цінностями для мешканців Донбасу є свобода (постматеріалістична цінність) та безпека (традиційна, матеріалістична цінність) [157]. Досить важливе місце серед цінностей займає мораль (основоположна цінність для 62,10 % мешканців Донбасу) [157]. Цікаво, що цінність вільного

розвитку особистості є важливішою за матеріальне забезпечення для більшої кількості мешканців Донбасу [157].

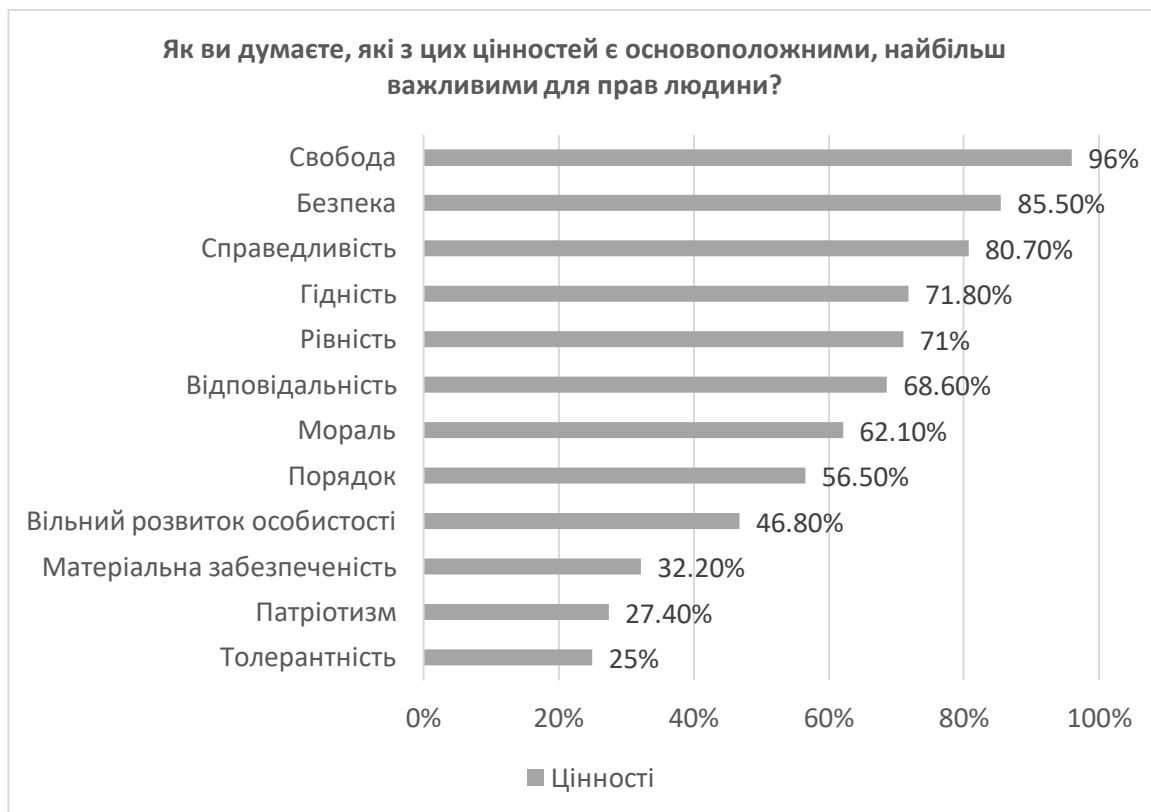

Рис. 3.2 Структура цінностей на Донбасі (складено автором на основі соціологічного дослідження «Права людини в Україні», яке було проведено у липні 2018 року Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва) [157].

Відповідно до дослідження соціологічної групи «Рейтинг» в рамках проекту «Портрети регіонів», проведеного у 2018 році, найбільша проблема загальнодержавного рівня за оцінками мешканців як Донецької, так і Луганської областей є військовий конфлікт на Сході України (мешканців Луганської області другою загальнодержавною проблемою зазначили безробіття) [104; 105]. Серед проблем, які хвилюють мешканців Донецької області на особистісному рівні, також були зазначені війна на Донбасі (51 %), підвищення тарифів на комунальні послуги (47 %), низький рівень зарплат та пенсій (45 %) [104]. Серед проблем, які хвилюють мешканців Луганської області на особистісному рівні, передусім була зазначена проблема підвищення тарифів на комунальні послуги, на другому місці – війна на Донбасі, на третьому – низький рівень зарплат та пенсій [105].

Таким чином, бачимо, що серед головним потреб мешканців Донбасу залишаються матеріалістичні проблеми та проблеми пов'язані з виживанням.

Оскільки релігійні цінності займають важливе місце в ціннісній структурі, окремо також проаналізуємо ставлення до релігії мешканців Донбасу. Згідно з даними опитування громадської думки, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології у 2021 році, переважна більшість населення Донбасу (84,2 %) відносить себе до православної церкви, 3,7 % відносить себе до греко-католицької церкви, 3,6 % – до інших християнських церков (наприклад, Свідки Єгови тощо), 4,6 % населення Донбасу вважає себе атеїстами [115]. При цьому 47,5 % респондентів віднесли себе до Православної Церкви України, що була створена після об'єднавчого Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату, із головою Епіфанієм, 34,6 % респондентів вважають себе представниками Української Православної Церкви Московського Патріархату, із головою Онуфрієм, 12,6 % мешканців Донбасу вважають себе просто православними, без визначення патріархату. Дане дослідження також демонструє, що мешканці Донбасу є більш нейтральними у ставленні до основних церков України, ніж українці в цілому або в якомусь іншому регіоні країни. Зокрема, про своє нейтральне (не позитивне і не негативне) ставлення до Православної Церкви України заявили 54,5% на Донбасі проти 33,9% по Україні в цілому; до Української Православної Церкви Московського Патріархату – відповідно, 52,8% проти 36,8%; до Української Греко-Католицької Церкви – 62% проти 49,6% [115]. Отже, релігія відіграє досить важливе значення для мешканців Донбасу, при цьому вони мають досить нейтральне ставлення до різних релігійних течій та інститутів.

Підсумовуючи частину аналізу зміни цінностей в структурі регіональних ідентичностей Донбасу, варто відзначити співіснування традиційних (пострадянських) та модерних (постматеріалістичних, проєвропейських) цінностей. Оскільки традиційні пострадянські цінності є дуже укоріненими в структурі ідентичностей Донбасу, вони продовжують відтворюватись через різноманітні неформальні інститути, такі як фамілізм, обмежена мораль, патронаж, непотизм тощо. Водночас можна констатувати певну «розгубленість

Номо Sovieticus», оскільки ідентичності Донбасу зазнають значних змін, та поступову позитивну динаміку руху до постматеріалістичних цінностей.

2. *Аналіз змін у співвідношенні регіональна/національна ідентичність.*

Для аналізу змін у структурі регіональна/національна ідентичності, ми застосували наступні індикатори (Таблиця 3.3). Дані індикатори були розроблені та застосовані у дослідженні здобувача «Регіональні ідентичності України в контексті гібридної війни» [56].

Таблиця 3.3

Індикатори для аналізу змін у структурі регіональна/національна ідентичності

Індикатори загальнонаціональної ідентичності	Індикатори регіональної ідентичності
<ul style="list-style-type: none"> • Самоідентифікація в якості громадянина держави • Національна самоідентифікація • Гордість українським громадянством, патріотизм • Мова • Підтримка унітарного державного устрою • Підтримка реінтеграції окупованих ДНР, ЛНР 	<ul style="list-style-type: none"> • Самоідентифікація в якості мешканця регіону • Мова • Підтримка унітарного державного устрою з розширеними правами областей • Підтримка федеративного устрою • Підтримка децентралізації • Підтримка відокремлення окупованих ДНР, ЛНР

Далі наведені результати аналізу за період 2014-2017 років, викладені у статті автора дисертаційного дослідження «Регіональні ідентичності України в контексті гібридної війни». Для порівняння наведені дані для Донбасу, для Дніпропетровської, Запорізької, Харківської областей, оскільки ці регіони, як ми вже зазначали, у культурно-ціннісному наповненні схожі між собою, а також для Західного регіону (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області), для того щоб

прослідкувати можливі тенденції поляризації ідентичностей (Рис. 3.3, Рис. 3.4, Рис. 3.5).

Рис. 3.3 Динаміка трансформації маркерів ідентичності Донбасу (результати дослідження автора) [56]

Для Східного регіону та Донбасу характерне збільшення частки населення, що спілкується як українською, так і російською мовами (мова в даному випадку виступає одним з показових маркерів ідентичності; особливо ця частка збільшилась на Донбасі з 23,80 % до 29,10 %). Інший важливий аспект аналізу динаміки трансформації маркерів ідентичності Східного регіону і Донбасу – зменшення прихильників федеративного устрою держави (Східний регіон приблизно на 6 %, Донбас – більше ніж в 2 рази). Натомість збільшилась частка громадян, які вважають оптимальним державним устроєм для України унітарну державу з розширеними правами областей.

* замість 2014 року наведені дані за 2015 рік; наведені дані для макрорегіону Схід, що також включає підконтрольні території Донецької та Луганської області (поряд з Дніпропетровською, Запорізькою, Харківською областями)

** замість 2017 року наведені дані за 2018 рік

Рис. 3.4 Динаміка трансформації маркерів ідентичності Дніпропетровської, Запорізької, Харківської областей (результати дослідження автора) [56]

У Західному регіоні сконцентровано найбільше громадян, які відносять себе до представників української національності. Також Захід демонструє у порівнянні з іншими регіонами України найвищий рівень патріотизму і гордістю українським громадянством (хоча цей рівень у 2017 році порівняно з 2014 роком відповідно до результатів вже зазначеного дослідження дещо знизився з 38,8 % до 27,5 %). Найцікавіша тенденція, яку варто підкреслити – зміцнення регіональної ідентичності Західного регіону. Про цей свідчать: збільшення частки громадян, які ідентифікують себе як мешканців регіону (з 6,7 % до 24,8 %), зростання рівня

підтримки децентралізації, в результаті якої більше місцева влада регіону отримує більші повноваження (з 45,6 % до 54,6 %).

*замість 2014 року наведені дані за 2015 рік

** замість 2017 року наведені дані за 2018 рік

Рис. 3.5 Динаміка трансформації маркерів ідентичності Західного регіону (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області) (результати дослідження автора) [56]

Відповідно до здійсненого аналізу, ми виокремлюємо наступні тенденції: 1) регіональні ідентичності набувають ознак гетерогенності, «багатошаровості», у першу чергу відповідно до культурної лінії розмежування «європейські (проукраїнські) – пострадянські (проросійські)» цінності; 2) Регіональні ідентичності зміцнюються, проте не поляризуються, натомість вони частково накладаються на загальнонаціональну ідентичність.

Відповідно до нашого аналізу, а також у співставленні висновків з результатами інших досліджень, можемо констатувати, що протягом 2016-2018 років відбувається значна зміна у структурі як національних, так і регіональних ідентичностей, а саме відбувається консолідація більш інклюзивної громадянської національної ідентичності [241, с. 94; 197, с. 6]. До подій 2013-2014 років населення Донбасу відповідно до даних соціологічних опитувань було поділено майже порівну на тих, хто у першу чергу вважав себе українцем (49 %) і на тих, хто у першу чергу вважав себе мешканцем міста (29 %) чи регіону (15 %) [258, с. 160]. Соціологічне дослідження, проведене у травні-липні 2014 року в Галичині та Донбасі Канадським інститутом українознавчих студій Альберти засвідчило домінування регіональної ідентичності на Донбасі на відміну від Галичини: якщо в Галичині 49,7 % опитаних на першому місці ідентифікувало себе як громадян України і на другому місці (27,5 %) як мешканців регіону, на Донбасі 35,8 % опитаних у першу чергу вказали на свою ідентичність як мешканців регіону. Починаючи з 2015 року, ці тенденції значно змінюються: в жовтні 2015 року дослідження Фонду демократичних ініціатив імені Ілька Кучеріва продемонструвало, що 53 % респондентів Донецької області та 62 % респондентів Луганської області у першу чергу ідентифікувало себе як громадян України, доводячи, таким чином, що громадянська українська ідентичність стала домінантною на Донбасі [108].

Дані соціологічного дослідження, проведеного Фондом демократичних ініціатив імені Ілька Кучеріва у 2020 році, свідчать, що серед мешканців Донецької та Луганської областей переважає загальнонаціональна ідентичність (54% та 57% респондентів відповідно) [131]. Також відповідно до даних 2020 року локальна ідентичність (ідентифікація себе як житель свого міста) та регіональна ідентичність є дещо сильніші серед мешканців Луганської області. 18 % та 12 % респондентів Луганської та Донецької областей відповідно задекларували локальну ідентичність. 15 % та 10% респондентів Луганської та Донецької областей відповідно задекларували регіональну ідентичність [131].

Надзвичайно важливим є те, що хоча протягом 2014-2018 років відбулись певні зміни у виборі мови мешканців Донбасу, мова не є найважливішим фактором для вибору ідентичності і також не може бути фактором, що уможливив військовий конфлікт. Так, відповідно до результатів опитування Київського міжнародного інституту соціології станом на грудень 2014 року лише 4,4 % мешканців південного сходу України зазначили, що бояться дискримінації за мовною чи етнічною ознакою [85]. Додаткове підтвердження цих даних можна знайти у дослідженні Equal Rights Trust, проведеного у 2015 році, які також заперечують існування мовної, етнічної чи релігійної дискримінації етнічних росіян чи російськомовних українців [204].

Відповідно до даних дослідження «Покоління незалежності: цінності та мотивації», проведеного у 2021 році соціологічною групою «Рейтинг», на Донбасі зберігається пріоритет ідентифікації мешканців в якості громадян України (індекс 7,1 за шкалою від 0 до 10, де 0 означає зовсім не відчуваю, 10 – абсолютно відчуваю), друге місце посідає ідентичність радянської людини (індекс 4,5), на останньому місці – ідентичність європейця (індекс 1,9), що є найнижчим показником у порівнянні з рештою регіонів України (західний регіон – 4,2, центральний регіон – 3,5, південний регіон – 2,9) [101].

3. Аналіз змін геополітичних настроїв, в оцінках подій на Донбасі та баченні майбутнього цього регіону. Відповідно до результатів опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології у 2014 році на питання: «Чи підтримуєте Ви думку, що Ваша область має відділитись від України та доєднатись до Росії?» лише 15% респондентів південного та східного регіонів відповіли схвально, у той час як 70% були проти, що продемонструвало низьку лояльність мешканців південно-східного регіону до ідеї створення так званої Новоросії [197, с. 6].

Згідно з аналізом, проведеним Г. Сас та А. Лакнер протягом 2016-2019 років, значних змін щодо бачень мешканців Донбасу майбутнього статусу ДНР/ЛНР не відбулось [240]. Так, рівень підтримки реінтеграції тимчасово непідконтрольних територій Донецької та Луганської областей без будь-якого статусу автономії

залишався протягом 2016-2019 років в середньому на рівні 65 % [240, с. 3]. На непідконтрольних територіях в ДНР/ЛНР приблизно третина населення в 2016 та 2019 роках підтримало ідею того, що непідконтрольні території повинні мати особливу автономію, чи в Україні, чи в Росії. Приблизно 21 % респондентів непідконтрольних територій у 2016 році вважали, що ДНР/ЛНР мають повернутись в Донецьку та Луганську області на тих умовах як і до війни; у 2019 році цей варіант обрали 24% респондентів непідконтрольних територій, що є статистично значимим та вказує на те, що ідея повернення до довоєнної ситуації набрала популярність.

Таку ж саме тенденцію незначних змін у структурі геополітичних настроїв мешканців Донбасу підтверджують і результати SCORE 2021 (Рис. 3.2).

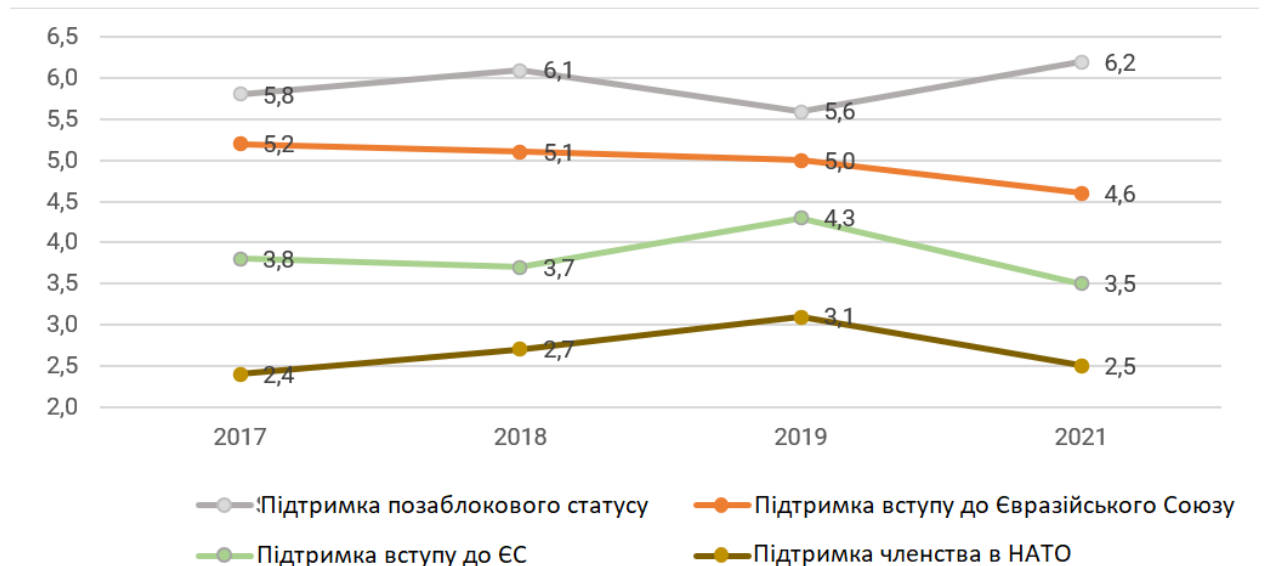

Рис. 3.2 Динаміка індексів геополітичних настроїв у Донецькій та Луганській областях відповідно до даних SCORE 2021 [244]

Відповідно до наведених даних протягом 2017-2021 років найнижчий рівень підтримки мешканці Донбасу висловлювали щодо вступу до НАТО, протягом цього періоду цей рівень залишився в межах індексів 2,4-3,1 (відповідно до методології SCORE кожний індекс обчислюється за шкалою від 0 до 10, де 0 позначає найнижчий рівень підтримки, а 10 – найвищий рівень). Найбільшу підтримку мешканці Донбасу висловили щодо позаблокового статусу, у порівнянні з 2017 роком у 2021 році цей рівень зріс із індексу 5,8 до індексу 6,2.

Другим за рівнем підтримки на Донбасі є варіант вступу до Євразійського Союзу, хоча у порівнянні з 2017 роком у 2021 році цей рівень знизився з індексу 5,2 до індексу 4,6. Третина мешканців Донбасу підтримує вступ до Європейського Союзу. Зростання рівня підтримку вступу до ЄС простежується у 2019 році (так само як і рівня довіри до національних державних інститутів) [244].

Бачення мешканців Донбасу щодо майбутнього окупованих територій Донецької та Луганської областей також були стабільні протягом 2017-2021 років (Рис. 3.3).

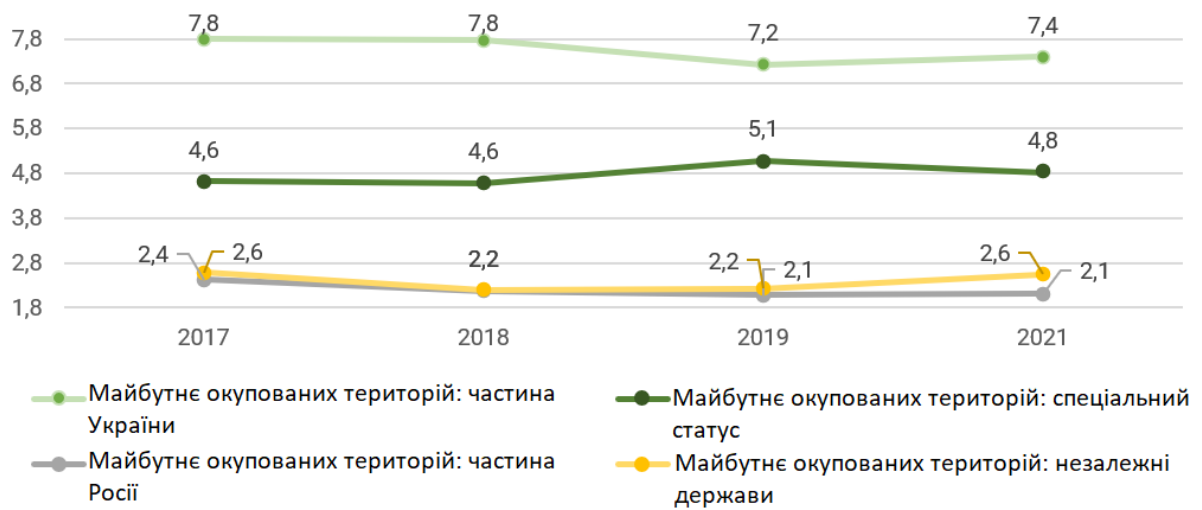

Рис. 3.3 Динаміка індексів бачення майбутнього окупованих територій у Донецькій та Луганській областях відповідно до даних SCORE 2021 [244]

Найменшу підтримку отримали бачення окупованих територій в якості частини Росії, а також як незалежні держави (індекси підтримки залишились на рівні 2,1-2,6). Найбільш оптимальним сценарієм для окупованих територій Донецької та Луганської областей мешканці Донбасу бачать повернення цих територій до складу України (індекс цього варіанту залишається стабільно високим на рівні 7,2). Майже половина мешканців Донбасу також підтримує особливий статус для окупованих територій Донецької та Луганської областей (значних змін за даним індексом протягом 2017-2021 років не відбулось) [244].

Якщо проаналізувати зміни в оцінках подій на Донбасі, то відповідно до дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова у 2015 році, через рік після початку військового конфлікту майже однакова частка мешканців

Донбасу одночасно вважала Росію державою агресором, стороною конфлікту (40,1 %), та не могла визначитись із роллю Росії у конфлікті (39,4 % респондентів було важко відповісти на це питання), при цьому 20,5 % респондентів вважали, що Росія непричетна до подій на Сході України, не є стороною конфлікту [94]. Відповідно до цього дослідження більшість мешканців Донбасу у 2015 році розцінювала військовий конфлікт як боротьбу між Росією і США за сфери впливу, що ведеться на території України (39,2 %), 19,6 % респондентів вбачали у протистоянні громадянський конфлікт між проукраїнськи і проросійськи налаштованими жителями України, 16,5 % респондентів розглядали конфлікт як загарбницьку війну Росії проти України [94].

Станом на 2021 рік, відповідно до дослідження проведеного соціологічною службою Центру Разумкова спільно з Фондом «Деморатичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у травні 2021 року, 48,2 % населення Донбасу вважає, що між Україною та Росією точиться війна (31,1% вважає, що війни між Україною та Росією немає, що є найвищою часткою респондентів у порівнянні з іншими регіонами), 32,7 % респондентів визначили конфлікт як російську агресію проти України з використанням місцевих бойовиків, 24,6 % – як внутрішній конфлікт в Україні, де одну зі сторін підтримує Росія, 15,4 % – як суто внутрішній громадянський конфлікт в Україні, 11,1 % – як війну Росії із Заходом на території України [161]. Аналіз цих даних знову засвідчує амбівалентність у сприйнятті ролі Росії у збройному конфлікті, яка зберігається навіть через 7 років тривалості конфлікту. При цьому зростає частка населення, що розглядає конфлікт на Донбасі як російську агресію проти України з використанням місцевих бойовиків, і послаблюється підтримка нарративу про суто внутрішній конфлікт на Донбасі.

Наведемо ще один приклад того, як неформальні інститути відтворюються в регіональних ідентичностях, і яким чином це простежується на рівні конкретних побутових практик. Так, аналіз соціально-демографічних та соціокультурних вимірів мешканців України, проведений Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології у серпні 2021 року,

підтвердив тезу про те, що цінності та культурні орієнтації впливають на сприйняття індивідами ризиків та переваг вакцинації [113]. Дана тенденція обґрунтовується теорією культурного пізнання, яка виходить з того, що «індивіди узгоджують своє уявлення про ризик вакцинації зі своїми культурними оцінками імовірно небезпечних видів діяльності та політикою їх регулювання» [205; 113]. Цінності виступають фільтром світосприйняття, зокрема, фільтром для значимої та незначимої інформації про вакцинацію. Як зазначає О. Резнік: люди «... довіряють експертам, чий культурні уявлення збігаються з їхніми; вони афективно реагують на ймовірні ризики вакцинації на основі емоцій, які зумовлені культурними оцінками. Велика частина розбіжностей у сприйнятті цих ризиків пов'язана з соціокультурними характеристиками, такими як етнічне походження, мова спілкування, раса, релігійна приналежність тощо. Саме крізь соціокультурні ідентичності люди відбирають та оцінюють джерела інформації та їхній зміст» [113].

Дані цього дослідження демонструють, що, по-перше, рівень вакцинованих мешканців на Донбасі найнижчий серед інших регіонів України (лише 8,6 % респондентів відповіли, що вони вже зробили щеплення). При цьому Донбас має найвищий рівень серед регіонів, де мешканці не планують робити вакцинацію (75 % респондентів відповіли, що не зробили щеплення і найближчим часом не планують вакцинуватися) [113]. Аналіз таких соціокультурних показників як рідна мова і мова спілкування у сім'ї (в цілому для України, без десеґрегації по регіонам) продемонстрував, що серед респондентів, які обрали в якості рідної мови російську, був вищий рівень небажання вакцинуватись, у порівнянні з тими, хто обрав українську мову. Подібна ситуація спостерігається і серед респондентів, які зазначили, що вдома спілкуються російською мовою – ці респонденти є більшими противниками вакцинації, ніж респонденти, які розмовляють українською мовою.

Значна різниця у відповідях простежується також за ознакою геополітичних орієнтацій (також дані в цілому для України, без десеґрегації по регіонам). Так, серед респондентів, які вважають, що Україна має вступити до ЄС, спостерігається найнижчий рівень небажання зробити вакцину (46,7 %), найбільшу кількість

противників вакцинації складають респонденти, які відповіли, що Україна повинна вступити до Євразійського економічного союзу (70,1 %). Серед респондентів, які відповіли, що Україна не має приєднуватись до жодного із союзів, також переважають противники щеплення (63,6 %) [113].

Якщо проаналізувати електоральні вподобання, найнижчий рівень респондентів, які не бажають вакцинуватись, спостерігається серед виборців партії «Європейська солідарність» (39,1 %). Найвищий рівень противників вакцинації спостерігається серед виборців партії «Опозиційна платформа – За життя» (64 %), а також тих респондентів, які відповіли, що взагалі не пішли би на вибори (73,6 %). Близько половини респондентів, які є прихильниками партій «Батьківщина» та «Слуга народу», також не бажають вакцинуватись (49,1 % та 45,4 % відповідно) [113].

Таким чином, можна зробити висновок, що респонденти мають різне ставлення до вакцинації, виходячи з різних соціокультурних ідентичностей. Відповідно до проаналізованих даних найвищий рівень противників вакцинації простежується серед російськомовних мешканців Донбасу, які надають перевагу геополітичній інтеграції з Росією та голосують за партію «Опозиційна платформа – За життя» або зовсім не голосують на виборах. При цьому найнижчий рівень противників вакцинації простежується серед україномовних респондентів, які підтримують європейську інтеграцію України та голосують за партію «Європейська солідарність».

В цілому, варто зазначити, що фактор пандемії COVID-19 є надзвичайно важливою детермінантою як політичного життя, так і процесів формування/трансформації ідентичностей. Для України, яка одночасно знаходиться у військовому конфлікті, а також переживає сплески пандемії, ці взаємопосилюючі фактори значно впливають на спроможність держави, зростання суспільного тиску, а отже, призводять до непрогнозованих векторів розвитку держави. Як зазначають дослідники, вкрай важливими будуть майбутні дослідження, як фактор COVID-19 буде впливати на громадянську ідентичність:

чи призведе пандемія до посилення інклюзивної ідентичності (відчуття, що «ми всі разом»), чи, навпаки, буде сприяти посиленню етнічної роз'єднаності [218].

Проаналізувавши динаміку змін у структурі цінностей, практиках ідентифікації, електоральних та геополітичних настроях, оцінках подій на Донбасі та баченні майбутнього цього регіону, можемо резюмувати, що навіть не дивлячись на такий потужний фактор соціальних змін як війна на Донбасі, який міг би стати вікном можливостей для трансформації ідентичностей, традиційні неформальні пострадянські елементи зберігаються та стабільно відтворюються у структурі регіональних ідентичностей Донбасу. При цьому наочно можна простежити формування нових модерних проєвропейських шарів ідентичностей, що призводить до амбівалентного співіснування протилежних цінностей та практик. Цим пояснюються такі парадокси як, наприклад, те, що частка мешканців Донбасу сприймають проєвропейську реформу децентралізації як еквівалент створення радянських колгоспів і одночасно Донеччина входить до топ-5 рейтингу євроінтеграції областей України [31; 43]. Або, наприклад, якщо місто Краматорськ дослідники характеризують як «Західний Берлін Донбасу», вказуючи на модерний розвиток цього міста, то сусіднє місто в Донецькій області Бахмут – це уособлення традиційно-архаїчного клієнтелізму та патрімоніалізму (діючий мер міста О. Рева займає свою позицію з 1994 року, він та його родина пов'язані з більшістю підприємств міста та повністю домінують у політичній сфері Бахмута) [225].

Дані тенденції підкреслюють важливість дослідження неформальних інститутів у структурі регіональних ідентичностей Донбасу, а також необхідність їхнього уважного урахування під час розробки різного роду політик, особливо у сфері реінтеграції.

3.3 Навіщо і чи можливо «працювати» з ідентичностями: карта рекомендацій

Японський дослідник Г. Куромія, досліджуючи тип ідентичності Донбасу, зауважував, що відносно Донбасу дуже важко застосувати такі класичні поняття як «клас» та «нація», які були сформовані як реакція на Просвітництво. Ідентичність Донбасу – позанаціональна, регіональна та порубіжна, сконструйована на основі політичних технологій радянської та російсько-імперської символічних систем, але при цьому на фундаменті ментальності Дикого поля, яка, в свою чергу, опирається на прагнення «свободи від» і для захисту якої навіть може бути застосоване насилля [72]. Саме тому, на думку дослідника, ідентичність Донбасу не може бути легко співвіднесена чи підпорядкована українській чи російській національним ідентичностям. Ситуація з Донбасом, застережує він, «демонструє концептуальну небезпеку надмірного зосередження на нації та/або класу за рахунок усіх інших ідентичностей» [72].

І. Кононов зауважує, що «Донбас є носієм іншої програми, яку можна назвати програмою співгромадянства. У ній не передбачається загальнообов'язкової ідеології націоналізму, а мова та релігійна приналежність розглядаються як особиста справа громадян» [61]. Саме тому Донбас може стати рушійною силою для розвитку європейської моделі розвитку громадянської інклюзивної ідентичності. При цьому складність регіональної системи України може бути як недоліком, так і значною перевагою. «За умови розумної регіональної політики регіональна різноманітність може бути джерелом культурного семіозису, різноманітних інновацій. Невірна регіональна політика здатна перетворити різницю між регіонами на протиріччя, які гальмуватимуть розвиток країни» [61].

В рамках нашого дисертаційного дослідження у попередніх розділах ми детально розглянули вагу та важливість фактору регіональних ідентичностей Донбасу. Однією з головних проблем, яка уможливила ефективне

використання соціокультурних особливостей Донбасу російською пропагандою стало те, що після 1991 року українська державна політика не була вибудована таким чином, аби «адаптувати» Донбас та сформувати довіру мешканців регіону до центральної влади: не було створено не тільки дієвих стимулів для культурного розвитку регіону, але і не було забезпечено промоції української культури в регіоні; культурна політика здебільшого розходилася з очікуваннями мешканців Донбасу. При цьому протягом незалежності України була відсутня ефективна регіональна політика, яка би запропонувала чітку перспективу розвитку для Донбасу; економічна політика формувалась як ситуативний баланс інтересів регіональних та національних еліт.

Саме тому основна задача цього підрозділу полягає у тому, аби підкреслити визначну роль, яку має цілеспрямована «робота» з ідентичностями Донбасу, і зазначити основні можливі шляхи такої роботи. Наші рекомендації будуть виходити з результатів нашого аналізу дерева проблем (Таблиця 3.4).

Таблиця 3.4

Дерево проблем, що лежить в основі розробки карти рекомендацій для вироблення політик з урахуванням інституційно-ціннісних особливостей регіональних ідентичностей Донбасу (авторська розробка)

<i>Вторинні наслідки</i>	Ефективність російської пропаганди та інформаційної війни	Високий рівень протестного потенціалу. Низький рівень відчуття онтологічної безпеки	Неефективність національних реформ/політик (через наявність протиріччя на рівні цінностей)
<i>Основні наслідки</i>	Уможливлення конфлікту на Донбасі; ефективне використання протиріччя між Донбасом та центральною владою в рамках війни	Низький рівень довіри до центральних органів влади, низький рівень легітимності рішень центральних органів влади	Формування конкуруючих, а не комплементарних регіональних ідентичностей Донбасу

Продовження таблиці 3.4

<i>Ключова проблема</i>	Неефективна регіональна політика щодо Донбасу		
<i>Основна причина</i>	Неврахування культурної спадщини Донбасу (а саме елементів неформальних інститутів в структурі регіональних ідентичностей)		
<i>Вторинні причини</i>	Акцент на загальнообов'язковій ідеології націоналізму; формування національної, а не громадянської інклюзивної ідентичності	Слабкість формальних інститутів; домінування пострадянської патерналістської політичної культури та неопатримоніальних практик	Історичне конвергентне співіснування двох культурних шарів – українського та російського – в структурі регіональних ідентичностей Донбасу

Наші рекомендації будуть побудовані передусім навколо концепцій онтологічної безпеки Е. Гідденса та інклюзивної громадянської ідентичності (або як її ще називають – кредової національної ідентичності). Онтологічну безпеку можна охарактеризувати як відчуття безпеки у індивідів, що формується в умовах рутинізації оточуючого світу та існує як щось очевидне всередині повсякденної реальності. Основу онтологічної безпеки складає «автономність людської діяльності в рамках прогнозованої рутини соціальних дій та взаємодій» [29, с. 116]. Важливою умовою онтологічної безпеки є довіра до зовнішнього світу, яка має психологічні корні. У свою чергу інклюзивна громадянська ідентичність – це відчуття спільності, що побудоване не на основі особистих характеристик, живого досвіду, історичних зв'язків, релігійних переконань тощо, а на основі спільних цінностей та ідеалів. Інклюзивна громадянська ідентичність має трансформувати дивергентні етнічні, релігійні, політичні ідентичності тощо на комплементарні та взаємодоповнюючі компоненти загальної громадянської ідентичності. Ми вважаємо, що мобілізуючий потенціал регіональної ідентичності Донбасу може бути використаний для реінтеграції тимчасово окупованих територій (так само як був використаний для дезінтеграційних процесів). Основою для реінтеграції та дієвим інструментом протидії російській агресії може бути

консолідована громадянська регіональна ідентичність Донбасу, побудована на базі спільних демократичних цінностей.

Далі наведена карта комплексних рекомендацій для вироблення політик для ефективного реформування та побудови дієвих демократичних інститутів, а також політик у сфері миробудування та реінтеграції з урахуванням інституційно-ціннісних особливостей регіональних ідентичностей Донбасу (Таблиця 3.5). Дана карта складена автором на базі основних результатів даного дисертаційного дослідження.

Таблиця 3.5

Карта комплексних рекомендацій для «роботи» з регіональними ідентичностями Донбасу (авторська розробка)

Рішення/ціль	Ефективна регіональна політика щодо Донбасу з урахуванням елементів неформальних інститутів в структурі регіональних ідентичностей
Завдання	Рекомендації
<p>1. Формування інклюзивної громадянської ідентичності:</p> <p>1.1. Трансформація дивергентних етнічних, релігійних, політичних тощо ідентичностей у комплементарні та взаємодоповнюючі компоненти загальної громадянської ідентичності.</p> <p>1.2. Перевизначення пострадянської/проросійської ідентичності таким чином, щоб ці елементи перетворились у сумісні, а не дивергентні компоненти ідентичностей.</p> <p>1.3. «Дедемонізація» радянської ностальгії.</p>	<p>1. В основі політики ідентичності має бути зроблений акцент на регіональній різноманітності як джерелі культурного синтезу, можливостей для інновацій.</p> <p>2. Політика ідентичності значну увагу має приділяти ціннісному компоненту в рамках культурної та інформаційної політики.</p> <p>3. Популяризувати ідеї інклюзивної громадянської ідентичності за допомогою різноманітних каналів та інструментів комунікації, особливо через рівень масової та популярної культури.</p> <p>4. Забезпечити промоцію української культури в регіоні.</p> <p>5. Створити стимули для культурного розвитку регіону.</p> <p>6. Досліджувати культурні потреби мешканців Донбасу, вибудовувати культурну політику з урахуванням цих потреб. Регулярно проводити аналітичні дослідження та вимірювання трансформації регіональних ідентичностей, передусім, з точки зору еволюції традиційних і модерних цінностей. Регулярно та системно здійснювати дослідження неформальних практик у структурі регіональних ідентичностей Донбасу, для того щоб відслідковувати трансформацію або, навпаки, консервацію пострадянської складової ідентичності.</p> <p>7. Розробити стратегічні документи, які би чітко окреслювали перспективу розвитку Донбасу як частини України.</p>

Продовження таблиці 3.5

Рішення/ціль	Ефективна регіональна політика щодо Донбасу з урахуванням елементів неформальних інститутів в структурі регіональних ідентичностей
Завдання	Рекомендації
<p>2. Формування інклюзивної громадянської ідентичності</p>	<p>8. Відкрити та підтримувати публічний інтелектуальний дискурс (проводити обговорення, воркшопи тощо, тобто створити діалоговий майданчик) щодо ситуації родинних зв'язків у Росії та об'єктивних причин, чому деякі люди вибирають політику, орієнтовану на Росію.</p> <p>9. Мобілізуючий потенціал регіональних ідентичностей Донбасу може бути використаний для реінтеграції тимчасово окупованих територій (так само як був використаний для дезінтеграційних процесів).</p>
<p>2. Підвищення рівня відчуття онтологічної безпеки:</p> <p>2.1. Підвищення рівня довіри до інститутів національної та регіональної влади.</p> <p>2.2. Підвищення рівня міжособистісної довіри. Перехід від «обмеженої моралі» до «загальної моралі».</p>	<p>1. Встановити та забезпечити постійний діалог між українською владою та населенням.</p> <p>2. Інформувати населення про існуючі можливості брати участь у виробленні політик на національному, регіональному та локальному рівнях.</p> <p>3. Стимулювати перехід від пострадянської патерналістської політичної культури до партисипаторної культури участі. Впроваджувати ефективні інструменти прямої політичної участі громадян через механізми прозорості, підзвітності, відкритого доступу.</p> <p>4. Системно впроваджувати різноманітні програми громадянської освіти, з метою підвищення громадянської обізнаності мешканців Донецької та Луганської областей, зміцнення почуття громадянського обов'язку та підвищення рівня громадянської активності задля участі в трансформації суспільства</p> <p>5. Підвищувати якість надання державних послуг та сервісів.</p> <p>6. Під час розробки регіональних політик урахувати специфіку співіснування традиційних та модерних елементів в структурі регіональних ідентичностей Донбасу.</p>

Як було зазначено у попередньому підрозділі, українська національна ідентичність у сучасних умовах визначається не відповідно до етнічних чи етнокультурних, а у першу чергу згідно з ціннісними критеріями. Передусім загальні рекомендації полягають в необхідності приділяти значну увагу ціннісному компоненту в рамках культурної та інформаційної політики, а

також працювати над встановленням та забезпеченням постійного діалогу між українською владою та населенням. Проаналізувавши у попередньому розділі концепції Г. Екштейна, Р. Грифіна, Є. Чимирис, було доведено, що жодні політики, рішення та реформи не будуть ефективні, якщо вони не відповідають констеляції переконань і цінностей громадян, а також їхнім ідентичностям.

Також ми побачили, що на Донбасі співіснують традиційні (патерналістські) цінності та демократичні цінності, і неформальні інститути подекуди мають більшу силу, ніж формальні, що призводить до інституціоналізованої гібридності згідно з концепцією Ю. Мацієвського. Вчений зауважує, що «доки ця неефективна сукупність інститутів дозволить елітам отримувати ренту, вони будуть її підтримувати» [80]. Проте ця інституціоналізована гібридність також можлива завдяки існуванню певних ціннісних переконань на суспільному рівні (оскільки вважається, що рентоорієнтована поведінка політичних еліт – це «нормально» в даних суспільних умовах). Отже, до тих пір, поки на ціннісно-ментальному рівні буде соціально прийнятно отримувати ренту через державне управління, а не створення суспільного блага, держава буде залишатись в гібридній інституційній пастці.

Перетворення конкуруючої регіональної ідентичності Донбасу на комплементарну до загальнонаціональної ідентичності можна забезпечити шляхом переходу від пострадянської патерналістської політичної культури до партисипаторної культури участі. Впровадження ефективних інструментів прямої політичної участі через механізми прозорості, підзвітності, відкритого доступу тощо буде сприяти нейтралізуванню потенціалу неконвенціональних протестних практик, які існують та відтворюються в умовах низького рівня довіри та легітимності національної влади.

Через те, що ідентичність значною мірою є пов'язаною з емоційними та суб'єктивними переконаннями та ставленнями, в рамках державних напрямів політики ідентичності має стати промоція інклюзивної громадянської ідентичності за допомогою різноманітних каналів та інструментів комунікації,

особливо через рівень масової та популярної культури. Також потрібно досліджувати актуальну масову та популярну культуру з точки зору фреймінгового дискурсу, що транслює оцінки та інтерпретації суспільних подій (за прикладом робіт Л. Підкуймухи) [100; 231].

Оскільки в результаті історично-культурного аналізу формування ідентичностей Донбасу ми побачили історичне конвергентне співіснування двох культурних шарів – українського та російського – які в умовах російсько-українського збройного протистояння були трансформовані в два різноспрямовані та конкуруючі вектори ідентичностей, окремим важливим напрямком роботи в рамках політики ідентичності ми вбачаємо перевизначення пострадянської/проросійської ідентичності таким чином, щоб ці елементи перетворились у сумісні, а не дивергентні компоненти ідентичностей. До початку російсько-українського конфлікту межа між Україною та Росією розглядалась як межа між «своїми». Наразі Росія в загальнодержавному українському дискурсі позиціонується як «чужий», проте, як продемонстрував аналіз емпіричних досліджень, частина мешканців Донбасу і досі не асоціює Росію як сторону військового конфлікту, і тому ворожо сприймає інформаційний дискурс Росія як «чужий».

Як зазначає Г. Кельман у своєму дослідженні «Роль національної ідентичності у вирішенні конфліктів. Досвід ізраїльсько-палестинських воркшопів із вирішення проблем»: «Насправді реконструювання ідентичності – це регулярний, безперервний процес в житті будь-якої національної групи. Ідентичності реконструюються у власних визначеннях, іноді поступово, а іноді регулярно, по мірі зміни історичних обставин, виникнення криз, появи нових можливостей або нових еліт» [207, с. 194]. Тобто хоча національна ідентичність зазвичай будується на основі реального досвіду, цей досвід може бути впорядкований по-різному, що призводить до різних кордонів і пріоритетам. Як наслідок, ідентичності можна деконструювати і реконструювати. Очевидно, що в самоідентифікації групи є місце для маневру, особливо щодо визначення меж групи і пріоритетів між

різними елементами сутності групи. Виходячи з цього, важливою рекомендацією є робота над «дедemonізацією» радянської ностальгії. Для цього необхідно відкрити та підтримувати публічний інтелектуальний дискурс (проводити обговорення, воркшопи тощо, тобто створити діалоговий майданчик) щодо ситуації родинних зв'язків у Росії та об'єктивних причин, чому деякі люди вибирають політику, орієнтовану на Росію.

Окремим напрямком роботи над створенням інклюзивної громадянської ідентичності є сфера громадянської освіти. Громадянська освіта – це фундаментальний будівельний матеріал для будь-якої демократичної трансформації суспільства. Досвід розвинених демократій у всьому світі демонструє, що це ефективний інструмент для створення активної громадянської позиції та орієнтації людини на підтримку демократичних цінностей шляхом участі. В рамках цього напрямку рекомендується розробка та впровадження різноманітних програм громадянської освіти, з метою підвищення громадянської обізнаності мешканців Донецької та Луганської областей, зміцнення почуття громадянського обов'язку та підвищення рівня громадянської активності задля участі в трансформації суспільства. На місцевому рівні успішна реалізація програм громадянської освіти також буде сприяти підвищенню довіри до місцевої влади. Для того, щоб ініціативи громадянської освіти були ефективними, варто враховувати мотиваційні аспекти громадянської освіти (мотивація може бути зосередженням на темах, що стосуються повсякденного життя спільноти учасників), використовувати якомога більшу кількість методів участі, включаючи групові дискусії, воркшопи тощо, сприяти усуненню бар'єрів та ризиків для участі громадян.

Наступний напрямок рекомендацій полягає у тому, аби регулярно та системно здійснювати дослідження неформальних культурно-ціннісних практик у структурі регіональних ідентичностей Донбасу, для того щоб відслідковувати трансформацію або, навпаки, консервацію пострадянської складової ідентичності. Чудовими прикладами таких досліджень, на наш погляд, є праця «Метамісто: Схід. Трансформації українського Сходу», яка

була створена в рамках програми «Код Міста» громадською організацією «Гараж Генг», а також віртуальний музей культури та активізму Луганська 2004-2013 (що фактично є репозиторієм проявів ідентичностей Луганська) [83; 219].

В цілому розвиток культури та культурного активізму на Донбасі має стати таким же пріоритетним напрямком регіональної політики, як і економічний та політичний розвиток. Як зазначає дослідження ролі культури та мистецтва у зміцненні стійкості постмайданної України, проведене за підтримки Chatham House, культурний активізм відіграє важливу роль у пом'якшенні наслідків конфлікту на Донбасі: «Культурні ініціативи часто слугували відправною точкою у процесі зміцнення місцевих громад в регіонах України та надання їм права голосу, у формуванні програм відродження занепалих промислових регіонів (особливо на Донбасі) та у побудові партнерських відносин з місцевою владою та бізнесом. На зруйнованому війною Донбасі цей активізм також допоміг подолати психологічні травми та знизити уразливість населення» [99]. Культура та мистецтво на Донбасі слугують ефективними інструментами саме для переосмислення та конструктивної праці з радянською культурно-ціннісною спадщиною [121].

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ

1. Третій розділ повністю присвячений пошуку відповідей питання, що відбулось з регіональними ідентичностями Донбасу в умовах конфлікту. Доведено, що дослідження змін ідентичностей в умовах війни надзвичайно важливе як для розуміння кроків миробудування, так і для розробки стратегії державного розвитку після закінчення збройного конфлікту, а також для вироблення політик ефективного реформування та побудови дієвих демократичних інститутів.

2. Проаналізовано функції регіональної ідентичності, яка вплинула на формування ставлення мешканців Донбасу до повстанців/бойовиків: жителі регіону, які у першу чергу ідентифікували себе як мешканці регіону, частіше приписували повстанцям ідеальні мотиви їхньої діяльності, повідомляли про те, що вони не знають про жертви серед громадян, які були би спричинені діями повстанців, а також повідомляли, що вони відчували себе в безпеці в присутності бойовиків. І, навпаки, мешканці Донбасу, які у першу чергу ідентифікували себе як громадяни України, частіше приписували повстанцям матеріальні мотиви, вказували на їхню відповідальність за напади проти цивільного населення та відчували страх під час прямих зустрічей із повстанцями.

Проаналізовано, як особистий досвід переживання насильства під час конфлікту вплинув на зміну переконань та ставлень мешканців Слов'янська та Краматорська, які у 2014 році пережили активну бойову фазу конфлікту. Так, мешканці, які особисто пережили дії, пов'язані з конфліктом, демонструють більшу підтримку «про-західних» цінностей і переконань, ніж ті, які не мають такого досвіду. Також ті мешканці, які мали майнові збитки в результаті конфлікту, були менш схильними до компромісу з Росією у вирішенні конфлікту і менше підтримували ідею «Донбасу в складі України».

3. Проаналізовано зміни в структурі регіональних ідентичностей Донбасі протягом 2014-2021 років. Так, станом на початок російсько-української війни існувала досить консолідована регіональна ідентичність Донбасу. Проте відповідно до проведеного аналізу можемо констатувати, що протягом військового конфлікту відбувається значна зміна у структурі як національних, так і регіональних ідентичностей, а саме відбувається консолідація більш інклюзивної громадянської національної ідентичності.

При цьому відповідно до здійсненого аналізу, ми виокремлюємо наступні тенденції: 1) регіональні ідентичності набувають ознак гетерогенності, «багат шаровості», у першу чергу відповідно до культурної лінії розмежування «європейські (проукраїнські) – пострадянські (проросійські)»

цінності; 2) Регіональні ідентичності зміцнюються, проте не поляризуються, натомість вони частково накладаються на загальнонаціональну ідентичність.

Необхідно відмітити високі показники та зростання рівня ностальгії за Радянським Союзом, а також рівня толерантності до корупції, що є взаємообумовленими факторами. Рівень громадського оптимізму знизився як у Донецькій, так і Луганській областях, якщо порівнювати дані 2016-2021 років (одним із додаткових важливих факторів, що вплинув на цю тенденцію, як на національному, так і регіональному рівнях, безперечно, є пандемія COVID-19). При цьому у порівнянні з 2016 роком, у 2021 році можна констатувати значне зростання рівня громадської включеності.

Порівняльна динаміка рівня довіри до інститутів влади мешканців Донецької та Луганської областей свідчить про збереження та посилення недовіри до центральних органів влади протягом років збройного конфлікту, а також мобілізацію мешканців регіону навколо локальних інститутів влади, що у свою чергу може створювати основи для посилення протестних настроїв та конвертуватись у протестний потенціал. До того ж низькі показники міжособистісної довіри призводять до існування так званих явищ «фамілізму» та «обмеженої моралі» на Донбасі, коли «кодекси» сумлінної і чесної поведінки часто обмежуються колами «ближніх» або мережами «обраних» (родичів, друзів, перевірених колег).

Аналіз змін цінностей в структурі регіональних ідентичностей Донбасу продемонстрував співіснування традиційних (пострадянських) та модерних (постматеріалістичних, проєвропейських) цінностей. Оскільки традиційні пострадянські цінності є дуже укоріненими в структурі ідентичностей Донбасу, вони продовжують відтворюватись через різноманітні неформальні інститути, такі як фамілізм, обмежена мораль, патронаж, непотизм тощо. Водночас можна констатувати певну «розгубленість Homo Sovieticus», оскільки ідентичності Донбасу зазнають значних змін, та поступову позитивну динаміку руху до постматеріалістичних цінностей.

Доведено, що не дивлячись на такий потужний фактор соціальних змін як війна на Донбасі, який міг би стати вікном можливостей для трансформації ідентичностей, традиційні неформальні пострадянські елементи зберігаються та стабільно відтворюються у структурі регіональних ідентичностей Донбасу. При цьому наочно можна простежити формування нових модерних проєвропейських шарів ідентичностей, що призводить до амбівалентного співіснування протилежних цінностей та практик.

4. Розроблено комплексні рекомендації для вироблення політик у сфері миробудування та реінтеграції на основні концепції онтологічної безпеки Е. Гідденса та інклюзивної громадянської ідентичності, а також з урахуванням інституційно-ціннісних особливостей регіональних ідентичностей Донбасу. В якості основного напрямку роботи в рамках політики ідентичності виокремлено перевизначення пострадянської/проросійської ідентичності таким чином, щоб ці елементи були перетворені у сумісні, а не дивергентні компоненти ідентичностей. Зокрема, важливою рекомендацією є робота над «дедemonізацією» радянської ностальгії. Для цього необхідно відкрити та підтримувати публічний інтелектуальний дискурс (проводити обговорення, воркшопи тощо, тобто створити діалоговий майданчик) щодо ситуації існування родинних зв'язків у Росії та об'єктивних причин, чому деякі люди вибирають політику, орієнтовану на Росію.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора: [56], [214].

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У даній роботі представлено дослідження впливу неформальних інститутів у процесі формування регіональних ідентичностей Донбасу. Опираючись на ключові принципи парадигм інституціоналізму, неінституціоналізму, структуралізму та конструктивізму, проаналізовано та систематизовано існуючі класичні і сучасні підходи до визначення поняття неформальні інститути. Здійснений аналіз теоретико-методологічних підходів до концептуалізації неформальних інститутів продемонстрував, що найбільш фундаментальною залишається проблема співвідношення культурних цінностей і неформальних інститутів, оскільки кожна концепція погоджується із тим, що так чи інакше неформальні практики або є засновані на суб'єктивних очікуваннях індивіда, які виходять із його соціокультурних вподобань, або є безпосередньо втіленням цінностей, що транслуються певною культурою.

У нашому дослідженні неформальні інститути було розмежовано з поняттями культура, цінності, соціальні переконаннями. Ми визначили неформальні інститути як повторювані соціальні, культурні, політичні та економічні практики, які виникають та відтворюються поза межами офіційно санкціонованих каналів внаслідок впливу культурної спадщини, вкорінені у переконаннях та цінностях індивідів, і які відображають специфічну логіку функціонування та правила ідентичності.

Для ефективнішого аналізу та дослідження неформальних інститутів нами було запропоновано категорію інституційної інтертекстуальності в якості організаційного принципу неформальних інститутів. Інституційна інтертекстуальність підкреслює вкоріненість неформальних інститутів в тому чи іншому історичному контексті, стверджує передзadanність, яка заздалегідь обмежує і передбачає специфіку неформальних інститутів, які виникатимуть у конкретному суспільстві. На прикладі аналізу умов формування та конструювання регіональних ідентичностей Донбасу ми продемонстрували

логіку інституційної інтертекстуальності, яка втілилась у рекомбінуванні нових модерних суспільних цінностей і практик на базі вже існуючих традиційних пострадянських практик, внаслідок чого в рамках регіональних ідентичностей Донбасу співіснують та продовжують відтворюватись декілька амбівалентних рівнів ідентичностей.

В рамках дисертаційного дослідження було проаналізовано та систематизовано існуючі класичні і сучасні підходи до визначення поняття ідентичність і регіональна ідентичність. Запропоновано комплексне мультирівневе дослідження феномену ідентичності, з точки зору онтологічного (особиста ідентичність) та соціального (колективна ідентичність) вимірів. Особиста ідентичність розглянута як результат сприйняття індивідом особистого досвіду, колективна або соціальна ідентичність – з точки зору уявного усвідомлення існування спільноти, що розділяє спільні для людини інтереси, переконання та цінності.

Регіональну ідентичність визначено як суб'єктивне соціально-географічне відчуття ототожнення, що сформовано на базі почуття спільного володіння та користування певною територією, за якою закріплені власні соціальні зв'язки, певні життєві стилі та способи організації життєдіяльності, системи переконань та цінностей, які є відмінними від загальнонаціональних. Проаналізовано та класифіковано емпіричні підходи до дослідження ідентичності з точки зору безпосереднього чи опосередкованого аналізу. Вторинні емпіричні дані міжнародних та національних досліджень ідентичності, які спрямовані на виявлення маркерів певних типів ідентичності (цінності, ідеологічні та геополітичні погляди, електоральні вподобання, мистецькі смаки, наративи тощо), застосовані для аналізу регіональних ідентичностей Донбасу.

Досліджено точки дотику та взаємовпливу між феноменами регіональної ідентичності, неформальних інститутів та цінностей. Детально розглянуто, яким чином цінності та неформальні інститути лежать в основі та відтворюються ідентичністю. Запропоновано для дослідження ідентичності

використовувати інституційно-ціннісний підхід. Цей підхід обґрунтовує можливість аналізу ідентичностей через неформальні інститути, які, у свою чергу, операціоналізовані до понять цінностей та практик. Ідентичність у такому разі досліджується не тільки через аскриптивний рівень приписаних або уявних характеристик спільноти, що володіє цією ідентичністю, а зокрема також і через діяльнісний рівень, що проявляється у конкретних практиках, мотивацією до здійснення яких є певні цінності. Цінності грають роль критеріїв чи стандартів для здійснення вибору між наявними альтернативами, і це властиво будь-якій дії чи ситуації, відповідно, цінності виконують функції регулювання індивідуальної поведінки. Відтворюючи різні практики, групи індивідів, відповідно, мають різні уявлення про «належне» та «нормальне» і мають різні соціальні смаки. Іншими словами, різні практики формують різне уявлення про себе та свою спільноту, а отже, досліджуючи практики та ціннісні установки, можна досліджувати ідентичності індивідів та груп, що є одним із важливих аргументів на користь інституційно-ціннісного підходу для аналізу ідентичності.

Досліджено прояви регіональних ідентичностей Донбасу на інституційно-ціннісному рівні. Спростовано припущення, що використання російської мови на Донбасі є важливою характеристикою російської ідентичності. Розглянуто, що на Донбасі існує значна повага та прив'язаність до російської мови, яка співіснує з упевненістю, що за допомогою цієї мови можна виражати українську культуру. Таким чином, російськомовна людина не тотожна етнічному росіянинові, російська мова виступає лише як засіб комунікації.

Спростоване припущення про антиєвропейськість Донбасу. Не дивлячись на досить низький рівень підтримки євроінтеграції на Донбасі, Донецька та Луганська області не є антиєвропейськими. Уявлення про Європу та пов'язаним із нею Європейський Союз мають значну привабливість для мешканців регіону з точки зору носіїв стандартів та цінностей, які є недоступними та/або бажаними для жителів регіону. Ця характеристика є справедливою навіть за умови, що більшість мешканців виступають проти членства у ЄС.

Розглянуто функції, які виконує ідентичність, а саме: трансформаційну, інтеграційну, легітимізуючу, мобілізаційну, ідеологічну, структуруючу, інструментальну. Детально проаналізовано інструментальну функцію, в рамках якої ідентичність може бути використана як тригер для соціального конфлікту і одночасно як інструмент миробудування. Війну на Донбасі проаналізовано з точки зору так званих нових воєн, коли війни ведуться передусім на «полі» сприйняття конфлікту серед населення.

Вивчено практичне значення та функції регіональних ідентичностей Донбасу в умовах російсько-українського збройного протистояння. Проаналізовано, яким чином принцип взаємовиключення «чи вони – чи ми» був взятий за основу російською пропагандою для характеристики політики України, створення нарративу «протистояння регіональної спільноти решті України», коли через реанімацію та оновлення численних радянських міфів та міфологем був створений образ сепаратистського Донбасу. Розглянуто, яким чином елементи регіональних ідентичностей, культурні та ментальні особливості Донбасу були використані російською пропагандою. Виходячи з методології Роккана, проаналізовано регіональну ідентичність Донбасу як «переважно територіальний простір, але з сильними ознаками простору приналежності» і продемонстровано, що в рамках інформаційних дискурсів та нарративів гібридного україно-російського протистояння, російська пропаганда представила регіональну ідентичність Донбасу як «переважно простір приналежності».

Доведено, що фактичному військовому протистоянню на Донбасі передувала віртуальна війна, результатом якої стало формування «правильних» для Росії когнітивних фреймів сприйняття конфлікту передусім серед самих мешканців Донбасу. Розглянуто різні перспективи аналізу конфлікту на Донбасі (громадянська війна, зовнішня інспірація конфлікту, структуралістській підхід, поміркований підхід). Обґрунтовано, що конфлікт на Донбасі не можна вважати конфліктом ідентичностей, оскільки окремішня і сепаратистська ідентичність Донбасу була сформована саме у дискурсі

російської пропаганди, яка дуже мітко поцілила у больові точки та гострі питання щодо Донбасу, які назрівали у відносинах «центр – регіон» вже понад десятиліття. Водночас апелювання до наявності окремішньої особливої ідентичності Донбасу дійсно призвело до формування та консолідації цієї ідентичності.

Здійснено порівняльний аналіз досліджень регіональних ідентичностей Донбасу проведених протягом 2014-2021 років та визначено основні тенденції розвитку та/або трансформації регіональних ідентичностей Донбасу 2014-2021 років. Доведено, що станом на початок російсько-української війни існувала досить консолідована регіональна ідентичність Донбасу. Проте відповідно до проведеного аналізу можемо констатувати, що протягом військового конфлікту відбувається значна зміна у структурі як національних, так і регіональних ідентичностей, а саме відбувається консолідація більш інклюзивної громадянської національної ідентичності. При цьому відповідно до здійсненого аналізу, ми виокремлюємо наступні тенденції: 1) регіональні ідентичності набувають ознак гетерогенності, «багатошаровості», у першу чергу відповідно до культурної лінії розмежування «європейські (проукраїнські) – пострадянські (проросійські)» цінності; 2) Регіональні ідентичності зміцнюються, проте не поляризуються, натомість вони частково накладаються на загальнонаціональну ідентичність.

Доведено, що дослідження змін ідентичностей в умовах війни надзвичайно важливе як для розуміння кроків миробудування, так і для розробки стратегії державного розвитку після закінчення збройного конфлікту. У результаті вивчення комплексу досліджень трансформації ідентичностей Донбасу в умовах війни проаналізовано функції регіональної ідентичності, яка вплинула на формування ставлення мешканців Донбасу до повстанців/бойовиків: жителі регіону, які у першу чергу ідентифікували себе як мешканці регіону, частіше приписували повстанцям ідеальні мотиви їхньої діяльності, повідомляли про те, що вони не знають про жертви серед громадян, які були би спричинені діями повстанців, а також повідомляли, що вони

відчували себе в безпеці в присутності бойовиків. І, навпаки, мешканці Донбасу, які у першу чергу ідентифікували себе як громадян України, частіше приписували повстанцям матеріальні мотиви, вказували на їхню відповідальність за напади проти цивільного населення та відчували страх під час прямих зустрічей із повстанцями.

Порівняльний аналіз динаміки рівня довіри до інститутів влади мешканців Донецької та Луганської областей засвідчив збереження та посилення недовіри до центральних органів влади протягом років збройного конфлікту, а також мобілізацію мешканців регіону навколо локальних інститутів влади, що у свою чергу може створювати основи для посилення протестних настроїв та конвертуватись у протестний потенціал. Аналіз змін цінностей в структурі регіональних ідентичностей Донбасу продемонстрував співіснування традиційних (пострадянських) та модерних (постматеріалістичних, проєвропейських) цінностей. Оскільки традиційні пострадянські цінності є дуже укоріненими в структурі ідентичностей Донбасу, вони продовжують відтворюватись через різноманітні неформальні інститути, такі як фамілізм, обмежена мораль, патронаж, непотизм тощо. Водночас можна констатувати певну «розгубленість Homo Sovieticus», оскільки ідентичності Донбасу зазнають значних змін, та поступову позитивну динаміку руху до постматеріалістичних цінностей.

Доведено, що не дивлячись на такий потужний фактор соціальних змін як війна на Донбасі, який міг би стати вікном можливостей для трансформації ідентичностей, традиційні неформальні пострадянські елементи зберігаються та стабільно відтворюються у структурі регіональних ідентичностей Донбасу. При цьому наочно можна простежити формування нових модерних проєвропейських шарів ідентичностей, що призводить до амбівалентного співіснування протилежних цінностей та практик.

Розроблено комплексні рекомендації для вироблення політик у сфері миробудування та реінтеграції на основні концепції онтологічної безпеки Е. Гідденса та інклюзивної громадянської ідентичності, а також з урахуванням

інституційно-ціннісних особливостей регіональних ідентичностей Донбасу. Передусім загальні рекомендації полягають в необхідності приділяти значну увагу ціннісному компоненту в рамках культурної та інформаційної політики, а також працювати над встановленням та забезпеченням постійного діалогу між українською владою та населенням. Перетворення конкуруючої регіональної ідентичності Донбасу на комплементарну до загальнонаціональної ідентичності можна забезпечити шляхом переходу від пострадянської патерналістської політичної культури до партисипаторної культури участі. Впровадження ефективних інструментів прямої політичної участі через механізми прозорості, підзвітності, відкритого доступу тощо буде сприяти нейтралізуванню потенціалу неконвенціональних протестних практик.

В рамках основних завдань державної та регіональної політики визначено: 1) необхідність трансформації дивергентних етнічних, релігійних, політичних тощо ідентичностей у комплементарні та взаємодоповнюючі компоненти загальної громадянської ідентичності; 2) необхідність перевизначення пострадянської/проросійської ідентичності таким чином, щоб ці елементи перетворились у сумісні, а не дивергентні компоненти ідентичностей; 3) необхідність «дедemonізації» радянської ностальгії; 4) підвищення рівня довіри до інститутів національної та регіональної влади; 5) підвищення рівня міжособистісної довіри та перехід від «обмеженої моралі» до «загальної моралі». Наголошено на важливості досліджувати культурні потреби мешканців Донбасу, вибудовувати культурну політику з урахуванням цих потреб, а також регулярного проведення аналітичних досліджень та вимірювань трансформації регіональних ідентичностей, передусім, з точки зору еволюції традиційних і модерних цінностей. Наголошено на важливості регулярно та системно здійснювати дослідження неформальних практик у структурі регіональних ідентичностей Донбасу, для того щоб відслідковувати трансформацію або, навпаки, консервацію пострадянської складової ідентичності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авксентьев А. Сучасна теорія голосування в контексті українських електоральних трансформацій : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки». Харків. 2017. 274 с.
2. Акерлоф Дж., Крэнтон Р. Экономика идентичности. Как наши идеалы и социальные нормы определяют, кем мы работаем, сколько зарабатываем и насколько несчастны. URL : <https://coollib.com/b/452922/read> (дата обращения: 02.09.2020).
3. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об стоках и распространении национализма. URL : <https://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/folder/xj2zhag7ov/direct/195147667> (дата обращения: 02.09.2020).
4. Асемоглу Д., Джонсон С., Робинсон Дж. Институты как фундаментальная причина долгосрочного экономического роста. *Эковест*. 2006. № 5. С. 4–43. URL : <http://www.research.by/webroot/delivery/files/ecowest/2006n1r01.pdf> (дата обращения: 09.10.2020).
5. Аузан А., Никишина Е. Долгосрочная экономическая динамика: роль неформальных институтов. *Журн. экон. теории*. 2013. № 4. С. 48–57.
6. Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. под ред. В. Л. Иноземцева. Москва : Логос, 2005. 390 с.
7. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / пер. Е. Руткевич. Москва : Мндиум, 1995. 323 с.
8. Бигунов Д. Гомофобия выбором в Славянске. *Новости Донбасса*. URL : <https://novosti.dn.ua/article/7394-gomofobyua-vyborov-v-slavyanske> (дата обращения: 09.10.2020).
9. Ботанова К. «Я змішаю твою кров із вугіллям» Олександра Михеда: Рай для тубільців «українського Сходу»

- URL : https://rus.lb.ua/culture/2020/06/11/459625_ya_zmishayu_tvoyu_kro_v_iz_vugillyam.html (дата звернення: 06.07.2021).
10. Брубейкер Р. Этничность без групп URL: https://socioline.ru/files/5/44/rodzhers_brubeyker_etchnost_bez_grupp_s_ocialnaya_teoriya_-_2012.pdf (дата обращения: 02.10.2020).
11. Булек М., Луцевич О. Сійка Україна. Захист суспільства від російської агресії. *Chathamhouse*. 2020. Червень. URL : <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2020-10/2020-09-17-resilient-ukraine-boulegue-lutsevych-ukainian.pdf> (дата звернення: 18.10.2021).
12. Бурдьє П., Вакан Л. Рефлексивна соціологія. Ч. 2. Чиказький воркшоп. Київ : Медуза, 2015. 224 с.
13. Бурдьє П. Люди с историями, люди без историй: Интервью с Роже Шартье. URL : <http://bourdieu.name/content/burde-rozhe-sharte-ljudi-s-istorijami-ljudi-bez-istorij> (дата обращения: 11.08.2020).
14. Бурдьє П. Система образования и система мышления. URL : <http://smolsoc.ru/index.php/home/2009-12-28-13-47-51/40-2010-08-30-12-17-02/3513-2012-01-24-11-04-40> (дата обращения: 02.09.2020).
15. Бурдьє П. Социальное пространство и символическая власть. URL : https://www.hse.ru/data/157/314/1234/2_2_3Bourd.pdf (дата обращения: 18.09.2020).
16. Бурдьє П. Практический смысл : пер. с фр. / отв. ред. и послесл. Н. А. Шматко. Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. 562 с.
17. Вайзе П. Номо есопомісус и номо соціологісус как монстры социальных наук. *Thesis*. 1993. Вып. 3. С. 115–130.
18. Валлерстайн И. Мир-система модерна. Т. 1. Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке / предисл. Г. М. Дерлугьяна ; пер. с англ., коммент. Н. Проценко, А. Черняева. Москва : Рус. фонд содействия образованию и науке, 2015. 552 с.

- 19.Вахштайн В. Драматургическая теория Ирвинга Гофмана: два прочтения : социологическое обозрение.
URL : https://sociologica.hse.ru/data/2011/03/31/1211858119/3_4_7.pdf
(дата обращения: 14.05.2020).
- 20.Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии. Москва, 1990. С. 495–546.
URL : https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/vebizbr/06.php
(дата обращения: 02.09.2020).
- 21.Вебер М. Типы господства URL : https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/veber/tip_gosp.php (дата обращения: 02.09.2020).
- 22.Верменич Я. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України / відп. ред. В. Смолій. Київ : Ін-т історії України, 2018. 369 с.
- 23.Вибори народних депутатів України 2019. Центральна виборча комісія.
URL : <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp310pt001f01=919.html> (дата звернення: 06.06.2021).
- 24.Вибори президента України 2019. Центральна виборча комісія. Перший тур. URL : <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp301pt001f01=719.html>
(дата звернення: 06.06.2021).
- 25.Вибори президента України 2019. Центральна виборча комісія. Другий тур. URL : <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp301pt001f01=720.html>
(дата звернення: 06.06.2021).
- 26.Воронина Т. Реконструкция смысла в анализе интервью: тематические доминанты и скрытая полемика. Москва, 2006. С. 230–261.
- 27.Гаджиев Х. Политические институты: институциональный и неинституциональный подход. *Власть*. № 7. 2015. С. 134–140.
URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/politicheskie-instituty-institutsionalnyy-i-neoinstitutsionalnyy-podhod/viewer> (дата обращения: 19.10.2020).

28. Гарр Т. Почему люди бунтуют. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 461 с.
URL : http://www.al24.ru/wp-content/uploads/2015/09/%D1%82%D0%B5%D0%B4_1.pdf (дата обращения: 02.09.2020).
29. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации. 2-е изд. Москва : Акад. проект, 2005. 528 с.
30. Гомза І. Гасити вогонь бензином: чому помилкова термінологія не допоможе вирішити кризу навколо України. *Вокс Україна*. 2019
URL : <https://voxukraine.org/uk/gasiti-vogon-benzinom-chomu-pomilkova-terminologiya-ne-dopomozhe-virishiti-krizu-navkolo-ukrayini/> (дата звернення: 03.11.2020).
31. Горбасева І. Децентралізація на Донбасі: люди вважають реформу еквівалентом колхозов. 2017. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/28925120.html/> (дата обращения: 06.06.2021).
32. Горбатенко С. Новые люди, старые силы: кого ведет в Раду Донецкая область. *Радио Свобода*. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/na-donbas-obraly-prorosijskykh-politykiv/30069572.html> (дата обращения: 06.06.2021).
33. Грицак Я. Потрібно перейти з мови ідентичностей на мову цінностей. Збруч. 2015. URL : <https://zbruc.eu/node/36641> (дата звернення: 04.11.2020).
34. Грицак Я. Революція Цінностей. *Українська правда*. 2014. URL : <https://life.pravda.com.ua/society/2014/11/7/183467/> (дата звернення: 04.11.2020).
35. Грицак Я. Різдвяне. *Gazeta.ua*. 2013. URL : https://gazeta.ua/articles/grycak-jaroslav/_rizdvyane/534035 (дата звернення: 04.11.2020).

- 36.Гриффин Р. Палингенетическое политическое сообщество: переосмысление легитимации тоталитарных режимов в межвоенной Европе. *Вопр. философии*. 2006. № 12. С. 51–63.
- 37.Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти. Харків : НТМТ, 2012. 304 с.
- 38.Громадські організації Донбасу об'єднуються заради допомоги населенню під час коронавірусу. *Громадський простір*. 2020. URL : <https://www.prostir.ua/?news=hromadski-orhanizatsiji-donbasu-objednuyutsya-zarady-dopomohy-naseleennyu-pid-chas-koronavirusu> (дата звернення 20.06.2021).
- 39.Делез Ж. По каким критериям узнают структурализм URL : http://abuss.narod.ru/study/deleuze_structur.htm (дата обращения: 14.10.2020).
- 40.Демченко О. Південного Сходу більше немає. *Укр. правда*. 2014. 22 квіт. URL : <https://pravda.com.ua/articles/2014/04/22/7023182/> (дата звернення: 11.12.2020).
- 41.Дерлугьян Г. Адепт Бурдьє на Кавказе : пер. с англ. Москва : Территория будущего, 2010. 560 с.
- 42.«Донбас»: переPROчитання образу Український інститут національної пам'яті. URL : https://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/donbas_pereprochy_tannia.pdf (дата звернення: 03.09.2020).
- 43.Донеччина потрапила у топ-5 рейтингу євроінтеграції областей України «Євромапа – 3». Донецька обласна державна адміністрація. 2021. URL : <https://dn.gov.ua/news/donechchina-potrapila-u-top-5-rejtingu-yevrointegraciyi-oblastej-ukrayini-yevromapa-3> (дата звернення: 19.10.2021).
- 44.Дорош С. «Донбаський вузол»: менталітет і сепаратизм. BBC. 2016. URL : https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/07/160606_donbass_mentality_identity_sd (дата звернення: 05.10.2020).

45. Дроздов О. Україна + Донбас = Донбас. *Главком*. 2014.
URL : <https://glavcom.ua/columns/ostapdrozdov/127293-ukrajina-donbas==donbas.html> (дата звернення: 07.11.2020).
46. Дяченко Д. Роль локальних ідентичностей у процесах самовідтворення соціальної системи. *Specialized and multidisciplinary scientific researches*. Vol. 5. 2020. P. 52-57. DOI: <https://doi.org/10.36074/11.12.2020.v5.17>
47. Зарембо К. Європейський Донбас: як комунікувати європейську інтеграцію на Донеччині та Луганщині. URL : <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/16646.pdf> (дата звернення: 07.11.2020).
48. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития. Москва : Новое изд-во, 2011. 464 с.
49. Истон Д. Политическая наука в штатах прошлое и настоящее. URL : <http://pavroz.ru/files/eastonpoliticalscience.pdf> (дата обращения: 02.10.2020).
50. Казанцев А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия URL : <https://mgimo.ru/upload/iblock/559/55956fb39207dbd6dd783339b4b5b7e4.pdf> (дата обращения: 15.03.2021).
51. Калдор М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху / пер. с англ. А. Апполонова, М. Дондуковского. Москва : Изд-во Ин-та Гайдара, 2015. 416 с.
52. Квале С. Исследовательское интервью. URL : <http://www.klex.ru/14j> (дата обращения: 02.09.2020).
53. Кінематографічна ревізія Донбасу / упоряд. С. Мендзелевський. Київ : Нац. центр О. Довженка, 2015. 154 с.
54. Кисельова В. А. Дослідження феномена ідентичності: теоретичний рівень. *Вісн. Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна*. Серія «Питання політології». 2019. Вип. 35. С. 36–43.

55. Кисельова В. А. Неформальні інститути у процесі трансформації регіональних ідентичностей України: теоретико-методологічні засади дослідження : тези доп. для теор. семінару. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. URL : http://philosophy.karazin.ua/ua/kafedra/staff_p/ol/nauka/teorseminar/kiselova.doc (дата звернення: 04.04.2020).
56. Кисельова В. А. Регіональні ідентичності України в контексті гібридної війни. *Політичні партії і вибори: українські та світові практики (пам'яті Юрія Романовича Шведа)* : зб. ст. і тез за результатами наук. конф. / Львів. нац. ун-т імені І. Франка. Львів, 2019. Вип. 3. С. 211–217.
57. Кисельова В., Українець О. Єврореформування України: цінності мають значення. *Обсерваторія демократії : аналітичний центр*. 2018. URL : <https://od.org.ua/uk/%D0%B5%D0%B2%D1%80%D0%BE%D1%80%D0%B5%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D1%8B-%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82/> (дата звернення: 02.09.2020).
58. Кисельова В., Українець О. Цінності – ключ до політичної модернізації України. *Обсерваторія демократії : аналітичний центр*. 2018. URL : <https://od.org.ua/uk/%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8-%D0%BA%D0%BB%D1%8E%D1%87-%D0%BA-%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9-%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B8/> (дата звернення: 02.09.2020).
59. Кліпкова Г. Дієспроможність державних інститутів: пострадянський аспект : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 «Політичні інститути і процеси». Харків. 2016. 18 с.

60. Кононов І. Донбас в етнокультурних координатах України (соціологічний аналіз) : дис. ... д-ра соціол. наук : 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології». Луганськ, 2005. 476 с.
61. Кононов І. Донбасс: стигматизированная общность и фактор изменений в Украине. URL : http://www.ostrovok.lg.ua/sites/default/files/ilya_kononov_donbass_stigmatizirovannaya_obshchnost_i_faktor_izmeneniy_v_ukraine-konvertirovan.pdf (дата обращения: 08.08.2021).
62. Кононов І. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу. *Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодні та майбутнє*. Луганськ, 2006. С. 5–27.
63. Коржов Г. Региональная идентичность Донбасса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2006. № 4. С. 38–51.
64. Кравчук А. Аналітичне дослідження ситуації ЛГБТ+ на Донбасі. *Правозахисний ЛГБТ Центр «Наш світ». Проект «Демократичне врядування у Східній Україні»*. Київ. 2021. 8 с.
65. Кривицька О. Ідентичність українського пограниччя: Донбас URL : https://ipiend.gov.ua/wpcontent/uploads/2018/07/kryvytska_identychnist.pdf (дата звернення : 11.09.2020).
66. Крисенко О. Вплив неформальних інститутів на український політичний процес. *Стратегічні пріоритети*. 2012. № 4 (25). С. 58–62.
67. Крисенко О. Політична антропологія: концептуальне поле та інституціоналізація досліджень. *Вісн. Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна*. Серія «Питання політології». 2009. № 839. С. 6–12.
68. Куделя С. Донбасский разлом. *Контрапункт*. 2015. № 1. URL : http://www.counter-point.org/wp-content/uploads/2015/08/kudelia_counterpoint1.pdf (дата обращения: 14.09.2020).

69. Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет. Київ : Дух і Літера, 2018. 560 с.
URL : <https://uinp.gov.ua/public/storage/app/public/files/nodes/1695/file/2/4TTQA1553519962PDRRS.pdf> (дата звернення: 17.11.2020).
70. Куліков В. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Kulikov_Volodymyr/Pidpryiemstva_i_suspilstvo_v_zavodskykh_i_shakhtarskykh_poselenniakh_Donbasu_ta_Prydniprovia_v_18701/ (дата звернення: 19.03.2020).
71. Куромія Г. Донбас поміж Україною та Росією: позанаціональна ідентичність? *Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика*. Луганськ, 2002. С. 541–554.
72. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870-1990 роки / пер. В. Агеев, Г. Кьорян. Київ : Основи, 2002. 510 с.
73. Лакан Ж. Семинары. Кн. 2. «Я» в теории Фрейда и в технике психоанализа / пер. с фр. А. Черноглазова. Москва, 1999.
URL : http://yanko.lib.ru/books/psycho/lacan-seminaire-2.htm#_Toc48943177 (дата обращения: 15.09.2020).
74. ЛГБТ-центр в Краматорске: Кто и зачем его открыл. Деро.Донбас. URL : <https://dn.depo.ua/rus/kramatorsk/lgbt-tsentr-u-kramatorsku-khto-i-navishcho-yogo-vidkriv-202102261290017> (дата обращения: 15.07.2021).
75. Литвин В. Інституційний та ціннісний рівні аналізу феномена ідентичності. *Modern Science: Concepts, Theories and Methods of Basic and Applied Research* : Міжнар. наук.-практ. конф. Grail of science. Вінниця ; Відень, 2021. Вип. 6. С. 254–258.
76. Локальна історія. Тема Донбас. Львів, 2020. № 1 (15). 96 с.
77. Лопатіна В. Сепаратисти в Україні: фантасмагоричне кіно. URL : <http://commons.com.ua/uk/separatisti-v-ukrayini-fantasmagorichne-kino/> (дата звернення: 17.08.2020).

- 78.Марусик Т. Мовне законодавство і мовні відносини у Франції: погляд крізь віки. *ZN,UA*. 2011. URL : https://zn.ua/ukr/internal/movne_zakonodavstvo_i_movni_vidnosini_u_frantsiyi_poglyad_kriz_viki-1.html (дата звернення: 17.08.2020).
- 79.Мацієвський Ю. Внутрішній конфлікт чи прихована агресія: академічна дискусія і експертні оцінки війни на Донбасі. *Політичне життя*. 2019. № 2. С. 55–68.
- 80.Мацієвський Ю. Змішані цінності та суспільні обмеження: чому запит на “сильну руку” не призведе до авторитаризму в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 4. С. 43–67.
- 81.Мацевский Ю. Ограничения аргумента: дискуссия об источниках «восстания» на Донбассе. URL : http://www.ponarseurasia.org/ru/article_2_0141124_Matsiyevsky (дата обращения: 02.12.2020).
- 82.Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/78387095.pdf> (дата звернення: 07.08.2020).
- 83.Метамісто: Схід. Трансформації українського Сходу. ГО «Гараж Генг». 2018. 376 с. URL : https://issuu.com/garagegang/docs/transformations_of_the_ukrainian_ea (дата звернення: 08.08.2021).
- 84.Міхед О. «Не Донбас, а Донеччина та Луганщина». Яким є український схід : інтерв'ю. *The Village*. 2020. URL : <https://www.the-village.com.ua/village/city/city-interview/300767-ne-donbas-a-donechchina-ta-luganschina-yakim-e-ukrayinskiy-shid> (дата звернення: 17.09.2020).
- 85.Мнения и взгляды жителей Юго-востока Украины: Апрель 2014. *Зеркало недели*. 2014. 20 апр. URL : https://zn.ua/UKRAINE/mneniya-i-vzglyady-zhiteley-yugo-vostoka-ukrainy-aprel-2014-143598_.html (дата обращения: 02.10.2018)

86. Моран М. Ідентичність і політика ідентичності: культурно-матеріалістична історія. *Commons*. 2020. URL : <https://commons.com.ua/uk/identichnist-i-politika-identichnosti-kulturno-materialistichna-istoriya/> (дата звернення: 11.09.2020).
87. Мусиездов А. Соціологічне обґрунтування практики конструювання бренду міста. URL : http://www.socd.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/visnyk_03_76.pdf (дата звернення: 02.09.2020).
88. Наранович С. «Общество – это и есть религия» : Социолог Михаил Соколов о том, как Эрвин Гоффман покорял свой Эверест. *Горький* URL : <https://gorky.media/reviews/obshhestvo-eto-i-est-religiya/> (дата звернення: 02.09.2020).
89. Нойман И. Использование «Другого»: Образы Востока в формировании европейских идентичностей. Москва : Новое изд-во, 2004. 332 с.
90. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Фонд экономической книги «Начала». 1997. 180 с.
91. Норт Д. Понимание процесса экономических изменений. Издательский дом Государственного университета – Высшей школы экономики. 2010. 256 с.
92. Нуреев Р. Очерки по истории институционализма. Ростов-на-Дону : Содействие-XXI век, 2010. 415 с.
93. Олійник Я., Гнатюк О. Методичні підходи до дослідження територіальної ідентичності населення. URL: <https://ukrgeojournal.org.ua/uk/node/379> (дата звернення: 19.11.2020).
94. Оцінка громадянами ситуації на Донбасі. *Центр Разумкова*. 2015. URL: https://www.razumkov.org.ua/upload/1441002945_file.pdf (дата звернення: 19.11.2020).

95. Панченко Т. Регіональна і локальна ідентичності як складові культури субсидіарної демократії. *Наук. часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2010. Вип. 4. С. 72–77.
96. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем. URL : https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/aver/10.php (дата обращения: 16.09.2020).
97. Парсонс Т. Функциональная теория изменения. URL : <https://gtmarket.ru/library/articles/5393> (дата обращения: 12.09.2020).
98. Патнэм Р. Чтобы демократия сработала: гражданские традиции в современной Италии. *Ad Marginem*. 1996. 287 с.
99. Песенті М. Культурне відродження та соціальна трансформація України. Роль культури та мистецтва у зміцненні стійкості постмайданної України. Український форум. 2020. URL : <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2020-11/2020-11-16-cultural-policy-and-social-transformation-in-Ukraine-pesenti-ukr.pdf> (дата звернення: 08.08.2021).
100. Підкуймуха Л. Позивні учасників антитерористичної операції на Донбасі: спроба аналізу. URL : http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11397/Pidkuimukha_Pozyvni_uchasnykiv.pdf?sequence=1 (дата звернення: 08.08.2021).
101. Покоління незалежності: цінності та мотивації. *Соціологічна група Рейтинг*. 2021. URL : https://ratinggroup.ua/research/ukraine/pokolenie_nezavisimosti_cennosti_i_motivacii.html (дата звернення: 25.08.2021).
102. Портнов А. «Донбасс» как Другой. Украинские интеллектуальные дискурсы до и во время войны. *Новое лит. обозр.* 2016. № 6. URL : <https://magazines.gorky.media/nz/2016/6/donbass-kak-drugoj.html> (дата обращения: 07.11.2020).

103. Портнов А. Как начиналась война на востоке Украины, или почему Харьков и Днепропетровск не стали Донецком и Луганском? URL : <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1769-andrej-portnov-kak-nachinalas-vojna-na-vostoke-ukrainy-ili-pochemu-khar-kov-i-dnepropetrovsk-ne-stali-donetskom-i-luganskom> (дата обращения: 11.10.2020).
104. Портрети регіонів. Донецька область. URL : https://ratinggroup.ua/research/regions/portrety_regionov_doneckaya_oblast.html (дата звернення: 07.11.2020).
105. Портрети регіонів. Луганська область. URL : https://ratinggroup.ua/research/regions/portrety_regionov_luganskaya_oblast.html (дата звернення: 07.11.2020).
106. Посилення ролі громадянського суспільства на Донбасі. Звіт за підсумками стратегічного семінару «Залучення громадянського суспільства до процесу вирішення конфлікту на Донбасі». 2017. 24 с. URL : https://www.austausch.org/files/DRA/Publikationen/2017_DRA_Donbas_Web_ukrainisch_korr.pdf (дата звернення: 12.06.2021).
107. Потапова Н. Лингвистический поворот в историографии. Санкт-Петербург : Изд-во Европ. ун-та, 2015. 380 с.
108. Пресс-релиз по результатам социологического исследования населения Донецкой и Луганской областей “Донбасс–2015”. Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. 2015. URL : <https://dif.org.ua/article/press-reliz-po-rezultatam-sotsiologicheskogo-issledovaniya-naseleniya-donetskoy-i-luganskoy-oblastey-donbass2015> (дата обращения: 05.04.2021).
109. Прядко О. В. Свято як один із чинників структурування життєвого шляху особистості (на основі біографічних інтерв'ю жителів Донбасу). *Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка*. №5 (294). 2015. С. 189-194.

110. Пьеге-Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности. URL : <http://abuss.narod.ru/Biblio/piegegro.htm> (дата обращения: 16.12.2020).
111. Работягова І. Протополітична демократія як характерна для пострадянського простору специфіка політичних інститутів. *Вісн. Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. 2014. № 1111. С. 61–66.
112. Работягова І. Украинские политические партии: институты или субституты? *Ойкумена: альманах сравнит. исследований полит. ин-тов, соц.-экон. систем и цивилизаций*. 2010. Вып. 7. С. 100–108.
113. Резнік О. Мова, віра, геополітичні орієнтації: як соціокультурні характеристики впливають на (не)бажання українців вакцинуватися від COVID-19. *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*. 2021. URL : <https://dif.org.ua/article/mova-vira-geopolitichni-orientatsii-yak-sotsiokulturni-kharakteristiki-vplivayut-na-nebazhannya-ukraintziv-vaktsinuvatisya-proti-covid-19>
114. Резюме нових тенденцій і ідентичності. Куди прямує Україна: на Захід чи Росію? Індекс соціальної згуртованості та примирення (SCORE). 2016. URL : https://scoreforpeace.org/files/publication/pub_file//ukraine/FINAL%20UKR%20Ukraine%20Policy%20Brief%20%20Identity%20&%20Emerging%20Trends.pdf (дата звернення: 16.11.2020).
115. Релігійна самоідентифікація населення і ставлення до основних церков України: червень 2021 року. *Київський міжнародний інститут соціології*. 2021. URL : <https://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1052> (дата звернення: 08.08.2021).
116. Рівень довіри до політиків, електоральний рейтинг і ставлення до окремих ініціатив. *Київський міжнародний інститут соціології*. 2021.

- URL : <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1003> (дата звернення: 08.08.2021).
117. Роккан С. Политика территориальной идентичности. Исследования по европейскому регионализму
URL : <http://pavroz.ru/files/rokkanpoliticsofterritorialidentity.pdf> (дата обращения: 11.09.2020).
118. Руденко А. Особливості громадської самоорганізації на підконтрольних Україні районах Донецької та Луганської областей
URL : http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/Rudenko_zapiska-48292.pdf (дата звернення: 12.06.2021).
119. Ручка А. Орієнтири концептуалізації ідентичності. *Соціокультурні ідентичності та практики*. Київ, 2002. С. 10–98.
120. Саїд Е. Орієнталізм / пер. з англ. В. Шовкун. Київ : Вид-во Соломії Павличко, 2001. 511 с.
121. Салахова Я. Мистецтво на заброшках як дороговказ культурного розвитку Донбасу. Громадський простір. 2021. URL : <https://www.prostir.ua/?blogs=mystetstvo-na-zabroshkah-yak-dorohovkaz-kulturnoho-rozvytku-donbasu> (дата звернення: 01.09.2021).
122. Симончук О. Класові позиції та класові ідентичності: аналіз взаємозв'язку. *Наук. зап. НаУКМА*. Соціологічні науки. 2014. Т. 161. С. 46–55.
123. Соколов С. Славянская весна. Зарисовки сине-желтым по вате. *Новое время*. 2015. 10 марта.
URL : <http://nv.ua/opinion/sokolov/slavyanskaya-vesna-zarisovki-sine-zheltyim-po-vate-38158.html> (дата обращения: 11.09.2019).
124. Соколов С. Славянск: хроники оккупации и свободы. *Новое время*. 2015. 5 июля. URL : <http://nv.ua/project/sloviansk-year-of-freedom.html> (дата обращения: 02.09.2019).

125. Соціологічна група «Рейтинг». П'яте всеукраїнське муніципальне опитування. URL : http://ratinggroup.ua/research/regions/pyatyy_vseukrainskiy_municipalnyy_opros.html (дата звернення: 02.11.2020).
126. Стойко О. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах : монографія. Київ : Логос. 2016. 416 с.
127. Студенна-Скруква М. Головною проблемою є те, що після 1991 року Україна не адаптувала Донбас. *Тиждень*. 2015. № 40. URL : <https://tyzhden.ua/Politics/148222> (дата звернення: 04.11.2020).
128. Стяжкіна О. Донбас не повернеться в Україну, бо Донбасу не існує. *Українська правда*. 2014. 3 листоп. URL : <https://www.pravda.com.ua/columns/2014/11/3/7043067/> (дата звернення: 02.10.2020).
129. Судин Д. Вичислювання історичної пам'яті: математичний аналіз інтерпретацій історії: Методологічний семінар. URL : <https://social-anthropology.org.ua/news/vychysliuvannia-istorychnoi-pamiatii/> (дата звернення: 02.09.2020).
130. Судин Д. Українська національна ідентичність: змістове наповнення в регіональному та віковому вимірах. *Молодіжна політика: проблеми та перспективи*. Дрогобич, 2012. С. 119–127. URL : https://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/888/Sudyn_nat_ident_region_age.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 09.11.2020).
131. Суспільні настрої на Донбасі-2020 – регіональне опитування. Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. 2020. URL : <https://dif.org.ua/article/suspilni-nastroi-na-donbasi-2020-regionalne-opituvannya> (дата звернення: 15.07.2020).
132. Таблиці одновимірних розподілі трендового соціологічного дослідження «Львів-Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархії суспільних лояльностей – 1994, 1999, 2004 рр.» / упоряд. В. Сусак. *Україна модерна*. Спеціал. вип. Львів–Донецьк : соціальні ідентичності в сучасній Україні. Київ ; Львів, 2007. 12(2).

- С. 299–355.
 URL : https://uamoderna.com/images/archiv/12_2/12_UM_12_2_Materialy.pdf (дата звернення: 02.11.2020).
133. Тейлор Ч. Мультикультуралізм і «політика визнання». Київ : АЛЬТЕР-ПРЕС, 2004. 172 с.
134. Терещук Г. Донбас – справжній український регіон, але у 20-му столітті його масово заселили росіянами. *Радіо Свобода*. 2015. 15 квіт. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/26957848.html> (дата звернення: 09.09.2021).
135. Токвиль А. Демократія в Америці. Кн. 1. *Електр. б-ка «Громадянське суспільство»*. URL : https://www.civisbook.ru/files/File/Tokville_Democracy_1.pdf (дата звернення: 17.04.2021).
136. Уильямсон О. Поведенческие предпосылки современного экономического анализа. *Thesis*. 1993. Вып. 3. С. 39–49.
137. Україна. Індекс соціальної згуртованості та примирення URL : <https://www.scoreforpeace.org/uk/ukraine/2019-Schools-0> (дата звернення: 07.05.2021).
138. Улановский А. Конструктивизм, радикальный конструктивизм, социальный конструкционизм: мир как интерпретация URL : <http://www.psy.msu.ru/people/ulanovsky/2009%20Ulanovsky%20Constructivism,%20%20radical%20..ctivism,%20social%20constructionism.pdf> (дата звернення: 02.07.2020).
139. Умланд А. В защиту конспирологии: ответ Сергею Куделе на его анти-политический анализ «гибридной войны» в Восточной Украине. URL : http://www.ponarseurasia.org/ru/article_20141226_Kedelia (дата звернення: 25.08.2020).
140. Уорф Б. Наука о языкознании. О двух ошибочных воззрениях на речь и мышление, характеризующих систему естественной логики, и о том, как слова и обычаи влияют на мышление. *Новое в лингвистике*. 1960. Вып. 1. С. 202–219.

141. Фисун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. Харьков : Константа. 2006. 352 с.
142. Фісун О. Неопатримоніалізм проти демократії в Україні. *Віче*. 2008. № 17. С. 4–7. URL : <http://veche.kiev.ua/journal/1094/> (дата звернення: 16.09.2020).
143. Фісун О. Неформальні інститути та неопатримоніальна демократія в Україні. *Агора*. 2016. Вип. 17. С. 9–13. URL : <http://kennankyiv.org/wp-content/uploads/2016/12/Fisun-1.pdf> (дата звернення: 08.04.2021).
144. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / сост., пер. с фр., коммент. и послесл. С. Табачниковой. Москва : Касталь, 1996. 448 с.
145. Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью, 1970–1984 : в 3 ч. / пер. с фр. С. Ч. Офертаса. Москва : Праксис, 2002. 384 с.
146. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. ООО «Издательство АСТ». 2004. 730 с.
147. Фукуяма Ф. Против политики идентичности. URL : <http://sg-sofia.com.ua/protivpolitiki-identichnosti-fukuyama> (дата обращения: 09.10.2020).
148. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? URL : <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2007/2498> (дата обращения: 14.09.2021).
149. Харрисон Л. Введение. В чем значение культуры? *Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу* / под ред. Л. Харрисона и С. Хантингтона. Москва, 2002. С. 15–37.
150. Хасс Д. Социологический неоинституционализм и анализ организаций. *Вестн. С-Петерб. ун-та*. 2007. Сер. 8 «Менеджмент». Вып. 3. С. 112–125.

151. Черниш Н., Маланчук О. Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька: компаративний аналіз (1994–2004 рр.). *Україна модерна* : Спеціал. вип. Львів–Донецьк : соціальні ідентичності в сучасній Україні. Київ ; Львів, 2007. С. 61–136
URL : https://uamoderna.com/images/archiv/12_2/5_UM_12_2_Statti_Chernysh_Malanchuk.pdf (дата звернення: 16.07.2020).
152. Чижикова А. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры. Москва : Наука, 1988. 256 с.
153. Чимирис Е. Легитимация власти в разделенных обществах (на примере Сербии и Украины) : автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 «Политические институты, процессы и технологии». Москва, 2010. 27 с.
154. Шматко Н. Введение в социоанализ П. Бурдьё. URL : <http://bourdieu.name/content/shmatko-vvedenie-v-socioanaliz-pera-burde> (дата обращения: 15.05.2020).
155. Шматко Н. «Социальное пространство» П. Бурдьё. URL : <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/3707/3708> (дата обращения: 15.05.2020).
156. Шмитт К. Понятие политического. *Вопросы социологии*. 1992. № 1. С. 37-67. URL : <http://read.virmk.ru/h/Shmitt.htm> (дата обращения: 15.05.2020).
157. Що українці знають і думають про права людини: оцінка змін (2016-2018). ZMINA. URL : <https://zmina.ua/publication/shho-ukrayinczi-znayut-i-dumayut-pro-prava-lyudyny-oczinka-zmin-2016-2018/> (дата звернення: 06.06.2021).
158. Штомпка П. Доверие – основа общества. Логос. 2012. 440 с.
159. Штомпка П. Социальное изменение как травма. URL : <http://politpriklad.net.ru/files/Shtompka-Travma.pdf> (дата обращения: 11.04.2021).

160. Щютц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии / сост. А. Я. Алхасов. Москва : Обществ. мнение, 2003. 336 с.
161. Як змінилася думка українців про російсько-українську війну за два роки президенства Зеленського. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. 2021. URL : <https://dif.org.ua/en/article/yak-zminilasya-dumka-ukraintsiv-pro-rosiysko-ukrainsku-viynu-za-dva-roki-prezidentstva-zelenskogo> (дата звернення: 10.07.2021).
162. Alexeev M. War and Sociopolitical Identities in Ukraine. Oct. 15. 2015. URL : <https://www.ponarseurasia.org/war-and-sociopolitical-identities-in-ukraine/> (date of the application: 14.12.2020).
163. Avksentiev A., Kyselova V. Calculated Versus Ideological Motives: The Logic of National and Regional Coalition Formation in Ukraine. *Ideology and Politics Journal*. 2018. № 9(1). P. 22–65. URL : <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85058895456&origin=resultslist&sort=plf-f&src=s&st1=Kyselova&st2=V&nlo=1&nlr=20&nls=count-f&sid=81890580bddd4aeb66f19a60e29ff5&sot=anl&sdt=aut&sl=40&s=AU-ID%28%22Kyselova%2c+Valentyna%22+57205171013%29&relpos=1&citeCnt=0&searchTerm=> (date of the application: 16.11.2020).
164. Avksentiev A., Kyselova V. Participatory Budgeting in Kharkiv: Institutional and Procedural Constraints. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*. 2018. Вип. 1(15). С. 4-17.
165. Azari J., Smith J. Unwritten Rules: Informal Institutions in Established Democracies. *Perspectives on Politics*. 2012. Vol. 10(1). P. 37–55. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1537592711004890>.

166. Bakke P. Culture and Framing in the 2013-2014 Ukrainian Conflict. URL : https://vtechworks.lib.vt.edu/bitstream/handle/10919/51805/Bakke_P_C_T_2015.pdf;sequence=1 (date of the application: 24.12.2020).
167. Banfield E. The moral basis of a backward society. Illinois. 1967. 204 p. URL : <https://coromandal.files.wordpress.com/2011/02/edward-c-banfield-the-moral-basis-of-a-backward-society.pdf> (date of the application: 24.12.2020).
168. Beyme K. Political institutions – old and new. *The Oxford handbook of political institutions*. Oxford. 2006. 835 p.
169. Blattman Ch. From Violence to Voting: War and Political Participation in Uganda. *American Political Science Review*. 2009. Vol. 103(2). URL : <https://www.chrisblattman.com/documents/research/2009.V2V.APSR.pdf> (date of the application: 03.11.2020).
170. Blondel J. About Institutions, Mainly, but not Exclusively, Political. *The Oxford handbook of political institutions*. Oxford. 2006. 835 p.
171. Borum R. Seven pillars of small war power. URL : https://works.bepress.com/randy_borum/50/ (date of the application: 02.09.2020).
172. Bossard C. Civil Society in the Consolidation Process. Illustrations from Central America. URL : <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/0f71474c-7089-4a5c-933d-aead0e8595f8.pdf> (date of the application: 06.10.2020).
173. Bourdieu P. Distinction. A social critique of the judgment of taste. Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1984. 614 p.
174. Boyd R., Richerson P. Culture and the Evolutionary Process. Chicago, 1985. 340 p.
175. Calhoun C. New Social Movements of the Early Nineteenth Century. *Social Science History*. 1993. Vol. 17(3). P. 385–427.
176. Civil Society in Donbas, Ukraine: Organizations and Activities. *Geneva Centre for Security Sector Governance*. 2021. 44 p. URL :

- <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/CivilSocietyDonbas.pdf> (date of the application: 20.06.2021).
177. Coupé T., Obrizan M. Violence and Political Outcomes in Ukraine – Evidence from Sloviansk and Kramatorsk. *Journal of Comparative Economics*. 2016. Vol. 44(1). P. 201–212. DOI: <https://econpapers.repec.org/scripts/redir.pf?u=https%3A%2F%2Fdoi.org%2F10.1016%252Fj.jce.2015.10.001;h=repec:eee:jcecon:v:44:y:2016:i:1:p:201-212>.
178. Coyne C., Boettke P. The problem of credible commitment in reconstruction. *Journal of Institutional Economics*. 2009. Vol. 5(1). P. 1–23. DOI: 10.1017/S1744137408001197.
179. Della Porta D. Social movements. An introduction. URL : [https://www.hse.ru/data/2012/11/03/1249193172/Donatella Della Porta Mario Diani Social Mov.pdf](https://www.hse.ru/data/2012/11/03/1249193172/Donatella_Della_Porta_Mario_Diani_Social_Mov.pdf) (date of the application: 20.08.2020).
180. Dia M. Africa's Management in the 1990s and Beyond. Reconciling Indigenous and Transplanted Institution. Washington, 1996. 293 p. DOI: <https://doi.org/10.1596/0-8213-3431-X>.
181. Driscoll J. Ukraine's Civil War: Would Accepting This Terminology Help Resolve the Conflict? URL : <https://www.ponarseurasia.org/ukraine-s-civil-war-would-accepting-this-terminology-help-resolve-the-conflict/> (date of the application: 01.02.2021).
182. Dobler C. The Impact of Formal and Informal Institutions on Economic Growth: A Case Study on the MENA Region. Bern, 2011. 250 p. DOI: <http://dx.doi.org/10.3726/978-3-653-00883-8>.
183. Dyrstad K. Does civil war breed authoritarian values? An empirical study of Bosnia-Herzegovina, Kosovo and Croatia URL : <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13510347.2012.688032> (date of the application: 07.02.2021).
184. Edelman Trust Barometer 2020. URL : <https://www.edelman.com/sites/g/files/aatuss191/files/2020->

- [01/2020%20Edelman%20Trust%20Barometer%20Global%20Report_LIVE.pdf](#) (date of the application: 18.06.2021).
185. European Social Survey. URL : <https://www.europeansocialsurvey.org/> (date of the application: 14.12.2020).
186. Flick U. An introduction to qualitative research fourth edition. URL : https://elearning.shisu.edu.cn/pluginfile.php/35310/mod_resource/content/2/Research-Intro-Flick.pdf (date of the application: 23.05.2021).
187. Giddens A. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford, 1991. 264 p.
188. Goffman E. *Behavior in Public Places: Notes on the Social Organization of Gatherings*. New York : The Free Press, 1963. 248 p.
189. Griffiths M., O’Callaghan T., Roach S. *Constructivism. International Relations: The Key Concepts*. London ; New York. 2008. 464 p.
190. Grinchenko G., Mikheieva O. From contact zone to battlefield area: (Un)real borders of (un)declared war in Eastern Ukraine, 2014-2016. *Post-Cold War Borders: Reframing Political Space in Eastern Europe*. 2018. P. 169–187.
URL : <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56445778400>
(date of the application: 24.01.2020).
191. Grosjean P. Conflict and Social and Political Preferences: Evidence from World War II and Civil Conflict in 35 European Countries. *Comparative Economic Studies*. 2014. Vol. 56(3). P. 424–451.
DOI: <https://doi.org/10.1057/ces.2014.2>.
192. Grzymala-Busse A. The Best Laid Plans: The Impact of Informal Rules on Formal Institutions in Transitional Regimes. *Studies in Comparative International Development*. 2010. Vol. 45(3). P. 311–333.
DOI : <https://doi.org/10.1007/s12116-010-9071-y>.
193. Guzzini S. A reconstruction of constructivism in International relations. *European Journal of International Relations*. 2000. Vol. 6.(2). P. 147–182. DOI: <http://dx.doi.org/10.1177/1354066100006002001>.

194. Hale H. Formal Constitutions in Informal Politics: Institutions and Democratization in Post-Soviet Eurasia. *World Politics*. 2011. Vol. 63(4). P. 581–617. DOI: <http://dx.doi.org/10.1017/S0043887111000189>.
195. Hale H. Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective. *Problems of International Politics*. Cambridge University Press. 2015. 542 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139683524>.
196. Hall P., Taylor R. Political Science and the Three New Institutionalisms. *Political Studies*. 1996. Vol. 44(4). P. 936–957. DOI: <https://doi.org/10.1111%2Fj.1467-9248.1996.tb00343.x>.
197. Haran O., Yakovlyev M., Zolkina M. Identity, war, and peace: public attitudes in the Ukraine-controlled Donbas. *Eurasian Geography and Economics*. 2019. Vol. 60. DOI: <https://doi.org/10.1080/15387216.2019.1667845>.
198. Hauter J. How the War Began: Conceptualizing Conflict Escalation in Ukraine's Donbas. *The Soviet and Post-Soviet Review*. URL : https://brill.com/view/journals/spsr/48/2/article-p135_2.xml (date of the application: 07.05.2020).
199. Hay C. Constructivist Institutionalism. URL : <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199604456.001.0001/oxfordhb-9780199604456-e-007?print=pdf> (date of the application: 04.09.2020).
200. Helmke G., Levitsky S. Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda. *Perspectives on Politics*. 2004. Vol. 2(4). P. 725–740. URL : <https://www.jstor.org/stable/3688540> (date of the application: 04.11.2020).
201. Hirsch P. Ending the Family Quarrel: Towards a Reconciliation of «Old» and «New» Institutionalism. *American Behavioural Scientist*. 1997. Vol. 40. P. 406-418.
202. Hofstede G., Hofstede G., Minkov M. Cultures and organizations. Software of the mind. Intercultural cooperation and its importance for

- survival. 2010. URL : https://e-edu.nbu.bg/pluginfile.php/900222/mod_resource/content/1/G.Hofstede_G.J.Hofstede_M.Minkov%20-%20Cultures%20and%20Organizations%20-%20Software%20of%20the%20Mind%203rd%20edition%202010.pdf (date of the application: 14.09.2020).
203. Identity Theory. *Encyclopedia of Sociology*. URL : <https://www.encyclopedia.com> (date of the application: 28.01.2021).
204. In the Crosscurrents. Addressing Discrimination and Inequality in Ukraine. The Equal Rights Trust. Country Report Series. London, 2015. URL : <https://www.equalrightstrust.org/sites/default/files/ertdocs/In%20the%20Crosscurrents%20Addressing%20Discrimination%20and%20Inequality%20in%20Ukraine.pdf> (date of the application: 08.12.2020).
205. Kahan D. M., Braman D., Cohen G. L., Gastil J., Slovic P. Who Fears the HPV Vaccine, Who Doesn't, and Why? An Experimental Study of the Mechanisms of Cultural Cognition. *Law and Human Behavior*. 2010. 34. P. 501–516. DOI: <http://dx.doi.org/10.1007/s10979-009-9201-0>.
206. Katchanovski I. The Separatist War in Donbas: A Violent Break-up of Ukraine? *European Politics and Society*. 2016. Vol. 17(4). P. 473–489. DOI: <https://doi.org/10.1080/23745118.2016.1154131>.
207. Kelman H. The role of National Identity in Conflict Resolution. Experiences from Israeli-Palestinian Problem-Solving Workshops. *Social identity, intergroup conflict, and conflict reduction*. New York, 2001. P. 187–211. DOI: http://dx.doi.org/10.1007/978-3-319-39032-1_5.
208. Knight J. *Institutions and Social Conflict*. New York: Cambridge University Press, 1992. 250 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511528170>.
209. Korostelina K. Identity and power in Ukraine. *Journal of Eurasian Studies*. 2013. Vol. 4(1). P. 34–46. URL: https://www.researchgate.net/publication/257731014_Identity_and_Power_in_Ukraine (date of the application: 02.12.2020).

210. Kudelia S., Van Zyl J. In My Name: The Impact of Regional Identity on Civilian Attitudes in the Armed Conflict in Donbas. *Nationalities Papers*. 2019. Vol. 47(5). P. 801–821. DOI: <http://dx.doi.org/10.1017/nps.2019.68>.
211. Kudelia S. Review on Richard Sakwa's book: *Frontline Ukraine* URL : https://www.academia.edu/10744588/Review_of_Richard_Sakwas_Frontline_Ukraine_Crisis_in_the_Borderlands (date of the application: 14.11.2020).
212. Kuzio T. Five reasons why Ukraine rejected Vladimir Putin's "Russian World". *Atlantic Council*. March 26 2021. URL : <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/five-reasons-why-ukraine-rejected-vladimir-putins-russian-world/> (date of the application: 14.12.2020)
213. Kuzio T. The origins of peace, non-violence and conflict in Ukraine. URL : <http://www.e-ir.info/2015/04/01/the-origins-of-peace-non-violence-and-conflict-in-ukraine/> (date of the application: 19.02.2021)
214. Kyselova V. The Concept of Post-Soviet Habitus: Dimensions of Institutes and Values. *Вісн. Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна*. Серія «Питання політології». 2017. Вип. 31. С. 41–46.
215. Kyselova V. Values as a Key To Political Modernization of Ukraine. *Young Researchers in the Global World: Vistas and Challenges. Book of Papers*. Харківський національний університет імені О. М. Бекетова. 2018. С. 20-22.
216. Kyselova V. Values in the Process of Political Modernization of Ukraine. *Academic and Scientific Challenges of Diverse Fields of Knowledge in the XXIst Century*. Зб. матеріалів VII всеукраїнської студентської наукової конференції з міжнародною участю. ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2018. С. 47-50.
217. Lasswell H., Kaplan A. *Power and society: A framework for political inquiry*. New Haven, 1950. 334 p.

218. Laruelle M., Alexseev M. Pandemic Politics in Eurasia: Roadmap for a New Research Subfield. *Problems of Post-Communism*. 2021. 68 (1). P. 1-16. DOI: <https://doi.org/10.1080/10758216.2020.1812404>
219. Luhansk's Arts and Facts. URL : <https://www.artluhansk.com/> (date of the application: 19.02.2021).
220. March J., Olsen J. The new institutionalism: organizational factors in political life. *The American Political Science Review*. 1984. Vol. 78(3). P. 734–749. DOI: <https://doi.org/10.2307/1961840>.
221. March J., Olsen J. Rediscovering institutions: the organizational basis of politics. URL : https://books.google.com.ua/books?id=PptVLvIoSWwC&pg=PR5&hl=uk&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false (date of the application: 10.02.2021).
222. Mattern J. Taking Identity Seriously. URL : <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/00108360021962129?journalCode=caca> (date of the application: 30.05.2020).
223. Matveeva A. No Moscow stooges: identity polarization and guerrilla movements in Donbass. *Southeast European and Black Sea Studies*. 2016. Vol. 16. DOI: <https://doi.org/10.1080/14683857.2016.1148415>.
224. Minakov M., Mylovanov T. Ukraine's Authoritarian Signals. Open Democracy. 2016. URL : <https://www.opendemocracy.net/od-russia/tymofiy-mylovanovmykhailo-minakov/ukraine-s-authoritarian-signals> (date of the application: 05.03.2020).
225. Mitchnik I. "To Peace, to Us – and to Donbas": Identity Shifts during the armed conflict in the East of Ukraine. URL : https://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/57995/mitchnik_igor_ma_2017.pdf?sequence=1&isAllowed=y (date of the application: 09.07.2020).
226. Motyl A. Out of Kiev's hands. Why Ukraine's failing Donbas region is becoming a big headache for Russia. *Foreign Policy*. 2015. URL : <http://foreignpolicy.com/2015/05/04/out-of-kievs-hands/> (date of the application: 14.12.2020).

227. New Handbook of Political Science / R. E. Goodin, H.-D. Klingemann
Oxford. 1996. 687 p. DOI:10.1093/0198294719.001.0001.
228. Olsen J. Understanding Institutions and Logics of Appropriateness:
Introductory Essay. № 13. Aug. 2007.
URL : http://www.sv.uio.no/arena/english/research/publications/arena-working-papers/2001-2010/2007/wp07_13.pdf (date of the application: 14.10.2020).
229. Onuch O., Hale H., Sasse G. Introduction: Studying Identity In
Ukraine. *Post-Soviet Affairs*. 2018. Vol. 34(2-3). P. 79–83.
DOI: <https://doi.org/10.1080/1060586X.2018.1451241>.
230. Pejovich S. The Effects of the Interaction of Formal and Informal on
Social Stability and Economic Development. *Journal of Markets & Morality*.
1999. Vol. 2(2). P. 164–181.
URL : <https://www.marketsandmorality.com/index.php/mandm/article/view/624> (date of the application: 09.07.2020).
231. Pidkuimukha L., Trach N. “Us” versus “Them”: The Image of Self and
Other in Ukrainian Fiction and Non-fiction Literature about the Ongoing
Russian-Ukrainian War. URL :
http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/21323/Pidkuimukha_Us_versus_Them_the_Image_of_Self_and_Other.pdf?sequence=1 (date of the application: 09.07.2020).
232. Pierson P., Skocpol T. Historical Institutionalism in Contemporary
Political Science. *Political Science: The State of the Discipline*, 2003.
Vol. 3(1). URL : http://www.laisumedu.org/DESIN_Ibarra/Usuarios/Pierson_Skocpol.pdf (date of the application: 10.12.2020).
233. Platonova D. The Donbas Conflict in Ukraine. Elites, Protest, and
Partition. Routledge. 2021. 284 p. DOI: 10.4324/9781003213710
234. Rabotyagova I. National security and discourse framing in Post-Soviet
space. *Вісн. Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання
політології»*. 2017. Вип. 31. С. 93-96.

235. Rabotyagova I., Kyselova V. Informal Institutions Research: Theoretical and Conceptual Dilemmas. *Вісн. Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія «Питання політології»*. 2018. Вип. 33. С. 19–26.
236. Reus-Smit C. Constructivism. *Theories of International Relations*. Basingstoke, Hampshire, UK: Palgrave Macmillan, 2001. P. 209–230. URL : <https://espace.library.uq.edu.au/view/UQ:314523> (date of the application: 14.11.2020).
237. Riabchuk M. Ukraine: One State, Two Countries. Sept. 16 2002. URL : <http://www.eurozine.com/pdf/2002-09-16-riabchuk-en.pdf> (date of the application: 14.06.2021).
238. Rhodes R. Old Institutionalisms an Overview. *The Oxford Handbook of Political Science*. 2011. URL: <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199604456.001.0001/oxfordhb-9780199604456-e-007?print=pdf> (date of the application: 14.06.2021).
239. Sakwa R. *Frontline Ukraine: Crisis in the Borderlands*. London, 2014. 298 p. URL : https://www.ies.be/files/Frontline_Ukraine_Crisis_in_the_Sakwa_Richard.pdf (date of the application: 14.06.2021).
240. Sasse G., Lackner A. Attitudes and identities across the Donbas front line: what has changed from 2016 to 2019? *Center for East European and International Studies. ZOIS Report*. 2019. № 3. URL : <https://www.zois-berlin.de/publikationen/attitudes-and-identities-across-the-donbas-front-line-what-has-changed-from-2016-to-2019> (date of the application: 20.06.2021).
241. Sasse G., Lackner A. War and state-making in Ukraine: forging a civic identity from below? *Ideology and Politics*. 2019. Vol. 1(12). P. 75–98. URL : <https://ideopol.org/wp-content/uploads/2019/11/ENG.%201.5.%20Sasse%20&%20Lackner%20OFIN.pdf> (date of the application: 14.12.2020).

242. Schwartz S. An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture*. 2012. Vol. 2(1). DOI: <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1116>.
243. SCORE Ukraine Phase Two. Evidence-based Policy Brief. 2018. URL : https://www.scoreforpeace.org/files/publication/pub_file//PB_UKR17_PolicyBookletFinalDraftID_Clean_20180814.pdf (date of the application: 14.12.2020).
244. SCORE Ukraine 2021 Trends Report. *Centre for Sustainable Peace and Democratic Development (SeeD)*. 2021. 60 p.
245. Social Cohesion and Reconciliation Index. URL : <https://scoreforpeace.org/uk/ukraine/about> (date of the application: 18.12.2020).
246. Taylor C. Modern social imaginaries. Durham : Duke University Press, 2004. 232 p.
247. Vinnykova N. Potential effects of power delegitimation: the attempt of methodological revision. *European Journal of Law and Political Science*. Vienna, 2017. Vol. 2. P. 63–66. DOI: <http://dx.doi.org/10.20534/EJLPS-17-2-63-66>.
248. Vinnykova N. Risks of political non-decision-making (applications to Ukraine). *Politicus*. 2020. Is. 5. P. 35–43. DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2020-5.5>.
249. Watzlawik M., Born A. Capturing Identity: Quantitative and Qualitative Methods. Lanham : University Press of America, 2007. 208 p.
250. Waylen G. Informal Institutions, Institutional Change, and Gender Equality. *Political Research Quarterly*. 2013. Vol. 67(1). P. 212–223. DOI: <https://doi.org/10.1177%2F1065912913510360>.
251. Wendt A. Social Theory of International Politics. Cambridge, 2003. 429 p. URL : <http://www.guillaumenicaise.com/wp-content/uploads/2013/10/Wendt-Social-Theory-of-International-Politics.pdf> (date of the application: 06.08.2020).

252. World Values Survey. URL : <https://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp> (date of the application: 30.11.2020).
253. World Values Survey Wave 7: 2017-2020. Ukraine. URL : <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSONline.jsp> (date of the application: 08.08.2021).
254. Wu Y. New Institutionalism Politics: Integration of Old Institutionalism and Other Methodologies. 2009. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/56af/ccb7a51a828da74e226652270d32b882a02b.pdf> (date of the application: 08.08.2021).
255. Zhukov Y. Trading hard hats for combat helmets: The economics of rebellion in Eastern Ukraine. URL : <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/the-economics-of-rebellion-in-eastern-ukraine> (date of the application: 16.11.2020).
256. Zhurzhenko T. From Borderlands to Bloodlands. *Eurozine*. Sept. 19. 2014. URL : <https://www.eurozine.com/from-borderlands-to-bloodlands/> (date of the application: 04.09.2021).
257. Zhurzhenko T. Ukraine's Eastern Borderlands: The End of Ambiguity? *Wilson A. What Does Ukraine Think?* London, 2015. P. 45–52.
258. Zolkina M. The Donbas: New Trends in Public Opinion. *Constructing a Political Nation: Transformation of the Attitudes of Ukrainians during the War in the Donbas*. Kyiv, 2017. P. 159–182.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Публікації у фахових виданнях України:

1. Kyselova V. The Concept of Post-Soviet Habitus: Dimensions of Institutes and Values. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології*. 2017. Вип. 31. С. 41–46. URL: <https://periodicals.karazin.ua/politology/article/view/9587>
2. Rabotyagova I., Kyselova V. Informal Institutions Research: Theoretical and Conceptual Dilemmas. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології*. 2018. Вип. 33. С. 19–26 (особистий внесок здобувача: Литвин В. А. проаналізовані класичні і сучасні підходи до визначення поняття неформальні інститути). URL : <https://periodicals.karazin.ua/politology/article/view/11790>
3. Avksentiev A., Kyselova V. Participatory Budgeting in Kharkiv: Institutional and Procedural Constraints. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*. 2018. Вип. 1(15). С. 4-17 (особистий внесок здобувача: Литвин В. А. проаналізовано та обґрунтовано наявність інституційних і процедурних обмежень, які знижують ефективність імплементації практики прямої демократії). URL : http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=cuc_2018_1_3
4. Кисельова В. А. Дослідження феномена ідентичності: теоретичний рівень. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*.

Серія: *Питання політології*. 2019. Вип. 35. С. 36–43. URL : <https://periodicals.karazin.ua/politology/article/view/14333>

Публікація у виданні України, що входить до міжнародної наукометричної бази Scopus:

5. Avksentiev A., Kyselova V. Calculated Versus Ideological Motives: The Logic of National and Regional Coalition Formation in Ukraine. *Ideology and Politics Journal*. 2018. № 9 (1). P. 22-65 (особистий внесок здобувача: Литвин В. А. проаналізовано ціннісно-ідеологічні принципи, які лежать в основі формування національних та регіональних ідентичностей України)

URL: <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85058895456&origin=resultslist&sort=plf-f&src=s&st1=Kyselova&st2=V&nlo=1&nlr=20&nls=count-f&sid=81890580bddd4aeb66f19a60e29ff5&sot=anl&sdt=aut&sl=40&s=AUID%28%22Kyselova%2c+Valentyna%22+57205171013%29&relpos=1&citeCnt=0&searchTerm=>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Kyselova V. Values in the Process of Political Modernization of Ukraine. *Academic and Scientific Challenges of Diverse Fields of Knowledge in the XXIst Century*. Зб. матеріалів VII всеукраїнської студентської наукової конференції з міжнародною участю. ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2018. С. 47-50.

7. Kyselova V. Values as a Key To Political Modernization of Ukraine. *Young Researchers in the Global World: Vistas and Challenges. Book of Papers*. Харківський національний університет імені О. М. Бекетова. 2018. С. 20-22.

8. Кисельова В. А. Регіональні ідентичності України в контексті гібридної війни. *Політичні партії і вибори: українські та світові практики*. Зб. ст. і тез за результатами наук. конф. «Політичні партії і вибори: українські та світові

практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа). ЛНУ імені І. Франка. 2019. Вип. 3. С. 211–217. URL :

<https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/26034/1/%D0%9B%D0%9D%D0%A3%20%D1%96%D0%BC.%20%D0%A4%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%B0%20%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B2%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97%20%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96%D1%97%20%D1%82%D0%B0%20%D0%B2%D0%B8%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8%202018.pdf>

9. Кисельова В. А. Неформальні інститути у процесі трансформації регіональних ідентичностей України: теоретико-методологічні засади дослідження. Тези доповіді для теоретичного семінару. ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. URL: http://philosophy.karazin.ua/ua/kafedra/staff_pol/nauka/teorseminar/kiselova.doc

10. Литвин В. А. Інституційний та ціннісний рівні аналізу феномена ідентичності. *Modern Science: Concepts, Theories and Methods of Basic and Applied Research*. Міжнар. наук.-практ. конф. Grail of science. Вінниця-Відень, 2021. Вип. 6. С. 254-258. DOI: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.25.06.2021>

Додаток Б

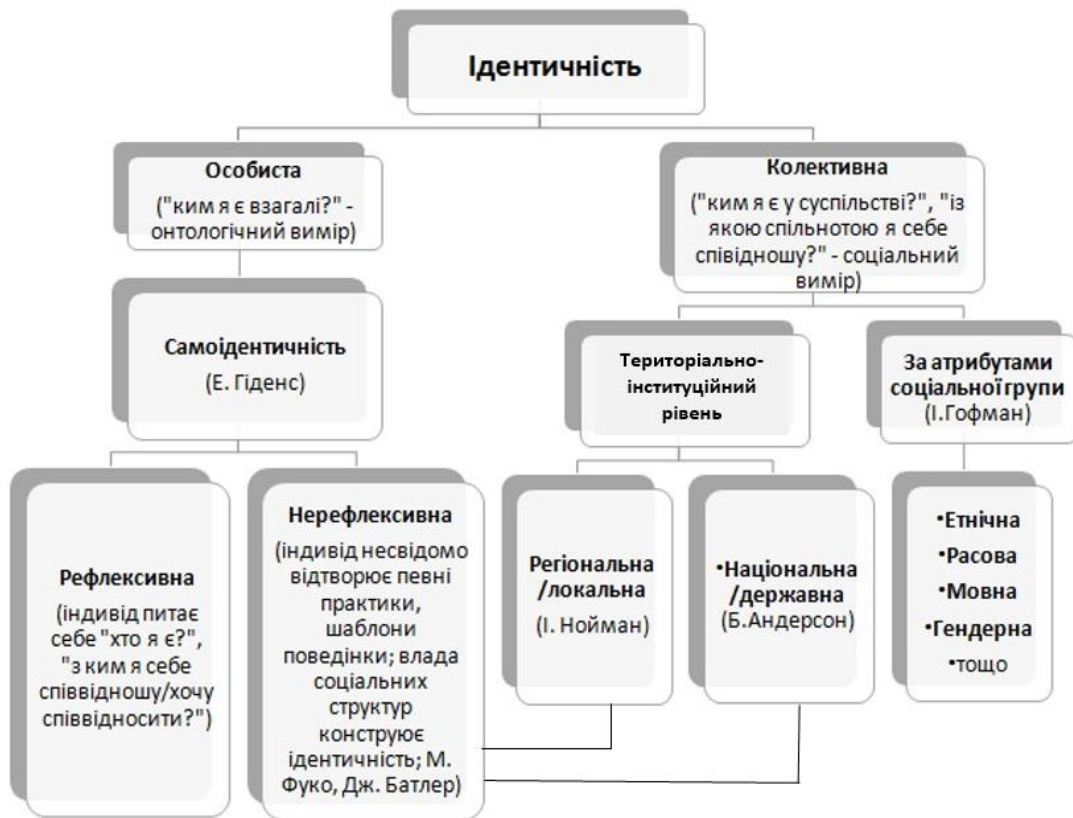

Рис. Б Підходи до комплексного аналізу феномену ідентичності в якості мультирівневого конструкту (авторська розробка)

Додаток В

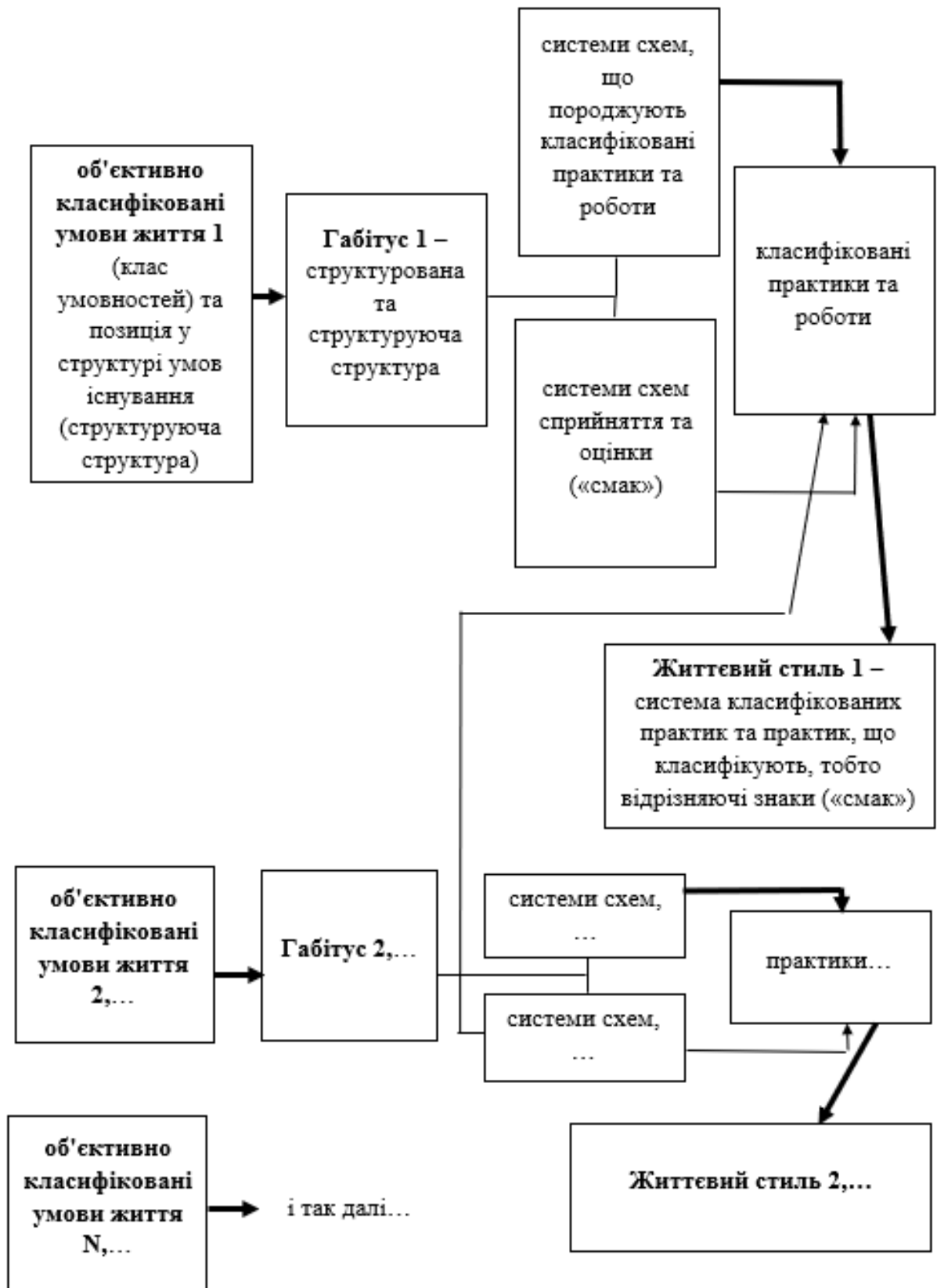

Рис. В Умови існування, габітус та стиль життя відповідно до концепції П. Бурдьє [173, с. 171]